ئىنىي فەرزىلان ساياھەتنامىسى

10-ئەسىردىكى ئوتتۇراسىيا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى : راخمان مامۇت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئادىلجان ئايىت

62

ISBN 7-228-06307-4
9 787228 063079 >

ISBN 7—228 —06307 — 4
I.2285(民文)定价:10.00元

15
1373.62
1

ئىنسىن قەزالان سايا‌ھەتنامىسى

10-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

15

تەرجىمە قىلغۇچى : توختى ھاجى تىللا

1373.62
1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

伊本·帕孜兰旅行记:维吾尔文/(伊朗)帕孜兰著;托合提·提拉译 .—乌鲁木齐:新疆人民出版社 .
2001.7
ISBN 7—228—06307—4

Ⅰ.伊… Ⅱ.①帕…②托… Ⅲ.游记—伊朗—古代—维吾尔语 (中国少数民族语言)Ⅳ.I373.62

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 75143 号

责任编辑：热合曼·马木提

责任校对：再米拉·皮达
赛娜娃尔·伊布拉音

新 疆 人 民 出 版 社
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编：830001)
新 疆 新 华 书 店 发 行
乌鲁木齐福利印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 5.875 印张 2 插页
2001 年 9 月第 1 版 2001 年 9 月第 1 次印刷
印数：1—3100

ISBN7—228—06307—4/I·2285 定价：10.00 元

بۇ كىتاب ئىستامبول بەدىر نەشرىياتىنىڭ 1975 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1975 ـ يىل 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据伊斯坦布尔巴德尔出版社 1975 年第 1 版，1975 第 1 次印刷本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: راخمان مامۇت
مەسئۇل كوررېكتورلار: زەمىرە پىدا
سەنەۋەر ئىبراھىم

ئىبنى فەزلان سەياھەتنامىسى
ئاپتورى: ئىبنى فەزلان (ئىران)
تەرجىمە قىلغۇچى: توختى ھاجى تىللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر، 32/1
باسما تاۋىقى: 5.875 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2001 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2001 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—3100
ISBN7—228—06307—4/I • 2285
باھاسى: 10.00 يۈەن

تەرجىماندىن

«ئىبنى فەزلان ساياھەتنامىسى» ئەرەب سەييا ھلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى ئەڭ قەدىمىي ماتېرىياللىرىدىن بىرى بولۇپ، مەزكۇر ئەسەردە 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەھۋالى (جۈغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشى، قەبىلىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە باشقىلار) ساياھەت خاتىرىسى ئۈسلۇبىدا بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەر قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بولغاچقا، نەچچە ئەسىردىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ئۇلار بۇ ھەقتە نۇرغۇن تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان ۋە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەرەب، نېمىس، فرانسۇز، رۇس، چېخ ھەتتا ياپون تىللىرىدا نەشر قىلىنغان.

كەڭ ئوقۇرمەنلەر، شۇنىڭدەك تارىخ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، شەرق مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدا ئالاھىدە ئىختىساس ئىگىسى بولغان دوكتۇر رامازان شەشەن تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، 1975 - يىلى تۈركىيە «بەدىر» نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىبنى فەزلان ساياھەتنامىسى، جۈملىدىن ئەبۇدۇلەفنىڭ «رىسالە» سى بىلەن مەرۇەزنىڭ ئەسىرىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرى بىرقەدەر تەپسىلىي ئىزاھاتلىرى ۋە ئەسەرنى تولۇقلىغۇچى خاتىرىلەرنىڭ تۈركچە نۇسخىسى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

كىرىش سۆز

هىجرىيە 308 (مىلادىيە 920 — 921) - يىلى ئەتراپىدا ئىسلامىيەتنى يېڭى قوبۇل قىلغان ئېدىل (ۋولگا) بۇلغارلىرى ھۆكۈمدارى يىلتىۋار ئەلمۇش ئابباسى خەلىپىسى مۇقتەدىر بىللاھقا ئابدۇللا بىن باشتۇ ئەل ھازارى ئىسمىلىك بىرىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. بۇلغار ھۆكۈمدارى بۇ ئەلچى ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇپتا خەلىپىدىن ھۆكۈمدارلىقىنى تونۇشىنى، خەلقىگە ئىسلام دىنىنى ۋە شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئۆگىتىدىغان ئالىم - ئۆلىمالارنى ئەۋەتىشنى ۋە ھازارلاردىن قوغدىنىش ئۈچۈن بىر قورغان ياسىتىشقا پۇل يارەم قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، خەلىپە بۇلغار ھۆكۈمدارىغا تەلەپ قىلغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتىش خەۋىرىنى يەتكۈزىدىغان بىر ئەلچىلىك ھەيئىتى ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. ئەلچىلىك ھەيئىتىنى تەشكىللەپ يولغا سېلىش ۋەزىپىسى ئوردا غوجىدارى نەزىر ئەل ھەرەمدىگە تاپشۇرۇلدى. نەزىر ئەل ھەرەمى كېرەكلىك ھازىرلىقلارنى قىلغاندىن كېيىن، ئەلچىلىك ۋەزىپىسىگە ئۆز مەۋلاسى (ۋەلىسى)* سەۋسەن ئەل راسسىنى تەينىلىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئەلچىلىك ھەيئىتى باردىغان جايلارنى ياخشى بىلىدىغان تېگىن ئەل تۇركى ۋە بارىس ئەل سەقلابى ئىسمىلىك خەلىپىلىك ئوردىسىدىكى ئىككى خادىمنى بىللە يوللىدى.

بۇلغارلار ئېلىگە بارىدىغان بۇ ئەلچىلىك ھەيئىتىدە خەلىپە ۋە ۋەزىرى نامىغا يوللانغان مەكتۇپلارنى ئوقۇش، ھەدىيىلەرنى

---

* ھۆرلۈك بېرىلگەن قۇل — ت.

سۇنۇش، ئالىم - ئۆلىمالارغا نازارەتچىلىك قىلىشقا مەسئۇل ئەخمەد ئىبنى فەزلان ئىسىملىك بىر ۋەزىرلەر كېڭىشىنىڭ كاتىپىمۇ بار ئىدى. ھايات ھەققىدە ئەسىرىدە بېرىلگەن مەلۇماتلار- دىن باشقا ھېچقانداق بىر مەلۇمات بولمىغان بۇ كاتىپنىڭ ئەلچىلىك ھەيئىتىدىكى ئورنى سەۋسەن ئەل راسسىدىنمۇ مۇھىم ئىدى. بۇ قېتىمقى ئەلچىلىك جەريانىدا بىرىنچى دەرىجىلىك رول ئوينىغان بۇ كاتىپ (ئىبنى فەزلان) بارغان جايلىرىدا كۆرگەنلىرىنى ۋە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىرىنى خاتىرىلەپ، باغدادقا قايتقاندىن كېيىن ئەلچىلىكنىڭ جەريانى، ئەلچىلىك ھەيئىتى بارغان جايلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش شەكىللىرى، دىنلىرى، تۇرمۇش ئۇسۇللىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۇقتۇرىدىغان ئىنتايىن مۇھىم بىر ئەسەر يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشىدىكى ئەڭ چوڭ سەۋەب، ئىلگىرى خەلىپىلىك ئوردىسىدا كۆرگەن تۈرك قەبىلىلىرىدىن بولغان كىشىلەر ئېيتىپ بەرگەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ھەققىدىكى قىزىقارلىق ئىشلار بۇ قېتىم كۆرگەنلىرىنىڭ ئۆزى ياكى ئەتراپىدىكىلەردە ئويغاندۇرغان قىزىقىشى ئىكەنلىكى بولسا كېرەك. كىتابتا ئېيتىلغىنىدەك، ئۇ ئىلگىرى تېگىنىدىن ۋە ئۆزى ياشىغان مۇھىتتىكى تۈرك قەبىلىلەردىن بولغان كىشىلەردىن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارغا ئىگە بولغانىدى. ئىبنى فەزلاننىڭ ياخشى بىر كۆزەتكۈچى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدىغان «ئەل رىھلە» (سايا- ھەتنامە) ناملىق بۇ ئەسەر تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ماتېرىياللاردىن بىرىدۇر. ئىزاھاتلاردىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ئەسەردە قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ۋە شىمالدىكى جايلارغا دائىر بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ توغرىلىقى باشقا ئوتتۇرا ئەسىر مۇئەللىپلىرىنىڭ ۋە يېقىنقى زامانداشلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن ئىسپاتلاندى.

ئىبنى فەزلان ھازارلاردىن باشقا جايلارغا قىلغان ئەلچىلىكى

جەريانىدا، بۇ يەردە ئىپتقان تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى كۆرگەن. بۇلغارلار يۇرتىغا بارغىنىدا ھازارلار بىلەن ئۇچراشمىغانلىقى تەكىستتىن ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. قايتىشىدا ئۇچراشقان ـ ئۇچراشمىغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق يىپ ئۇچىغا ئىگە ئەمەسمىز. ھازارلار ھەققىدىكى قىسمىدا ئىپتىلغانلاردىنمۇ ئۇنداق بىر نەتىجە چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئىبنى فەزلان ھازارلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلارنى ئۆزى بارغان جايلاردىكى ھەر خىل ماتېرىياللاردىن ئالغان بولۇشى مۇمكىن. ئىبنى فەزلاندىن نەقىل كەلتۈرگەن يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ياكى مەرھۇم ئۇستاز زەكى ۋەلىدى توغان تەرىپىدىن بايقالغان كىتابنىڭ يېگانە نۇسخىسىنىڭ ھازارلار ھەققىدىكى بايانىدا بولسۇن، ئەلچىلىك ھەيئىتىنىڭ باغدادتىن قايتقانلىقى ھەققىدە توختالمىغان. ھالبۇكى، ئەسەرنىڭ ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىدىن كېشىلەردە يازغۇچىنىڭ ئەلچىلىك ھەيئىتىنىڭ قايتىشىنىمۇ بايان قىلغانلىقى تەسىراتى قوزغىلىدۇ. بەلكىم بۇ قىسىم بىزگە يېتىپ كەلمىگەن ئەسلى نۇسخىدا مەۋجۇت بولسا كېرەك. كوۋالېۋسكى يەنە بىزگە يېتىپ كەلگەن بۇ تولۇقسىز نۇسخىسىنىڭ سامانىيلار دەۋرىدە تەييارلانغان تاللانمىلار ئىكەنلىكىنى، يازغۇچىنىڭ ئەسلى نۇسخىنىڭ كوپىيىسى ئەمەسلىكى كۆزقارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

1800 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن ئىبنى فەزلاننىڭ بۇ كىتابىدىن ياكۇت ئەل ھاماۋىنىڭ «مۇئجەم ئەل بۇلدان» ناملىق جۇغراپىيە لۇغىتىنىڭ ئېدىل، باشقىرت، بۇلغار، ھازار، خارەزىم ۋە رۇسلار ھەققىدىكى قىسمىلىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بابلار ئۇستىدە فراھىن باشلىق نۇرغۇن ئالىملار ھەر خىل تىللاردا ئەسەرلەر ئېلان قىلغانىدى. فراھىننىڭ ئەسىرى نەشر قىلىنىپ بىر ئەسىردىن كېيىن، 1923 ـ يىلى زەكى ۋەلىدى توغان مەشھەد

كۆتۈپخانىسىدا ئېنىق ئەل ھاكىمىيىتىگە «كىتاب ئەل بولدان» نىڭ بىر قىسمى بىلەن ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئىران بىلەن خۇراسانغا قىلغان تۇرك، چىن، ھىندى ئۆلكىلىرىگە قىلغان سىياھەتلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە دائىر يازغان ئىككى رىسالىسىنىڭ ۋە ئېنىق مەزلانىنىڭ سىياھەتنامە (ئەل رىھلە) سىنىڭ باشتىكى ھازىرلار قىسمىنىڭ دەسلەپكى قوراللىرىغچە بولغان بابىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قوليازمىسىنى بايقىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئېنىق مەزلانىنىڭ ئەسىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتلار تېخىمۇ تېزلەشتى. 1939 - يىلى قوليازمىنى بايقىغان زەكى ۋەلىدى توغان كىتابنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسى ۋە كەڭ ئىزاھاتلىرى بىلەن بىللە ئەرەبچە ئوبزورلۇق نەشرىنى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى كوۋالېۋسكى لېنىنگرادتا كىتابنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى ئىزاھاتلىرى بىلەن بىللە ئەرەبچە مەتىنىنىڭ (تېكىستىنىڭ) ئەينى باسمىسىنى ئېلان قىلغاندى. ئۈستاز خ. رىتتېر 1942 - يىلى بۇ ئىككى نەشرىنىڭ مەتىن ۋە تەرجىمىلىرىگە مۇھىم بىر ئوبزور ئېلان قىلىش بىلەن مەتىندىكى نۇرغۇن سۆز - ئىبارىلەرنى تۈزەتكەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ر. پ. بلاكې ۋە ر. ن. فرىيې، ك. تسىگلېدې ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە ۋە ماجارچە تەرجىمىلىرى بىلەن ئىزاھاتلىرىنى نەشر قىلدۇردى. 1956 - يىلى كوۋالېۋسكى بىرىنچى نەشرىنى تولۇقلاپ، ئەسەر ھەققىدە يەنە بىر ناھايىتى مۇھىم ماقالە ئېلان قىلدى. 1958 - يىلى م. كانارد ئۆزىدىن بۇرۇنقى تەتقىقاتلارغا تايىنىپ، ئەسەرنىڭ فرانسۇزچە ئىزاھاتلىق تەرجىمىسىنى نەشر قىلدۇرۇش بىلەن بۇ ئەسەرگە يەنە بىر يېڭىلىق قوشتى. ئەڭ ئاخىرىدا سامى دەھمان سىياھەتنامە مەتىنىنىڭ ناھايىتى مۇكەممەل ئوبزورلۇق بىر نەشرىنى مەيدانغا چىقاردى. بولۇپمۇ تۈرك مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار بولسىمۇ، تېخى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كىتابخانىلىرى خەۋەرسىز بولغان بۇ كىتابنىڭ يالغۇز زەكى ۋەلىدى توغان تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مەتىنگە ئاساسەن

تەييارلانغان تۈركچە يالىڭاچ تەرجىمىسى لۇتفى دوغان تەرىپىدىن تۈركىيە ئىلاھىيەت فاكۇلتېتى ژۇرنىلىنىڭ 1954 - يىللىق 1 - ، 2 سانىنىڭ 58 — 80 — بەتلىرىدە ئېلان قىلىندى. كىتابخانىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلغان بۇ ئەمگىكىمىزدە ئەسەرنىڭ ئىزاھاتلىق تەرجىمىسىنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەسەرلەردىن ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ تەييارلاشقا تىرىشتۇق.

ئەسىرىمىزنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرىدە، ئەبۇ دۇلەف مىسئار بىن مۇھەلھىلنىڭ تۈرك، چىن ۋە ھىندى ئۆلكىلىرىگە قىلغان سایاھەتلىرىگە دائىر رىسالىسىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمىنىڭ تەرجىمىسى بېرىلدى. 10 - ئەسىردە خۇراسان ۋە ئىران ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا تۇرغان بىر سایاھەتچى ۋە ئەرەب شائىرى ئىكەنلىكىدىن باشقا، ھایاتى ھەققىدە بىرەر مەلۇماتى بولمىغان بۇ مۇئەللىپنىڭ بەرگەن مەلۇماتىنى ئېھتىيات بىلەن قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەبۇ-دۇلەف ئۆزىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، 331 (مىلادىيە 942 — 943) — يىلى سامانىي ئوردىسىغا كەلگەن چىن (جۇڭگو) نىڭ بىر ئەلچىلىك ھەيئىتى بىلەن بىللە يولغا چىققان. بۇخارادىن چىنغا بارىدىغان بۇ ھەيئەتنىڭ نورمال يول بىلەن ئوڭغا، سولغا بۇرۇلماي مېڭىپ ئۆتىدىغان يەرلىرى بەلگىلىك بولۇپ، بۇ يول تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدىن ئوغۇزلار، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە خىتايلارنىڭ يۇرتلىرىدىن ئۆتكەنىدى. ھالبۇكى ئەبۇ-دۇلەف بىزگە بۇ يول ئۈستىدىن خېلى يىراقتا تۇرىدىغان پەچەنەكلەر، تىبەتلىكلەر ۋە قىرغىزلارنىڭ ئۆلكىلىرىگىمۇ يولۇققانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ ئىشنى ئىككى شەكىلدە ئىزاھلاش مۇمكىن: يا ئەلچىلىك ھەيئىتى چىنگە قايتىشتا غول يولىنىڭ ئوڭ ۋە سول قانىتىدىكى بەزى ئۆلكىلەرگە يولۇققان، ياكى ئەبۇ دۇلەف بۇ ئۆلكىلەرگە دائىر بەرگەن مەلۇماتلارنى ھەر خىل ماتېرىياللاردىن ئېلىپ، ئۆز كۆزىتىشلىرىگە بولغان تەسىراتىنى بەرمەكچى بولۇ-

غان. بۇنىڭدىن باشقا، ئەلچىلىك ھەيئىتى ئۇچراشقان قەبىلىلەر-نىڭ ئورۇنلىرىنىڭ خاتا بېرىلىشى، بەزى تەكرارلىنىشلارنىڭ يۈز بېرىشى، كىتابنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىلگەن بولۇشى ياكى يازغۇچى كىتابنى ساياھەتتىدىن خېلى كېيىن ئېسىدە قالغان خاتىرىلىرىگە ئاساسەن يازغانلىق گۇمانلىرىنى ئەسكە سالىدۇ. مەسىلەن، قارا-خانىيلار ھەققىدە توختالغىنىدا ئاۋۋال ئۇلارنى ئەل ھارگاھ (ئور-دۇكەنت يەنى قەشقەر) نامى بىلەن، كېيىن بۇغراج قەبىلىسى ئىسمى بىلەن ئايرىم - ئايرىم ئىككى يەردە تىلغا ئالىدۇ. بۇ ئىسىملارنىڭ بىرىنچىسى ئۇلارنىڭ پايتەختى، ئىككىنچىسى بولسا سۇلالىسىنىڭ (خاندانلىقىنىڭ) نامىدۇر. مانا بۇ نۇقسانلار بول-سىمۇ، 10 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا شەرقتە ياشىغان تۈرك قەبىلىلىرى ھەققىدە توختالغان بىر ماتېرىيال بولۇشى ۋەجىدىن ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئەسىرىنىڭ تۈرك ئۇلكىلىرىگە دائىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى بېرىشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئەسەر دەسلەپ كۆرەڭ ۋە سېكلوزېر تەرىپىدىن ياكۇتچىنىڭ «مۇئىيەم ئەل بۇلدان» ناملىق ئەسىرىدە كازۇمىنىڭ «ئەسەر ئەل بىلاد» ۋە «ئاجائىب ئەل مەخلۇقات» ناملىق كىتابلىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن قىسىملىرىنى بىرلەشتۈرۈش شەكلى بىلەن لاتىنچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى بىلەن بىرلىكتە 1845 - يىلى بېر-لىنده ئېلان قىلىنغان. كېيىن، ي. فېررانده، گرىگورىيېف ۋە ۋۇستېنفېلدلار بۇ كىتاب ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان. 1923 - يىلى زەكى ۋەلىدى توغان تەرىپىدىن مەشھەد نۇسخىسى تېپىلغاندا ۋون روخساۋېر بۇرۇنقى تەتقىقاتلارغا ۋە بۇ يېڭى نۇس-خىغا ئاساسەن ئەسەرنىڭ ئىزاھاتلىق نېمىسچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئاخىرقى ئەسەر سېكلوزېرنىڭ نەشرى بىلەن مەشھەد نۇسخىسى ئارىسىدا ئارتۇقچە پەرق يوقلۇقىنى كۆرسەت-كەن. بىز بۇ تەرجىمىزده سېكلوزېر نەشرىنىڭ خ. رىتتېر تەرىپىدىن تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نۇسخىسى بىلەن ۋون روخسا-

ۋېرسىيە نەشرىنى ئاساس قىلدۇق.

قولىمىزدىكى بۇ كىتابىمىزدا يەنە شەرەپ ئەل زامان ئەل مەرۋەزى 514 (مىلادىيە 1120) - يىللىرى سۇلتان سەنجەر زامانىدا يازغان «تەبائى ئەل ھەياۋان» ناملىق كىتابىنىڭ تۇرك قەبىلىلىرى ھەققىدىكى 9 - بابىنىڭ تەرجىمىسى بېرىلدى. مەرۋەزى بۇ بابنى يازغىنىدا، باشتا جەيھانى ئىبنى ئەل فاكىخنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن «ھۇدۇد ئەل ئالەم» قاتارلىق ھەر خىل ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان. بۇنىڭدا ئۇلار دەۋرىگە يېقىن ۋەقەلەر ھەققىدە توختىلىشقىمۇ سەل قارىمىغان. ئۇنىڭ تۇرك قەبىلىلىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىنىڭ مۇكەممەللىكى ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەن ئىسپاتلاندى. بىراق، بۇرۇندىن بېرى تۇرك قەبىلىسى ئەمەسلىكى مەلۇم بولغان رۇسلار ۋە ئىسلاۋلارنى تۇرك قەبىلىسى دەپ ھېسابلىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىش تەس. ئۇنى بۇنداق بىر نەتىجىگە كەلتۈرگەن سەۋەب، قەدىمىي رۇسلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش شەكلىنىڭ تۇرك قەبىلىلىرىنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقى بولسا كېرەك. بۇ بابنىڭ تەرجىمىسىدە ۋ. مىنورسكىي تەرىپىدىن ھىندىستان دۆلەت ئورگىنى ۋە ئەنگلىيە مۇزېيىدا تېپىلغان نۇسخىلارغا ئاساسلىنىپ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى بىلەن بىللە 1942 - يىلى لوندۇندا نەشر قىلىنغان چىن، تۇرك ۋە ھىندى ئۆلكىلىرى ھەققىدە توختالغان بابلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەر ئاساس قىلىندى. ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسىدىكىدەك، ئەبۇ دۇلەفنىڭ ۋە مەرۋەزىنىڭ ئەسەرلىرىدىن تەرجىمىسى بېرىلگەن قىسىملاردىمۇ ئىزاھلىنىشى لازىم تېپىلغان يەرلەر ھەر خىل ئەسەرلەرگە ۋە ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلىنىپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەرنىڭ مەتنىلەردە بېرىلگەن مەلۇماتنى بېيىتىدىغانلىقى ھەمدە نۇرغۇن نۇقتىلارنىڭ ئايدىڭلىشىشىدا كىتابخانلارغا يېتەكچىلىك قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا ئەسەرنى تولۇقلىغۇچى بىرقانچە مۇھىم خاتىرىلەر بىلەن تۇرۇك - موڭغۇل شامانىزمىغا دائىر بەزى مەلۇ-ماتلار بېرىلدى. بۇلار ئەينى چاغلاردىكى تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە دائىر پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى مۇھىم ماتېرىياللاردۇر.

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئىستانبۇل 1974 - يىلى، ئاپرېل

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

بىرىنچى قىسىم ئىبنى فەزلان ساياھەتنامىسى 1
مۇقەددىمە 1
ئىران ۋە خۇراسان 2
ماۋىرائۇننەھر 3
خارەزىم 5
تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا كىرىش 9
ئوغۇزلار 11
پەچەنەكلەر 22
باشقىرتلار 23
بۇلغارلار 25
رۇسلار 46
ھازارلار 56

ئىككىنچى قىسىم ئەبۇدۇلەفنىڭ «رىسالە» سىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى 60

ئۈچىنچى قىسىم مەرۋەزىنىڭ ئەسىرىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى 69
تۈرك قەبىلىلىرى ھەققىدە 69

تۆتىنچى قىسىم ئەسەرنى تولۇقلىغۇچى خاتىرىلەر 79
بالبالار 79

بۇلغارلار 79
جازالار 82
ئېدىل 84
نىكاھلىنىش ئادەتلىرى 87
دەپنە شەكىللىرى 91
خاقان ۋە ھۆكۈمدار 95
خاقان بەگ 96
كېسەللىك ۋە ئۇنى داۋالاش 100
ھازارلار 102
ھەيكەللەر 104
ئادەم قۇربانلىرى 105
قان ۋە سۆڭەكلەر 108
كېپەن 111
قۇربانلار ۋە ھەدىيىلەر 111
قەبرىلەر (مازارلار) 116
قەبرە تاشلىرى 119
ئوغۇزلار 120
ئونگونلار 122
مەيىت بىلەن بىللە قەبرىگە قويۇلىدىغان نەرسىلەر ... 122
ئۆلۈم 124
ئۆلۈمدىن كېيىن 125
رۇسلار 127
شامانىزم 129
تاۋۇت 138
تۇمۇلۇسلەر 139
يۇغلار (ئۆلۈم مۇراسىملىرى) 140
ئىزاھاتلار 144

بىرىنچى قىسىم

ئۇيغۇر ئەزلىي ساياھەتنامىسى

مۇقەددىمە

بۇ كىتاب مۇھەممەد بىن سۇلايماننىڭ مەۋلاسى (ھۇرلۇككە ئىبرىنىشكەن قۇلى) ۋە خەلىپە ئەل مۇقتەدىر بۇللاھ (ساقالىبە) (1) ھۆكۈمدارىغا ئەلچىلىك ۋەزىپىسى بىلەن ئەۋەتكەن ئەخمەد بىن فەزلان بىن ئەل ئابباس بىن رەشىد بىن هاممادنىڭ ئەسىردۇر. مۇئەللىپ بۇ ئەسەردە تۈرك، هازار، رۇس، بۇلغار، باشقىرت ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ دىنىي جەھەتتىكى پەرقلەر، ھۆكۈمدارلىرىغا دائىر خەۋەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشلىرى ھەققىدىكى كۆرگەن - بىلگەنلىرىدىن بايان قىلىدۇ.

ئەخمەد ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

بۇلغار ھۆكۈمدارى ئەلمۇش بىن شىلكى يىلتىۋار(2) نىڭ ئەمىر ئەل مۇئمىنىن (خەلىپە) ئەل مۇقتەدىرگە ئىسلام دىنىنى چۈشەندۈرىدىغان، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئۆگىتىدىغان، يۇرتىدا ۋە پۈتۈن مەملىكىتىدە ئۆز نامىدا خۇتبە ئوقۇلۇشى ئۈچۈن مۇنبەر ۋە مەسچىتلەرنى ياسىتىدىغان بىر ھەيئەت ۋە دۇشمەن ھۆكۈمدارلاردىن قوغدىنىش ئۈچۈن بىر قورغان ياسىتىش تەلەپ قىلىنغان مەكتۇپى يېتىپ كېلىپ، بۇ ھەقتىكى تەلىپى قوبۇل قىلىنىدى.

بۇ ھەقتىكى ۋاستىچى نەزىر ئەل ھەرەمى(3) ئىدى. ماڭا بولسا ھۆكۈمدارغا خەلىپىنىڭ مەكتۇپىنى ئوقۇپ بېرىش، يوللانغان ھەدىيىلەرنى تاپشۇرۇپ بېرىش، شەرىئەت ئۇلىمالىرى بىلەن

خەلپەتلەرنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. ياسىلىدىغان قورغانغا سەرپ قىلىش ۋە شەرىئەت ئۆلىمالىرى بىلەن خەلپەتلەرگە بېرىش ئۈچۈن ھۆكۈمدارغا ئېلىپ بارىدىغان پۇل ئىنىنى ئەل فۇرئات(4) نىڭ قورۇقى ۋە خارەزىمدىكى ئارتا خۇشمىسان(5) قورۇقىدىن كۆرسىتىپ بېرىلدى.

بۇلغار ھۆكۈمدارى تەرىپىدىن خەلپە ئەل مۇقتەدىرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچى ئابدۇللا بىن باشتۇ ئەل ھازارى(6) ئىدى. خەلپە تەرىپىدىن جاۋابەن يوللانغان ئەلچى بولسا تېكىن ئەل تۇركى(7) ۋە بارىس ئەل سەقلابى(8) لار بىلەن بىللە كەلگەن نەزىر ئەل ھەرەمىنىڭ مەۋلاسى (ۋەلىسى) سەۋسەن ئەل راسسى(9) ئىدى. دېمەك، مەنمۇ ئۇلار بىلەن بىللە بولۇپ، ھۆكۈمدارغا، خوتۇنىغا، پەرزەنتلىرىگە ۋە قوماندانلىرىغا يوللانغان ھەدىيىلەر ۋە ھۆكۈمدارنىڭ نەزىر ئەل ھەرەمىدىن تەلەپ قىلغان دورىلىرىنى ئېلىپ ماڭغانىدىم.

ئىران ۋە خۇراسان

ھىجرىيە 309 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 11 - كۈنى (مىلادىيە 921 - يىلى 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) پەيشەنبە كۈنى باغداد (مەدىنەت ئەل سالام) تىن يولغا چىقتۇق. نەھراۋاندا بىر كۈن تۇرۇپ، يولىمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ دەسكەرە(10) گە باردۇق. ئۇ يەردە ئۇچ كۈن تۇرۇپ يەنە يولغا چىقتۇق. ھېچ يەردە توختىماي ئۇدۇل ھولۋان(11) غا باردۇق. بۇ شەھەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئۇ يەردىن قارمىسىن(12) غا قاراپ يولغا چىقتۇق. قارمىسىندا ئىككى كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولىمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەمەدانغا يېتىپ باردۇق. ئۇ يەردە ئۇچ كۈن تۇرۇپ ساۋە(13) گە باردۇق. ئۇ يەردىمۇ ئىككى كۈن تۇرغاندىن كېيىن، سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ رەي(14) گە يېتىپ باردۇق. بۇ يەردە سۇ

لۇق(15) نىڭ ئىنسى ئەخمەد بىن ئەلى(16) نى كۈتۈپ ئون بىر كۈن تۇردۇق. ئۇ چاغدا ئەخمەد ھۇۋار ئەل رەي(17) دە بولغانلىقتىن، ئۇ يەرگە بېرىپ يەنە ئوچ كۈن تۇردۇق. ھۇۋار ئەل رەيدىن سىمنان(18) غا، ئۇ يەردىن دەمەگانغا ئۆتتۇق. ئۇ يەردە دەئىي(19) نىڭ ئادىمى بولغان ئىبنى قارىن(20) غا ئوچرىشىپ قالدۇق ـ تە، كارۋىنىمىزنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، جاپالىق سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىرى نىشابۇرغا باردۇق. بۇ چاغدا لەيلى بىن نوئمان(21) ئۆلتۈرۈلگەنىكەن. ئۇ يەردە خۇراسان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ھاممۇيا قۇسانى تاپتۇق.

نىشابۇردىن سەراھىستقا، سەراھىستىن مەرۋگە ئۆتتۇق. مەرۋدىن ئامۇل چۆلىنىڭ يېنىدىكى قۇشماھان(22) غا باردۇق. قۇشماھاندا چۆلگە كىرىشتىن ئىلگىرى تۆگىلەرنى ھاردۇق ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئوچ كۈن تۇرۇپ، ئاندىن ئامۇل(23) غا قەدەر چۆلنى كېسىپ ئۆتتۇق.

ماۋبرائۇننەھر

جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تاھىر بىن ئەلىنىڭ كارۋان سارىيى بار ئافسرابر(24) غا يېتىپ باردۇق. ئۇ يەردىن بەيكەند(25) گە قاراپ ماڭدۇق. بەيكەندىتىن چىقىپ بۇخاراغا كىردۇق. خۇراسان ھۆكۈمدارىنىڭ كاتىپى (ۋەزىرى) ئەل جەيھانى(26) نىڭ يېنىغا باردۇق. جەيھانى خۇراساندا ئەل شەيخ ئەل ئامىد دەپ تونۇلۇپ-تىكەن. ئۇ دەرھال بىزگە ئۆي كۆرسىتىشنى ئەمر قىلدى. ئېھتىياجلىرىمىزنى تەمىنلەپ، تەلىپىمىزنى ئورۇندىپ، دەردىمىزگە دەرمان بولىدىغان بىر ئادەمنى تەيىنلىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇردۇق.

كېيىن سامانى ھۆكۈمدارى ناسىر بىن ئەخمەد(27) نىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشىمىز ئۈچۈن ۋەزىر بىزگە ئىجازەت ئالدى. ئۇنىڭ

يېنىغا كىرگىنىمىزده، ئۆزىمىزنى ساقلىي چىقمىغان بىر بالا-
نىڭ ئالدىدا كۆردۈق. ئۇنىڭغا ئەمرلىك سالمى بەردۇق. ئول-
تۇرۇشىمىزغا ئىجازەت قىلدى. بىزگە قىلغان دەسلەپكى سۆزى:
«ئەمر ئەل مۆئمىنىن (خەلىپە) جانابلىرى قانداق تۇردى؟ ئاللا
ئۇنىڭغا، خەلقىگە ۋە دوستلىرىغا سالامەتلىك ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر
بەرگەي» دېگەندىن ئىبارەت بولدى. بىز: «سالامەت تۇردى»
دېدۇق. ئۇمۇ: «ئاللا سالامەت قىلغاي» دېدى.

كېيىن، خەلىپىنىڭ ئىبنى ئەل فۇرئەتنىڭ ئىش باشقۇرغۇ-
چىسى ئەل فازىل بىن مۇسا ئەل نەسرانىدىن(28) ئارتا خۇشىمسان
قورۇقى ئۆتكۈزۈپ ئېلىنىپ، ئەخمەد بىن مۇسا ئەل خارەزمى
(29)گە بېرىلىشى، خارەزىم ۋالىيسىغا بىزنىڭ ئەلچىلىك ۋەزىپە-
مىزگە توسالغۇ بولماسلىقى ۋە باب ئەل تۇرك(30) (تۇرك دەرۋازا-
سى) دىكى قوماندانىغا بىزنىڭ ئادەملىرىمىزگە ھەمدەم بولۇشى
ۋە سەپىرىمىزگە توسقۇنلۇق قىلماسلىقى ئۈچۈن مەكتۇپلار يە-
زىشنى ئەمر قىلغان مەكتۇپ ئۇنىڭغا ئوقۇپ بېرىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ: «ئەخمەد بىن مۇسا قەيەردە؟» دەپ
سورىدى. «بىزدىن بەش كۈن كېيىن يولغا چىقىشى ئۈچۈن ئۇنى
باغداد (مەدىنەت ئەل سالام) غا تاشلاپ كەلدۇق» دېدۇق. ئۇ:
«ئاللا ئۆمرىنى ئۇزۇن قىلغاي. ئەمىر ئەل مۆئمىنىن جانابلىرا-
نىڭ ئەمرىگە باش ئۇستۇم بىلەن تەييارمەن» دېدى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئىبنى ئەل فۇرئەتنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى ئەل فازىل بىن
مۇسا ئەل نەسرانىگە قورۇقنىڭ ئۆزىدىن ئەخمەد بىن مۇساغا
ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ-
نىڭ بىلەن ئەخمەد بىن مۇساغا سۈيىقەست قىلماقچى بولدى.
جۈند سەراھىستىن بەيكەندگىچە بولغان خۇراسان يولى ئۇستىدىكى
ئامانلىق ساقلاش ئەمىرلىرىگە: «كارۋان سارايلار ۋە قاراۋۇلخا-
نىلارغا ئۇقتۇرۇپ، ئەخمەد بىن مۇسانى تۇتۇش ئۈچۈن پايلاقچە-

لارنی چىقىرىڭلار. ئۇ شۇنداق سۆپەتكە ئىگە بىر ئادەمكى، ئۇنى كىم تونىسا، قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەكتۇپنىمۇ يېتىپ بارغۇچە تۇتۇپ تۇرۇلسۇن» دەپ مەكتۇپ يازدى. ئەخمەد مەرۋدە تۇتۇلۇپ قاماپ قويۇلدى.

بۇخارادا 28 كۈن كۈتتۈق. ئەل فازىل بىن مۇسا بۇرادەرلەرنىمۇ ئابدۇللا بىن باشتۇ ۋە باشقا كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، «يەنە تۇرساق قىشقا قالىمىز. خارەزمگە كىرىش پۇرسىتى كېتىپ قالىدۇ. ئەخمەد بىن مۇسا بىزگە يېتىشۋالىدۇ» دېگەن يەرگە كېلىشتى.

ئىبنى فەزلان مونداق دەيدۇ:

بۇخارادا ھەر خىل پۇللار (دىرھەملەر) نى كۆردۈم. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مىستىن، تۇنجىسى ياسالغان «ئەل غىترىفىيە»(31) دېگەن بىر خىل پۇل بار ئىدى. بۇلار ئۆلچەنمەيلا ئېلىپ سېتىلاتتى. ئۇنىڭ يۈز دانىسى بىر كۈمۈش دىرھەمگە باراۋەر كېلەتتى. بۇخارا خەلقىدە ئايالارنىڭ ھەققى مەھرى مەسلىسىدىكى شەرتلىرى «پالانىنىڭ ئوغلى پالانى پالانىنىڭ قىزىنى مانچە مىڭ غىترىق دىرھەمگە ئالدى» دېگەن شەكىلدە بولىدىكەن. ئۆزئارا ئېلىم - بېرىم ۋە قول سودىلىرىمۇ شۇ ئۇسۇلدا بولىدىكەن. ئۆلچەم بىرلىكلىرى سۆپىتىدە بۇنىڭدىن باشقا دىرھەمنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمايدىكەن. سىرىق مىستىن ياسالغان يەنە بىر خىل دىرھەملىرىمۇ بولۇپ، 40 دانىسى بىر دەنەك دېيىلىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە سىرىق مىستىن ياسىلىپ «ئەل سەمەرقەندىيە» دېيىلىدىغان باشقا بىر خىل دىرھەممۇ بولۇپ، بۇنىڭ ئالتە دانىسى بىر دەنەك بولىدىكەن.

خارەزىم(32)

ئابدۇللا بىن باشتۇ ۋە باشقىلارنىڭ قىشنىڭ كېلىپ قالغا-

لىقىنى ئاگاھلاندۇرغان سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، بۇخارادىن نېرىغا، جەيھۇن دەرياسىغا قاراپ يولغا چىقىپ، خارەزمگە بېرىش ئۈچۈن بىر كېمىنى كىرا قىلدۇق. كېمە كىرا قىلغان يەردىن خارەزمىنىڭ ئارىسى 200 فەرساخ (بىر فەرساخ ئۈچ مىلغا باراۋەر) دىن ئاشاتتى. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن سەپرىمىزنى پۈتۈن كۈن داۋاملاشتۇرالماي، پەقەت كۈندۈزنىڭ بىر قىسمىدىلا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ، خارەزمگە يېتىپ بارىدۇق. ئۇ يەرنىڭ ۋالىيسى (ئەمىرى) مۇھەممەد بىن ئىراق خارەزمشاھ(33) نىڭ يېنىغا كىرگىنىمىزدە، بىزنى ھۆرمەت ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ، بىر ئۆيدە مېھمان قىلدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن بىزنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا كىرىش خۇسۇسىدا بىز بىلەن پىكىرلەشتى ۋە: «بۇ ھەقتە سىلەرگە ئىجازەت بېرەلمەيمەن. ئۇرۇنسىز قېنىڭلار تۆكۈلمىسۇن ئۈچۈن، سىلەرنى قوياۋېتىشىم توغرا بولماس، ــ دېدى. ئاندىن تېگىنىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ــ ماڭا ئايان، بۇ ئىش بۇ بالا (غۇلام) نىڭ ھىيلىسى، چۈنكى ئۇ بىزنىڭ يېنىمىزدىكى بىر تۆمۇرچى(34) ئىدى. كۆپارلارنىڭ يۇرتىدا تۆمۇر تىجارىتى قىلماقچى بولغانلىقىنى ئالداپ، ئۇنى ئەمىر ئەل مۆئمىنىن (خەلىپە) بىلەن سۆزلىشىشكە ۋە بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ مەكتۇپىنى خەلىپىگە يەتكۈزۈشكە پىلان كۆرسەتكەن» دېدى. خۇراسان ئەمىرىنى (سامانىي ھۆكۈمدارىنى) نەزەردە تۇتۇپ: «بىر ئىمكانىيىتىنى تاپسا ئىدى، ئۇلۇغ ئەمىر(35) تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدا خەلىپە نامىدا خۇتبە ئوقۇتۇشقا، دىن تارقىتىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تېخىمۇ ھەقلىق بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىلەر دېگەن بۇ مەملىكەت بىلەن ئاراڭلاردا مىڭلىغان كۈپار قەبىلىلىرى بار. خەلىپە بۇنىڭغا قايىل. مەن سىلەرگە توغرىسىنى تەۋسىيە قىلىۋاتىمەن. سۆلتانغا (خەلىپەگە) خەت يېزىپ، ئۇلۇغ ئەمىر (سامانىي ھۆكۈمدارى) نىڭ

مەسلىسىنى تونۇپ يېتىشى ئۇچۇن مەكتۇپ يېزىشنى تەلەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. سىلەر جاۋاب كەلگۈچە كۆتۈپ تۇرارسىلەر» دەپ ئىزاھلىدى.

شۇنىڭ بىلەن ئەمرىنىڭ ھۇزۇرىدىن چىقتۇق ۋە شۇ كۈنى تەكرار يېنىغا كىرىپ، ئەدەپلىك مۇئامىلە بىلەن ئۇنى ماقۇل قىلىشقا تىرىشىپ: «خەلىپىنىڭ ئەمرى ۋە مەكتۇپى تۇرغان يەردە، يەنە بۇ ھەقتە مۇراجىئەت قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار» دېدۇق. ئاخىرى سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئىجازەت بەردى.

بۇنىڭ بىلەن خارەزىمدىن جۇرجانىيە(36) گە قاراپ يۇرۇپ كەتتۇق. جۇرجانىيە بىلەن خارەزىم ئارىسىدا دەريا يولى بىلەن 50 فەرسەخ-لىق مۇساپە بار ئىكەن.

خارەزىم دىرھەملىرىنىڭ بىر قىسمى قوغۇشۇندىن، ئارىلاش-ما مېتالدىن ۋە توچتىن ياسىلىدىكەن. ئۇلار دىرھەملەرنى «تەزە-چە» دەيدىكەن. ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 5 ,4 دەنەك بولىدىكەن. سەر-راپلىرى تاۋلا شاخمىتىنىڭ ئۇرۇقلىرى (كىچىك دەنەكلەر)، پىرقىرىغۇچ ۋە دىرھەم ساتىدىكەن.

خارەزىملىكلەر تىل ۋە مېجەز - خۇلق جەھەتتىن ئەڭ ئېپ-تىدائىي ئادەملەر بولۇپ، گەپ - سۆزلىرى قارا قۇشقاچنىڭ ئاۋازىغا ئوخشايدىكەن. ئۇ يەردە شەھەرگە بىر كىۋنلۇك ئا-رىلىقتا ئەردەقۇ(37) نامىلىق بىر يېزا بولۇپ، خەلقىنى «كەردەلە-لەر» دەيدىكەن. ئۇلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى چاپاقنىڭ ۋاقىل-دىشىغا ئوخشايدىكەن. ھەر نامازدىن كېيىن ئەمىر ئەل مۆئمىنىن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ — ھەزرىتى ئەلى — نى لەنەت ئوقۇپ قارغايدىكەن.

جۇرجانىيدە بىرنەچچە كۈن تۇردۇق. جەيھۇن دەرياسى پۇ-تۇنلەي توڭلاپ كەتتى. مۇزنىڭ قېلىنلىقى ئون يەتتە غېرىچ كېلەتتى. ئات - قېچىرلار مۇزنىڭ ئۈستىدە بىمالال ماڭالايدىغان بولدى. مۇز قاتلىمى مىدىرلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. بۇ ھالەت

ئۇچ ئاي داۋاملاشتى. بۇ يەردە ئاجايىپ قاتتىق سوغۇق بولىدىغان بىر يۇرتنى كۆرگەن بولدۇق. ئۇ يەردە قار ياغسا قاتتىق بوران چىقىپ، جۇدۇن بولۇپ كېتىدىكەن. ئۇ يەردىكىلەردىن بىرى دوستلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلماقچى بولسا، ئۇنىڭغا: «كېلىڭ، پاراڭلىشايلى، ئۆيىمىز ئىسسىق» دەيدىكەن. بۇ سۆزنى ئالاھىدە ياخشى نىيەت بىلەن يېقىنلىق كۆرسەتمەكچى بولغاندا قىلىدىكەن. ھالبۇكى، ئىككى ئۇلارغا رەھىم قىلىپ كۆپ ئوتۇن بېرىپ-تۇ. تاغ(38) ئوتۇنى (ساكساۋۇل) نىڭ بىر ھارۋىسى ئۇلارنىڭ پۇلىغا ئىككى دىرھەم ئىكەن. بىر ھارۋا ئوتۇننىڭ ئېغىرلىقى 3 مىڭ رېتىل (تەخمىنەن بىر كىلوگرامنىڭ ئۇچتىن بىرىگە تەڭ ئۆلچەم بىرلىكى) چامىسىدا كېلىدىكەن.

جۇرجانىيدە تىلەمچىلەر ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ئالدىدا كۈتۈپ تۇرماي، ئۇدۇل ئۆيگە كىرىپ، ئىسسىنىش ئۈچۈن ئوتنىڭ ئالدىدا بىر ئاز ئولتۇرىدىكەن. ئاندىن: «پەكەندا!» يەنى (نان) دەيدىكەن. بىر نەرسە بەرسە ئالىدىكەن، بەرمىسە چىقىپ كېتىدىكەن.

جۇرجانىيدە ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالدۇق. رەجەپنىڭ ئاخىرى ۋە شەبان، رامىزان، شەۋۋال (دىكابىردىن فېۋرالغىچە) ئايلىرىنى ئۇ يەردە ئۆتكۈزدۇق. قاتتىق سوغۇق بولغاچقا بۇ يەردە تۇرۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى. ئاڭلىشىمچە، ئۇ يەردە ئىككى كىشى ئون ئىككى تۆگە بىلەن ئورمانىدىن ئوتۇن ئېلىپ كەلگىلى كېتىپ، چاقماق تېشى بىلەن تۇتۇرۇق ئېلىۋېلىشىنى ئۇنتۇپ قالغاچقا، كېچىنى ئوت ياقماي ئۆتكۈزگەنلىكىدىن ئۆزىمۇ، تۆگىلىرىمۇ شىددەتلىك سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلۈپ قالغانىكەن.

ئۇ يەردە سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن بازار ۋە كوچىلارنىڭ جىمجىت بولۇپ قالغانلىقىنى كۆردۇم. شۇ قەدەرکى، پۈتۈن بازار ۋە كوچىلارنى ئارىلاپ چىقسا بىرمۇ ئادەم ئۇچرىمايتتى. خالاغا چىقىپ ئۆيگە كىرگۈچە ساقاللىرىمدا مۇز توڭلاپ كېتەتتى

ۋە ئوتقا قاقلاپ ئېرىتمىسە ئېرىمەيتتى. مەن بىر ئۆينىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئۆيدە ياتاتتىم. ئىچكىرىدىكى ئۆيدە بولسا كىنگىز قاپلىغان بىر «تۈرك چېدىرى» بار ئىدى. بۇ چېدىرنىڭ ئىچىدە جۇڭا ۋە قىل پالاسلارنى يېپىنىپ ياتاممۇ، يۈزلىرىم مۇزلاپ، ياستۇققا چاپلىشىپ قالاتتى.

ئۇ يەردە يەنە كۈپلەرنى يېرىلىپ كەتمىسۇن دەپ قوي تېرىلىرى بىلەن يۆگەپ قويسىمۇ كار قىلمىغانلىقىنى كۆردۈم. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن يەرلەر يېرىلىپ كەتكەنلىكى ۋە يوغان بىر تۆپ قېرى دەرەخنىڭ يېرىلىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنىمۇ كۆردۈم.

تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا كىرىش

ھىجرىيە 309 - يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرى (مىلادىيە 922 - يىلى فېۋرال) دا ھاۋا ئىسسىشقا باشلاپ، جەيھۇن دەرياسىنىڭ مۇزلىرى ئېرىدى. سەپەرگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلىدۇق. تۈرك تۆگىلىرىنى سېتىۋالدۇق. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدىكى دەريالاردىن ئۆتۈش ئۈچۈن تۆگە تېرىسىدىن قولۇاقلارنى ياسىدۇق. ئۇچ ئاي يەتكۈدەك نان، تارا (تېرىق) ۋە سوقۇما گۆش قاتارلىق ئوزۇقمىزنى تەييارلىدۇق.

ئۇ يەرلىك تونۇشلىرىمىز ئېھتىيات ئۈچۈن ئارتۇقراق كىيىم - كېچەك ئېلىۋېلىشىمىزنى تەۋسىيە قىلدى. ئىشنى چۈشايتىپ، ئەھۋالنىڭ قورقۇنچلۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتىشتى. كېيىن ئەمەلىيەتنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ ئۇلارنىڭ دېگىنىدىنمۇ بەتتەر ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. ھەممىمىزنىڭ ئۈچىسىدا بىردىن پاختىلىق چاپان، ئۇنىڭ سىرتىدا بىردىن تون، ئۇنىڭ سىرتىدا بىردىن جۇۋا، ئۇنىڭ سىرتىدا بىردىن يامغۇرلۇق بار ئىدى. يامغۇرلۇقنىڭ قالپىقى بار ئىدى. قالپاق-

تىن پەقەت كۆزىمىزلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بەدەن-
نىمىزنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا يالاڭ ئىشتان، ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئەستەرلىك شىم، ئايىغىمىزغا پاقالچىكىمىزگىچە پايتىما ئوراپ
مەسە كىيىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆتۈك كىيگەنىدۇق. شۇ قەدەر-
كى، تۆگىگە مىنىشلىرىمىزنىڭ كۆپلۈكىدىن مىدىرلى-
يالمايتتۇق.

باغداد (مەدىنەت ئەل سالام) تىن بىز بىلەن بىللە يولغا چىققان شەرىئەت ئۆلىمالىرى، خەلپەت ۋە باشقا ۋەزىپىدىكىلەر بۇ جايغا كىرىشتىن قورقۇپ، جۇرجانىيىدە قالدى. مەن، ئەل-چى، ئەلچىنىڭ باجىسى، ئىككى خىزمەتچى تېگىن بىلەن بارىس-لار يولىمىزنى داۋاملاشتۇردۇق. يولغا چىقىدىغان كۈنى ھەمراھ-لىرىمغا: «بۇرادەرلەر، يېنىڭلاردا بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ ئەلچى-سى بار، ھەممە نەرسەڭلارنى بىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يېنىڭلار-دا خەلىپىنىڭ مەكتۇپلىرى بار. شۇبھىسىز، مەكتۇپلاردا ھۆكۈم-دارغا 4 مىڭ مۇسەييەبى(39) ئالتۇنى ئەۋەتىلگەنلىكى يېزىلغان. ناتونۇش بىر ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىغا كېتىۋاتىسىلەر. سىلەردىن بۇ پۇلنى تارتىۋالماي قويمايدۇ» دېدىم. ئۇلار: «بۇنىڭدىن قورق-ماڭ، ئۇنداق قىلمايدۇ» دېدى. ئۇلارنى ئەيىبلەپ: «بىلمەن، ھۆكۈمدار پۇلنى ئالماي قويمايدۇ» دېسەممۇ، سۆزۈمگە قۇلاق سېلىشمىدى.

كارۋان تەييارلىقى پۈتتى. جۇرجانىيىلىكلەردىن «قىلا-ۋۇس» دېيىلىدىغان بىر يولباشلىغۇچى يالىدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىشمىزنى ئاللاغا تاپشۇرۇپ، 309 - يىلى زۇلقەدىنىڭ 2 - كۈنى (922 - يىلى 4 - مارت) دۈشەنبە جۇرجانىيىدىن يولغا چىقتۇق، زەمجان(40) نامىلىق بىر كارۋان سارايغا باردۇق. بۇ يەر «تۈرك دەرۋازىسى» دېگەن يەردە ئىكەن. ئەتىسى ئۇ يەردىن يولغا چىقىپ گىت(41) دېگەن باشقا بىر يەرگە چۈشتۇق. بۇ يەردە شۇ قەدەر قېلىن قار ياغدىكى تۆگىلەر تىزلىرىغىچە قارغا

چۆكۈپ ماڭاتتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرغاندىن كېيىن، قاقاس ۋە تاغسىز بىر بوز دالادا ھېچكىمنى يولۇقتۇرماي، جاپالىق يۇرۇش بىلەن تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتتۇق. بوز دالادا ئىككى كۈن يول يۈردۇق. بۇ جەريانداكۆپ قېيىنچىلىقلارنى تارتتۇق. داۋاملىق قار يېغىپ، شۇ قەدەر قاتتىق سوغۇق بولدىكى، خارەزمنىڭ سوغۇقىنى بۇنىڭ ئالدىدا يازدېيىشكە بولاتتى. بېشىمىزدىن ئۆتكەن بارلىق قېيىنچىلىقلارنى ئۇنتۇپ، تۇغىشىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدۇق. بىر كۈنى ناھايىتى قاتتىق بىر سوغۇققا دۇچ كەلدۇق. شۇ چاغدا تېگىن مەن بىلەن بىللە كېتىۋاتاتتى. يېنىدىكى بىر تۇرك ئۇنىڭ بىلەن تۇركچە پاراڭلىشىۋاتاتتى. تېگىن بىردىنلا كۈلۈپ كەتتى ۋە مانا: «بۇ تۇرك رەببىمىز بىزدىن نېمە تەلەپ قىلىدىغاندۇ. بىزنى سوغۇقتا ئۆلتۈرىدىغان بولدى. ئېھە، نېمە تەلەپ قىلىدىغىنىنى بىلسەك بەجا كەلتۈرسەك دەيدۇ» دېدى. مەن تېگىنگە: «ئۇنىڭغا ئاللا سىلەردىن «لائىلاھە ئىللەللا» دېيىشىڭلارنى تەلەپ قىلىدۇ دەڭ» دېدىم. تۇرك بۇنىڭغا كۈلۈپ: «بىلسەك ئېيتاتتۇق» دېدى.

يولىمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ، «تاغ ئوتۇنى» كۆپ بىر جايغا يېتىپ بېرىپ ئۇ يەردە قوندۇق. كارۋاندىكىلەر ئوت يېقىپ ئىسسىندى ۋە كىيىملىرىنى يېشىپ ئوتقا يېيىپ قۇرۇتتى.

كېيىن بۇ يەردىن يولغا چىقتۇق. ھەر كۈنى يېرىم كېچىدىن بامدات ۋاقتى ياكى پېشىنگە قەدەر مۇشكۈل يۇرۇش قىلىپ، بىر قونالغۇغا يېتىپ باراتتۇق. ئون بەش كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بۇلاقلىرى بار، دەريالىرىدا سۇيى مول چوڭ بىر تاشلىق تاغقا باردۇق.

ئوغۇزلار(42)

بۇ تاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزلار دېيىلگەن بىر تۇرك

قەبىلىسى بار يەرگە يېتىپ باردۇق. ئۇلار كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇ-
رىدىغان كۆچمەن تۇركمەنلەر ئىكەن. يەر - يەردە ئۇلارنىڭ قارا
ئۆيلىرى ئۇچرايتتى. ناھايىتى قىيىن شارائىتتا ياشايدىكەن. بە-
رەر دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىكەن. بىرەر ئىش قىلغاندا ئۆز ئەقلىگە
مۇراجىئەت قىلىدىكەن. ھېچقانداق نەرسىگە چوقۇنمايدىكەن.
چوڭلىرىنى رەب(43) دەيدىكەن. بىرەيلەن باشلىقىدىن بىر نەرسە
سورىسا، ئۇنىڭغا: «ئەي رەببىم، بۇنى قانداق قىلاي؟» دەيدە-
كەن. ئۆز ئىچىدىكى ئىشلارنى مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلە-
دىكەن. ئەمما، بىر ئىشتا كېلىشىپ، ئۇنى ئىشلەشكە قارار
قىلىشسا، ئۇلاردىن ئەڭ تۆۋەن تۇرىدىغان ۋە ئەڭ ئەھمىيەتسىز
بولغان بىرى كېلىپ كېلىشىملىرىنى بۇزۇۋېتىلەيدىكەن. ئاللاغا
ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، يۇرتلىرىدىن ئۆتكەن مۇسۇلمانلار-
غا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن «لائىلاھە ئىللەللا» دېگەنلەرنى كۆر-
دۈم. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرى زۇلۇمغا ئۇچرىسا ياكى ياقتۇرمايدە-
غان بىر نەرسە كۆرسە، بېشىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، «تەڭرى
بىر!» دەيدىكەن. بۇ «ئاللا بىر» دېگەن بولىدىكەن. چۈنكى،
تۇركچىدە «بىر» ۋاھىد (ئەرەبچە «بىر») دېگەن مەنىنى، «تەڭ-
رى» ئاللا دېگەن مەنىنى بېرىدىكەن. ئۇلار چوڭ - كىچىك
تەرەتتىن كېيىن تازىلانمايدىكەن. جۇنۇبلۇق ۋە باشقا جەھەتلەر-
دىن يۇيۇنمايدىكەن. بولۇپمۇ قىشتا سۇغا يېقىن يولىمايدە-
كەن(44). ئاياللىرى يەرلىك ۋە يات ئەرلەردىن قاچمايدىكەن. بەدە-
نىنىڭ ھېچقانداق يېرىنى ئادەمدىن يوشۇرمايدىكەن(45).

بىر كۈنى بىر كىشىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدۇق. ئۇ كىشى
ۋە خوتۇنى بىلەن ئولتۇراتتۇق، ئايال بىز بىلەن سۆزلىشۋېتىپ،
كۆز ئالدىمىزدىلا ئەۋرىتىنى ئېچىپ تاتلاشقا باشلىدى. بىز نو-
مۇس قىلغىنىمىزدىن يۈزلىرىمىزنى ئېتىۋېلىپ، «ئەستاغپۇرۇل-
لا» (ئاللا ئەپۇ ۋە مەغپىرەت قىلغاي) دېدۇق. ئېرى كۈلۈپ
كېتىپ، تەرجىمانغا: «ئۇلارغا ئېيتىپ قويۇڭ. بۇ خوتۇن ئۇنى

سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا ئاچتى. سىلەر ئۇنى كۆرۈپ ئۆزۈڭلارنى تارتتىڭلار. سىلەردىن ئۇنىڭغا ھېچقانداق زىيان كەلمىدى. بۇ ھەربىكەت ئاياللارنىڭ ئۇنى يېپىۋېلىپ، باشقىلارغا رۇخسەت قىلماسلىقىدىن ياخشىراق» دېدى.

ئۇلار زىنا دېگەن نەرسىنى بىلمەيدىكەن. بۇنداق گۇناھ قىلغان بىرى مەلۇم بولۇپ قالسا، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلايدىكەن، يەنى ئۇنى ئىككى دەرەخنىڭ شېخىنى بىر يەرگە قىلىپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ، دەرەخ شاخلىرىنى قويۇۋېتىدىكەن. شاخلار ئەسلىي ھالىتىگە قايتىشى بىلەن ھېلىقى ئادەم ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدىكەن.

ئۇلاردىن بىرى: «ماڭا قۇرئان ئوقۇپ بېرىڭ» دېدى. ئوقۇپ بەرسەم خۇش بولۇپ كەتتى ۋە تەرجىمانغا قاراپ: «ئۇنىڭغا توختىماي ئوقۇشنى ئېيتىپ قويۇڭ» دېدى. بىر كۈنى بۇ ئادەم تەرجىمان ۋاستىسى بىلەن ماڭا: «بۇ ئەرەبتىن سوراڭ، رەببىمىزنىڭ خوتۇنى بارمۇ؟» دېدى. مەن ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى چوڭ گۇناھ دەپ قاراپ، توۋا - ئىستىغپار ئوقۇدۇم. ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش توۋا قىلدى ۋە «ئەستاغپۇرۇللا» دېدى. تۈركىلەرنىڭ ئادىتى شۇنداق ئىكەن. بىر مۇسۇلمانىنىڭ تەسىبىھ ۋە تەھلىل(46) ئېيتقىنىنى بىلسە، ئۇنىڭ دېگىنىنى تەكرارلايدىكەن.

نىكاھلىنىش ئادەتلىرى مۇنداق ئىكەن:

ئۇلاردىن بىرى يەنە بىرىنىڭ قىزىنى، سىڭلىسىنى ياكى ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر ئايالنى خېلى كۆپ خارەزىم رەختى ھېسابىغا ئالىدىكەن. ھەققى - مېھرىنى ئىگىسىگە تۆلىگەندىن كېيىن، قىزنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدىكەن، ھەققى - مېھرى ئوچۇن كۆپىنچە تۆگە، مال - ۋاران ياكى باشقا نەرسىلەر. بېرىلىدىكەن. ئىگىسى بىلەن كېلىشكەن ھەققى - مېھرىنى تۆلىمەستىن ھېچ-نېمىم خوتۇن ئالالمايدىكەن(47). بۇ پۇلنى تۆلىگەندىن كېيىن، تارتىنماستىن كېلىپ، ئاتا - ئانىسى ۋە بىر تۇغقانلىرىنىڭ ئالدىدا

ئۇنى ئېلىپ كېتىدىكەن، ئۇلارمۇ بۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلمايدىكەن. بىر ئادەم ئۆلۈپ، كەينىدە خوتۇنى ۋە بالىلىرى قالسا، ئۆز ئانىسى بولماسلىق شەرتى بىلەن چوڭ ئوغلى ئاتىسىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنى ئەمرىگە ئالىدىكەن(48).

سودىگەرلەر ۋە باشقا يات ئادەملەر ئۇلارنىڭ يېنىدا جۇنۇبۇلۇقتىن يۈيۈنالمايدىكەن. پەقەت كېچىسى ئۇلارنىڭ كۆزىدىن يىراق بولۇپ يۈيۈنالايدىكەن. چۈنكى ئۇلار بۇنداق ھەرىكەتتە بولغان بىرىنى كۆرۈپ قالسا ئاچچىقى كېلىدىكەن ۋە «بۇ ئادەم بىزنىڭ كۆزىمىزنى بويىماقچى. چۈنكى سۇغا چۈشۈۋاتىدۇ» دەپ ئۇنىڭدىن بۇ ھەرىكىتىگە تۆلەم ئالىدىكەن.

ھەرقانداق بىر مۇسۇلمان ئوغۇزلار يۇرتىدا ئۆزى مېھمان بولۇپ ئۆيىگە چۈشىدىغان بىر دوست تاپىپ ۋە ئىسلام يۇرتلىرىدىن بۇ دوستىغا بىر قۇر كېيىم، خوتۇنىغا بىرەر ياغلىق، ئازراق قارىمۇچ، تارا، كىشمىش ۋە ياڭاق قاتارلىق سوۋغات ئېلىپ بارماي، ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ئۆتەلمەيدىكەن. مۇسۇلمان تۇرك دوستىنىڭ يېنىغا بۇ شەكىلدە كەلسە، دوستى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالاھىدە بىر ئۆي تىكىپ ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە ئۇنىڭغا قوي تەقدىم قىلىدىكەن. مۇسۇلمان ئۇنى ئۆز قولى بىلەن بوغۇزلايدىكەن. چۈنكى، تۇركلەر مالنى بوغۇزلىماي، بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىكەن(49). مېھمان بولغۇچى مۇسۇلمان يولىغا راۋان بولماقچى بولسا، ئۇلاغلىرىدىن يولغا چىدىمايدىغانلىرى بولسا ياكى بىر نەرسىگە ئېھتىياجى بولسا، يولغا چىدىمايدىغان ئۇلاغلارنى تۇرك دوستىنىڭ ئۆيىگە تاشلاپ، ئۇنىڭ تۆگىلىرى، ئۇلاغلىرى ۋە مالىلىرىدىن ئېھتىياجىغا لايىق ئېلىپ يولىنى داۋاملاشتۇرىدىكەن ۋە بارغان يېرىدىن قايتقاندا ھېلىقى تۆگە، ئۇلاغ، مالىلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىدىكەن.

ناتونۇش بىرى تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتىدىن شۇ شەكىلدە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا: «مەن سىزنىڭ مېھمىنىڭىز. تۆگە، ئۇلاغ ۋە

پۇلىگىزدىن بىرئاز سورىماقچىدىم» دېسە، ئۇلار ئۇنىڭ سورىغىنىنى بېرىدىكەن. ئەگەر سودىگەر بۇ سەپەر ئۈستىدە ئۆلۈپ، كارۋان كەينىگە قايتسا، تۈرك كارۋاندىكىلەردىن: «مېنىڭ مېھمىنىم قېنى؟» دەپ سورايدىكەن. «ئۇ ئۆلۈپ كەتتى» دېسە، كارۋاننىڭ يۈكلىرىنى چۈشۈرتۈپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەقىلىلىق دەپ قارىغان سودىگەرنى چاقىرىپ، يۈكلەرنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا يېشىپ، ئۆلگەن سودىگەرگە قانچىلىك بەرگەن بولسا، بۇ سودىگەرنىڭ پۇللىرىدىن شۇنچىلىك ئالىدىكەن، قىلچە ئوشۇق ئېلىۋالمايدىكەن. بۇ سودىگەرنىڭ تۆگە، ئۇلاغلىرىدىنمۇ يەنە شۇ شەكىلدە، قانچىلىك بەرگەن بولسا، شۇنچىلىك ئالىدىكەن ۋە بۇ سودىگەرگە: «ئۇ سېنىڭ تاغاڭنىڭ ئوغلى (تۇغقىنىڭ)، ئۇنىڭ قەرزىنى سېنىڭ تۆلىشىڭ كېرەك مۇۋاپىق» دەيدىكەن. ئۆزىدىن قەرز ئالغان كىشى قېچىپ كەتسىمۇ شۇنداق قىلىدىكەن. قەرزنى قايتۇرۇپ ئالغۇچى سودىگەرگە: «ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش مۇسۇلمان ئىدى. سەن بۇلارنى ئۇنىڭدىن ئېلىۋال» دەيدىكەن. ئەگەر كارۋان قايتقىنىدا تۈرك مۇسۇلمان مېھمىنىنى ئۆچراتمىسا، «ئۇ قەيەردە؟» دەپ سورايدىكەن. كەتكەن يېرىدىن خەۋەر تاپسا ئۇنىڭغا بەرگەنلىرىنى ۋە سوۋغات قىلغانلىرىنى قايتۇرۇپ ئالمىغۇچە ئىزدەيدىكەن.

تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ مۇنداق ئادەتلىرىمۇ بار ئىكەن:

تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى جۇرجانىيەگە كىرىپ، ئۆزى مېھمان قىلغان مۇسۇلماننىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى سورايدىكەن. ئۇنى تاپسا تاكى قايتقۇچە ئۇنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ ياتىدىكەن. ئۇ مۇسۇلمان دوستىنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ يانقاندا ئۆلۈپ كەتسە، بۇ مۇسۇلمانلار كارۋانى ئۆلگەن تۈركنىڭ قەبىلىسى بارىدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ قەبىلىسى بۇ مۇسۇلمانغا، «سەن ئۇنى قاماپ قويۇپ ئۆلتۈردۈڭ. قاماپ قويمىساڭ ئۇ ئۆلمەيتتى» دەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش، بىر مۇسۇلمان بىر

تۇرككە شاراب ئىچكۈزۈپ، نەتىجىدە تۇرك تۆيۈقسىز ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭغا شاراب ئىچكۈزگەن مۇسۇلماننىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. ئەگەر ئۇ مۇسۇلمانلار كارۋىنى ئىچىدە بولمىسا، كارۋاندىكى ئەڭ چوڭىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆلتۈرىدىكەن.

بەچچۇازلىق(50) ئۇلاردا ناھايىتى چوڭ گۇناھ ئىكەن. بىر قېتىم تۇرك قەبىلىسى ھۆكۈمدارى (يابغۇ) نىڭ ۋەكىلى قۇز ئەركىنىڭ(51) قەبىلىسىگە خارەزىملىك بىرى كېلىپ، قوي سېتىۋېلىش مەقسىتى بىلەن بىر تۇركنىڭ ئۆيىدە بىر مەزگىل مېھمان بولۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ تۇركنىڭ تېخى بۇرۇتى خەت تارتمىغان بىر ئوغلى بار ئىكەن. خارەزىملىك ھېلىقى بالىنى ئالداپ ئارزۇسىغا كۆندۈرۈشكە تىرىشىپتۇ. بالا ئۇنىڭغا ماقۇل بوپتۇ. تۇرك ئۇلارنى زىنا ئۇستىدە تۇتۇۋاپتۇ ۋە بۇ ئىشنى شۇئان قۇزئەركىنىگە يەتكۈزۈپتىكەن. قۇزئەركىن ئۇنىڭغا: «تۇركلەرنى توپلا» دەپتۇ. ئۇ توپلاپتۇ. تۇركلەر توپلانغاندا قۇزئەركىن بالىنىڭ دادىسىدىن: «توغرا قارار قىلىشمىنى خالامسەن ياكى خاتا (ساختا) قارار قىلىشمىنمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. تۇرك: «توغرا قارار قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپتۇ. قۇزئەركىن: «ئۇنداق بولسا ئوغلۇڭنى ئېلىپ كەل» دەپتۇ. ئۇ ئوغلىنى ئېلىپ كەپتۇ. قۇزئەركىن: «ھەر ئىككىسىنى ئۆلتۈرۈش كېرەك!» دەپتۇ. تۇرك ئۇنىڭغا رازى بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇزئەركىن: «سودىگەر ئىدىيە — جان ئۈچۈن بېرىلىدىغان باج — بېرىپ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ» دېگەن جاۋابنى بېرىپتۇ. سودىگەر تۇركنىڭ ئوغلىغا قىلغان ھەربىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بىر مىقدار، قۇزئەركىنگە 400 قوي بەرگەندىن كېيىن، تۇركلەرنىڭ يۇرتىدىن قۇتۇلۇپ كېتىپتۇ.

تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ۋە باشلىقلىرى ئارىسىدا دەسلەپ كۆرگىنىمىز كىچىك يىنال(52) (يىنال ئەل سەغىر) ئىدى. ئۇلار خېلى بۇرۇن مۇسۇلمان بولۇپتىكەن. لېكىن، قەبىلىسى

«مۇسۇلمان بولساڭ، بىزگە باشلىق بولالمايسەن» دېگەنلىكى ئۈچۈن مۇسۇلمانلىقتىن ۋاز كېچىپتۇ. ئۇلارنىڭ بار يېرىگە بارغىنىمىزدا: «سىلەرنىڭ ئۆتۈشۈڭلارغا رۇخسەت قىلمايمەن. چۈنكى بىز ھېچقاچان بۇنداق بىر ئىشتىن خەۋەر تاپمىدۇق ۋە بۇنداق بولۇشىنمۇ ئويلاپ باقمىغان» دېدى. ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھەربىكەت قىلىپ، ئۇن دىرھەم قىممىتىدىكى بىر جۈرجان تونى، بىر كىيىملىك پاي — باف ماتىرى(53) بىرقانچە نان، بىر چاڭگال كىشمىش، يۈز دانە ياڭاق(54) بېرىپ ئۇنى رازى قىلدۇق. بۇلارنى بەرگىنىمىزدە بىزگە سەجدە قىلدى(55).

تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ مۇنداق ئادىتىمۇ بار ئىكەن:

بىر ئادەم باشقىلارغا ياخشىلىق قىلسا، ياخشىلىق كۆرگۈچى ياخشىلىق قىلغۇچىغا سەجدە قىلىدىكەن. يىنال بۇ ئىكرامىمىزغا جاۋابەن: «ئۆيىمىز يىراقتا بولمىغان بولسا، سىلەرگە قوي ۋە سوۋغا - سالام ئېلىپ كېلەتتىم» دېدى ۋە يېنىمىزدىن ئايرىلدى. بىزمۇ يولىمىزغا رۇخسەت بولدۇق. ئەتىسى يولدا كېتىۋېتىپ، ئۇستۇبشى ۋەيرانە، مەيدەت ۋە نىيىتى يامان، سەت بىر تۈرك ئالدىمىزغا يولۇقتى. قاتتىق يامغۇردا قالغانىدۇق. بۇ ئادەم: «توختاڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇچ مىڭچە چارۋا مال، بەش مىڭچە ئادەمدىن تەركىب تاپقان چوڭ كارۋان توختىدى. كېيىن ئۇ: «ھېچقايسىڭلار ئۆتەلمەيسىلەر» دېدى. ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن توختاپ: «بىز قۇزغىرىكىنىڭ دوستلىرى بولىمىز» دېدۇق. ئۇ كۈلۈپ كەتتى ۋە: «قۇزغىركىن دېگىنىڭ كىم؟ مەن ئۇنىڭ ساقلىغا سىيىمەن!» دېدى. كېيىن خارەزىم تىلى بىلەن «پەكەند!» (نان) دېگەنىدى. ئۇنىڭغا بىرقانچە نان بەردىم. ئۇلارنى ئېلىپ: «ئەمدى مېڭىڭلار، سىلەرگە رەھىم قىلدىم» دېدى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئوغۇزلاردىن بىرى كېسەل بولسا، ئۇنىڭ قۇل - چاكارلىرى

خىزمىتىنى قىلىدىكەن. ئۆيدىكىلەردىن باشقا ھېچكىم ئۇنىڭغا يېقىن كېلەلمەيدىكەن. چېدىر ئۆيلىرىدىن يىراقتا بىر ئۆي تىكىپ، كېسەل ئۆلگۈچە ياكى ساقايغۇچە ئۇنى شۇ ئۆيدە ياتقۇزىدىكەن. ئەگەر ئۇ كەمبەغەل ياكى قۇل بولسا، ئۇنى چۆلگە ئاپىرىپ تاشلايدىكەن(56).

ئۇلاردىن بىرى ئۆلسە، ئۆيدەك بىر ئورا كولاپ، مېيىتقا كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ، بەلتاسما ۋە ئوقيالىرىنى ئېسىپ، قولىغا شاراب قويۇلغان بىر ياغاچ چۆچەك تۇتقۇزۇپ، ئالدىغا شاراب تولدۇرۇلغان بىر ياغاچ كۇپ قويىدىكەن. ئاندىن پۈتۈن شەخسىي ئەشيالىرىنى ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇ ئورىغا قويىدىكەن. ئاندىن كېيىن ئۆلۈكنى ئورىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئورنىڭ ئۈستىنى ياپىدىكەن. قەبرىنىڭ ئۈستىگە لاي بىلەن گۈمبەزدەك بىر دۆڭ ياسايدىكەن(57). ئاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ مېلىنىڭ سانىغا قاراپ بىرىدىن يۇز ياكى ئىككى يۈزگە قەدەرنى قۇربانلىق سۇپىتىدە ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى يەيدىكەن. باش - شىراق ۋە قۇيۇلۇقلىرىنى بىر تەرەپكە ئايرىپ، ئۇلارنى قەبرىنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويىدىكەن. بۇلارنى «ئۆلۈك جەننەتكە كىرگەندە مىنىدىغان ئۇلاغ» دەيدىكەن. ئەگەر ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا ئادەم ئۆلتۈرگەن قەھرىمان بولسا، ياغاچتىن ئۆلتۈرگەن ئادىمىنىڭ سانچىلىك سۈرەت ئويدۇرۇپ، قەبرىنىڭ ئۈستىگە تىكىدىكەن. بۇلارنى ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى، جەننەتتە ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىدۇ، دەيدىكەن(58).

بەزىدە مال قۇربانلىق قىلىشنى بىر - ئىككى كۈن كېچىكتۈرىدىكەن. بۇ چاغدا ئۆز ئىچىدىكى چوڭلاردىن ياشانغان بىر كىشى (شامان) ئۇلارغا: «ئۆلۈكنى چۈشۈمدە كۆردۈم. ئۇ ماڭا: قارا، بۇرادەرلىرىم مەندىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ ئاياغلىرىم يارا بولدى. ئۇلارغا يېتىشەلمەيۋاتىمەن. يالغۇز قالدىم، دېدى» دەپ قۇربانلىقنى تېز قىلىشقا تەشۋىق قىلىدۇ.

كەن. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ ماللىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ قەبرىنىڭ يېنىغا ئاسىدىكەن.. بىر - ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ياشانغان كىشى قايتا ئۇلارغا كېلىپ: «ئۆلۈكنى چۈشۈمدە كۆردۈم. ئۇ ماڭا، ئائىلەمگە ۋە بۇرادەرلىرىمگە خەۋەر بەر. مەندىن ئۆتۈپ كەتكەنلەرگە يېتىشتىم، ھاردۇقۇم چىقتى، دېدى» دەيكەن (59).

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

پۈتۈن تۈركلەر ساقاللىرىنى چۈشۈرۈپ بۇرۇت قويىدىكەن، بەزىدە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ساقلىنى چۈشۈرۈپ ئېگىكىنىڭ ئاستىدا بىرنەچچە تال ساقالنى قويۇپ قويغان، دۈمبىسىگە تېرە ئارتىدۇ. ئالىدىغان بىر ياشانغان ئادەمنى ئۈچرىتاتتۇق. ئۇنى يېراقتىن قارىغاندا ئۆچكە دەپ قالاتتۇق.

ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ھۆكۈمدارىنى يابغۇ(60) دەيدىكەن. بۇ سۆز ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ، بۇ قەبىلىگە ھۆكۈمدار بولغان ھەرقانداق كىشى مۇشۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىكەن. ئۇنىڭ ۋەكىللىنى بولسا «قۇزئەركىن» دەيدىكەن، بىر باشلىقنىڭ ۋەكىللى بولغان كىشىنىمۇ قۇزئەركىن دەيدىكەن.

بۇلارنىڭ يېنىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن قەبىلە قوماندانى (سۇ باشى) نىڭ(61) يېنىغا بارىدۇق. ئۇنى ئەل ئاقاغان ئوغلى ئەتراق دەيدىكەن. ئەتراق بىزگە تۈرك چېدىرلىرى (62) تىكتۇرۇپ، بىزنى بۇ ئۆيلەردە مېھمان قىلدى. ئۇنىڭ كاتتا ئائىلىسى، قول ئاستىدا نۇرغۇن ئادەملىرى ۋە ناھايىتى كۆپ ئۆيلىرى بار ئىكەن. سويۇشىمىز ئۇچۇن قوي، مىنىشىمىز ئۇچۇن ئۇلاغ كەلتۈردى. ئائىلىسى ۋە يېقىنلىرىدىن نۇرغۇن ئادەم تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ قوي سويدۇردى. ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەك، كىشمىش، ياڭاق، قارىمۇچ، تارا قاتارلىق سوۋغا - سالاملارنى بەردۇق. خوتۇنىنى كۆردۈم. بۇرۇن دادىسىنىڭ خوتۇنى ئىكەن. بۇ ئايال ئازراق گۆش، سۈت ۋە ئەتراقتا

بەرگەن ھەدىيلىرىمىزدىن بىرقىسمىنى ئېلىپ، چېدىرى بار يەردىن چىقىپ دالىغا كەتتى. ئۇ يەردە بىر ئورا كولاپ، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرنى بۇ ئورىغا كۆمدى. ئاندىن بىرنېمىلەرنى دېدى. تەرجىماندىن: «نېمە دەيدۇ؟» دەپ سورىدىم. تەرجىمان: «بۇ ئەرەبلەرنىڭ ئەتراقىنىڭ دادىسى ئەل قاتاغانغا سۇنغان سوۋغىتى دەيدۇ» دېدى. كەچ كىرگەندە تەرجىمان بىللە ئەتراقىنىڭ يېنىغا كىردىم. ئۇ گۈمبەزلىك چېدىردا ئولتۇراتتى. يېنىمىزدا نەزىر ئەل ھەرەمىنىڭ ئۇنىڭغا يازغان مەكتۇپى بار ئىدى. نەزىر بۇ مەكتۇپىدا ئۇنى مۇسۇلمانلىققا دالالەت قىلغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭغا ئېچىدە مۇسەييەبى ئالتۇنلىرىمۇ بولغان 50 ئالتۇن بىلەن ئۇچ مىسقال ئىپار، يۇمشاق ئەيلەنگەن تېرىلەر، ئۆزىگە ئىككى تونلۇق مەرۋ رەختلىرى، ئەيلىگەن تېرىدىن تىكىلگەن بىر جۇپ ئاياغ كىيىم، گۈللۈك رەختتىن تىكىلگەن بىر قۇر كۆڭلەك ۋە بەش قۇر يىپەك كىيىم ئەۋەتكەنىدى. بۇ سوۋغاتلارنىڭ ھەممىسىنى تاپشۇرۇپ بەردۇق. خوتۇنغىمۇ بىر ياغلىق بىلەن بىر ئۈزۈك ھەدىيە قىلدۇق. ئاندىن كېيىن مەكتۇپنى ئوقۇپ بەردىم. ئۇ تەرجىمانغا: «سىلەر قايتقۇچە بىرنېمە دېيەلمەيمەن. نېمە قارارغا كەلگەنلىكىمنى سۇلتانغا يازىمەن» دېدى ۋە بىز سوۋغات قىلغان خىلىئەت (شەرەپ تونى) نى كىيىش ئۈچۈن ئۇچىسىدىكى گۈللۈك يىپەك رەختتىن تىكىلگەن تونىنى يەشتى. بۇ تونىنىڭ ئىچىدىكى جەندە (قۇراق) چاپانىنىڭ كىرلىشىپ جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆردۈم. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ئۇچىسىغا كىيگەن ئىچ كىيىملىرىنى جۇل - جۇل بولۇپ تۆكۈلۈپ كەتمىگۈچە يەشمەيدىكەن(63). ئەتراق ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىۋېرىپ، ھەيۋىسىز ئادەم قىياپىتىگە كىرگەنىدى. تۇركلەر ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى ئاتلىق ئەسكەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىشاتتى. بىر كۈنى ئۇ ئېتىغا مىنىپ بىز بىلەن بىللە كېتىۋاتاتتى. بۇ چاغدا بېشىمىزدىن بىر ئۆردەك ئۇچۇپ

ئۆتتى. ئەتراق دەرھال ياينكى بەتلەپ، ئېتىنى ئۇنىڭغا قاراپ قامچىلىدى، ئېچىن بوينى ئېتىپ چۇشۇرۇۋالدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن قوماندانلارنى چاقىرتتى. ئۇلار تارخان، يىنال ۋە بۇلارنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئىلغۇزلار ئىدى. تارخان بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەقىللىق ۋە ئىلغار ئادەم بولۇپ، توكۇر، ئەما ۋە چولاق بىر كىشى ئىدى. ئەتراق ئۇلارغا: «بۇلار ئەرەب ھۆكۈمدارى تۇغقىنىم(64) ئەلمۇش ئىبنى شىلكىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر. بۇلارنى سىلەرگە تونۇشتۇرماستىن قويۇۋېتىشنى خالىمىدىم» دېدى. تارخان(65): «بۇ بىز كۆرمىگەن ۋە ئاڭلىمىغان بىر ئىش. ئەزەلدىن بۇ يەردىن ھېچبىر ھۆكۈمدارنىڭ ئەلچىسى ئۆتمىگەن. ئويلايمەنكى، سۇلتان بىر ھىيلە بىلەن بىزگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن بۇلارنى ھازارلارغا ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلاپ، يېنىدىكى نەرسىلىرى ۋە مالىلىرىنى تارتىۋالايلى» دېدى. يەنە بىرى: «ياق، يېنىدىكى نەرسىلەرنى ئېلىپ، بۇلارنى قېيىلىڭاچلاپ، كەلگەن يېرىگە ھەيدىۋېتەيلى» دېدى. يەنە بىرى بولسا: «ياق، بىزنىڭ ھازار ھۆكۈمدارى ئالدىدا ئەسىر چۈشكەن ئادەملىرىمىز بار. بۇلارنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئادەملىرىمىزگە ئالماشتۇرايلى» دېدى. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن يەتتە كۈن تالاش - تارتىش قىلىشتى. بىز بولساق قورققىنىمىزدىن ئۆلگۈدەك بولدۇق. ئاخىرى ئۇلار بىزنى قويۇۋېتىپ، ئۆتۈشىمىزگە رۇخسەت قىلىش قارارىغا كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن تارخانغا بىر مەرتۇنى، ئىككى كىيىملىك پاي - باف ماتىرى، ئادەملىرىگە بىردىن ئىچ كىيىم سوۋغا قىلدۇق. يىنالغىمۇ تارخانغا بەرگەن سوۋغاتلىرىغا ئوخشاش بەردۇق. بۇنىڭدىن باشقا، قارىمۇچ، تارا، بىرنەچچە نان بەرگىنىمىزدىن كېيىن ئۇلار ئاستاغىنا كېتىشتى.

بۇ يەردىن مېڭىپ ياغىندى دەرياسىغا باردۇق. كارۋاندىكى

لەر تۆگە تېرىسىدىن ياسالغان كەلەك (66) لىرىنى چىقىرىپ ئاچ-
تى. تۇرك تۆگىلىرىنىڭ ئۇستىدىن ئەرسە - كېرەكلىرىنى ئې-
لىپ، كەلەكلەر ئېچىلىسۇن دەپ ئىچىگە تولدۇردى. كېيىن
كېيىم - كېچەك ۋە باشقا نەرسىلىرىنىمۇ بۇنىڭغا سالدى. ئاندىن
ھەر كەلەكنىڭ ئۇستىگە تۆت، بەش، ئالتە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئاز
ياكى كۆپ ئادەم ئولتۇرۇشتى. قوللىرىغا قېيىن ياغىچى(67)
ئېلىپ، بۇلارنى كۇرەك قىلدى. كۇرەكنى توختىماي ئۇرۇپ
بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ دەريادىن ئۆتتۇق. تۆگىلەر ۋە ئولاغلار-
غا چۇقان سېلىپ، ئولارنىمۇ دەريادىن ئوزدۇرۇپ ئۆتكۈزۈشتى.
كارۋان دەريادىن ئۆتۈشتە باشقىرتلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قورقماچقا،
ئالدى بىلەن قوراللىق جەڭچىلەرنىڭ يول باشلاپ بېرىشىگە توغرا
كېلەتتى. ھەقىقەتەن شۇنداق بولدى.

ياغىندى دەرياسىدىن مانا شۇنداق ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە
كەلەكلەر بىلەن جام (ئەمبا)، جاھىش (ساگىز)، ئوزىل (ئو-
يىل)، ئەردەن (زاگسىباي)، ۋارىش (ۋاخىش)، ئاختى (چوڭ
ئانقاتى)، ۋابنا (كىچىك ئانقاتى) دەريالىدىن نۆۋەتتى بىلەن ئۆت-
تۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ دەريالار ئىكەن.

پەچەنەكلەر (68)

شۇنىڭدىن كېيىن پەچەنەكلەرنىڭ يۇرتىغا باردۇق. بۇلار
دېگىزغا ئوخشاش ئاقمايدىغان بىر سۇنىڭ (چوڭ بىر كۆلنىڭ)
بويىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ناھايىتى قارا
ئىكەن. ھەممەيلەن ساقاللىرىنى چوشۇرۇۋېتىدىكەن. ئوغۇزلار-
نىڭ ئەكسىچە، بەك نامرات ئىكەن. چۈنكى، ئوغۇزلار ئىچىدە
ئون مىڭ تۈياق چارۋا مال، يۈز مىڭ تۈياق قويى بار ئادەملەرنى
كۆرگەنىدىم. قويلار قار ئارىسىدىن تاتىلاشتۇرۇپ، قۇرۇق چۆپ
تېپىپ يەيدىكەن. ئۇنىمۇ تاپالمىسا قار يەيدىكەن. شۇنداقتىمۇ

سېمىز كېلىدىكەن. يازغا چىقىپ كۆك ئوتتا ئوتلىغاندا ئورۇقلايدىكەن.

پەچەنەكلەرنىڭ يېنىدا بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولىمىزغا راۋان بولۇپ، جايىق (يېيىق — ئۇرال) دەريا سىغا(69) باردۇق. بۇ ھازىرغا قەدەر كۆرگەن ئەڭ چوڭ، سۈيى ئەڭ كۆپ، ئەڭ تېز ئاقىدىغان دەريا ئىدى. بۇ دەريادىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بىر كەلەكنىڭ دۈم بولۇپ، ئىچىدىكىلەرنىڭ دەريا غا چۆكۈپ كەتكەنلىكى، كۆپ ئادەمنىڭ ھالاك بولغانلىقى، بەزى تۆگىلەر ۋە مال-لارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆردۇم. دەريادىن ناھايىتى تەس-لىكتە ئۆتتۇق. بىرنەچچە كۈن مېڭىپ، جاھا (جاغان)، ئەرخاز (ئىرگىز - تالۇقا)، باجاغ (matehka)، سامۇر (سامارا)، قىنال (قىنەل)، سۇخ (سوك)، قونجۇلۇ (kundurtcka) دەريا-لىرىدىن ئۆتۈپ، تۇركلەردىن بولغان باشقىرتلارنىڭ يۇرتىغا بې-رىپ توختىدۇق.

باشقىرتلار(70)

باشقىرتلاردىن ناھايىتى قورقىدۇق. چۈنكى ئۇلار تۇرك-لەرنىڭ ئەڭ زىيانكەش، ئۇرۇشقاق ۋە ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ئەڭ ئامراقلىرىدىن ئىدى. ئۇلاردىن بىرى بىرەر ئادەمنى ئۇچراتسا، ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، تېنىنى تاشلاپ، بېشىنى ئېلىپ كېتىدىكەن. ئۇلار ساقاللىرىنى چۈشۈرىدىكەن ۋە پىتلارنى يېيدە-كەن. ئىچ كىيىملىرىنىڭ چاكلىرىنى ئاختۇرۇپ تاپقان پىتلارنى چاپىناپ يەيدىكەن. يېنىمىزدا ئۇلاردىن بىزگە خىزمەت قىلىدە-غان، مۇسۇلمان بولغان بىرى بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇنىڭ كۆڭلىكىدىن بىر پىت ئېلىپ، تىرناقلىرى بىلەن ئېزىپ ئۆلتۈر-گەندىن كېيىن تىرنىقىنى يالىغانلىقىنى كۆردۇم. مېنىڭ قارىغە-نىمنى كۆرۈپ، «بەك تاتلىق» دېدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياغاچنى زەكەر شەكلىدە ياساپ بوينىغا ئېسىۋالىدىكەن. سەپەرگە چىقىدىغان ياكى بىرەر دۇشمەنگە ئۇچراپ قالىدىغان بولسا ئۇنى سۆيىدىكەن ۋە ئالدىغا يىقىلىپ سەجدە قىلىپ: «ئەي رەببىم! ماڭا مۇنداق، مۇنداق ئىشلار قىلىپ بەر» دەيدىكەن. تەرجىمانغا: «ئۇلارنىڭ بىرىدىن سوراپ باق، بۇ ھەقتە قانداق دەلىللىرى بار؟ نېمە ئۈچۈن ئۇنى (جىنسىي ئەزاسىنى يارانتۇچى دەپ تونۇيدۇ؟» دېدىم. سورالغان كىشى جاۋابەن: «چۈنكى مەن ئۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىدىن چىقتىم. ئۇنىڭدىن باشقا مېنى يارانقان نەرسىنى بىلمەيمەن» دېدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزىلىرى ئون ئىككى ئىلاھى بارلىقىنى، قىش، ياز، يامغۇر، شامال، دەرەخ، ئادەم، ھايۋان، سۇ، كېچە، كۈندۈز، ئۆلۈم، ھايات ۋە يەر - زېمىنلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ئىلاھلىرى بارلىقىنى ئېيتىشتى. كۆكتىكى ئىلاھ بولسا ھەممىسىنىڭ چوڭى. بىراق، ئۇ باشقىلىرى بىلەن كېلىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى باشقىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ماقۇل بولىدۇ. «ئاللا كۈپارلارنىڭ دېگىنىدىن پۈتۈنلەي باشقا» دەپ قارايدىكەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە يىلانغا، بېلىققا چوقۇنىدىغانلارنى كۆر-دۇق. بىر قىسمى تۇرنىغا چوقۇنىدىكەن. ماڭا چۈشەندۈرۈشىچە، تۇرنىغا چوقۇنغانلار بىر كۈنى بىر دۇشمەن قەبىلە بىلەن ئۇرۇ-شۇپ يېڭىلىپ قاپتۇ. بۇ جەريانىدا دۇشمەنلىرىنىڭ كەينىدە تۇرنا-لار غاقىلداشقا باشلاپتۇ. ئۇلار قورقۇشۇپ، غالىب تۇرۇقلۇق قېچىپ مەغلۇپ بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار تۇرنىلارغا ئىبا-دەت قىلىشقا باشلاپتۇ، «بۇلار بىزنىڭ ئىلاھلىرىمىز. بۇلار بىز-نىڭ دۇشمەنلىرىمىزنى مەغلۇپ قىلدى» دەپتۇ. ئۇلارنىڭ تۇرنىغا چوقۇنۇشىنىڭ سەۋەبى شۇ ئىكەن.

ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن قوزغالغاندىن كېيىن، جىرىمسان، ئۇ-ران، ئۇرەم، بەيناخ (ماينا)، ۋاتىغ (ئۇنقا)، نىياسنا، جاۋشىز

(ئاگتاي) دەريالىرىدىن ئۆتتۇق. بۇ دەريالار ئارىسىدا ئىككى، ئۈچ ۋە تۆت كۈنلۈك ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئاز ياكى كۆپ مۇساپە بار ئىكەن.

بۇلغارلار(71)

بىز ئەلچىلىك ۋەزىپىسى بىلەن كېتىۋاتقان بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ مەملىكىتىگە بىر كېچە - كۈندۈزلۈك ئارىلىق قالغاندا، ھۆكۈمدار بىزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن قول ئاستىدىكى تۆت بەگنى(72)، قېرىنداشلىرىنى ۋە بالىلىرىنى ئالدىمىزغا ئەۋەتكەندىكەن، ئۇلار نان، گۆش ۋە تارا (تېرىق)(73) ئېلىپ كېلىپ بىزنى كۈتۈۋالدى ۋە بىز بىلەن بىللە ماڭدى. ھۆكۈمدار بار يەرگە ئىككى فەرساخ (10 كىلومېتىر) ئارىلىق قالغاندا، ھۆكۈمدار ئۆزى چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۇ بىزنى كۆرۈپ، «ئاللاغا شۈكۈر» دەپ يەرگە باش قويۇپ سەجدە قىلدى ۋە يېڭىنىڭ ئۇچىدا تۇتۇۋالغان كۈمۈش تەڭگىلەرنى ئۈستىمىزگە چاچتى.(74) ھەمدە بىزگە مەخسۇس گۈمبەزلىك چېدىرلار قۇرۇپ، شۇ چېدىرلارغا ئورۇنلاشتۇردى.

ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا ھىجرىيە 310 - يىلى مۇھەررەم-نىڭ 12 - كۈنى (مىلادىيە 922 - يىلى 12 - ماي) يەكشەنبە كۈنى باردۇق. جۈرجانىيىدىن ئۈنىڭ مەملىكىتىگە يېتىش كۈنلۈك مۇساپىنى بېسىپ كەلگەنىدۇق. يەكشەنبە، دۈشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرى چېدىرلاردا بولدۇق. خەلىپىنىڭ مەكتۇپىنى ئوقۇماقچى بولغىنىمىزدا، ھۆكۈمدار بەگلىرى، قوماندانلىرى ۋە ئائىلە ئەزالىرىنى ھازىر قىلدى. پەيشەنبە كۈنى ھەممەيلەن يىغىلغاندا، ئۆزىمىز ئېلىپ كەلگەن ئىككى تۇغنى ئاچتۇق. خەلىپە بىزدىن يوللىغان ئېگەر بىلەن ھۆكۈمدارنىڭ ئېتىنى ئېگەرلىدۇق. ئۆزىگە قارا خىلئەت (تون) ۋە سەللە

كىيدۇردۇق(75). ئۇنىڭدىن كېيىن خەلىپىنىڭ مەكتۇپىنى چە-
قاردىم ۋە ھۆكۈمدارغا: «خەلىپىنىڭ مەكتۇپى ئوقۇلغاندا ئولتۇ-
رۇشمىز توغرا بولماس» دېدىم. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمدار ئۆزى
ۋە كاتتىۋاشلىرى ئورنىدىن تۇرۇشتى. ھۆكۈمدار ناھايىتى سە-
مىز ۋە قورساقلىق ئادەم ئىدى.

مەكتۇپنى ئوقۇشقا باشلىدىم. كىرىش قىسمىنى ئوقۇپ:
«ئۆزلىرىگە سالاملىرىم يېتىپ مەلۇم بولغاي. ئۆزلىرى بىلەن
بىللە، ئۆزىدىن باشقا ئىلاھ بولمىغان ئاللاغا شۈكۈرلەر بولغاي»
دېگەن جۈملىگە كەلگەندە، «ئەمىر ئەل مۆئمىنىنىڭ سالامىنى
قوبۇل قىلغايلا» دېدىم. ئۇ ۋە يېنىدىكىلەر بىرلىكتە سالامنى
قوبۇل قىلىشتى. مەن مەكتۇپنى ئوقۇدۇم، تەرجىمان جۈملىمۇ
جۈملە تەرجىمە قىلدى. مەكتۇپ ئوقۇلۇپ بولغاندا، ئۇ يەردە
ھازىر بولغانلار بىر ئېغىزدىن تەكبىر ئېيتىپ، يەر - زېمىننى
زىلزىلىگە كەلتۈرۈشتى.

كېيىن، ھۆكۈمدار ئۆرە تۇرغاندا، ۋەزىر ھەمىد بىن ئەل
ئابباس(76) نىڭ مەكتۇپىنىمۇ ئوقۇدۇم. ئاندىن كۆپچىلىكنى ئول-
تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدىم. نەزىر ئەل ھەرەمىنىڭ مەكتۇبى ئوقۇ-
لۇۋاتقاندا، كۆپچىلىك ئولتۇرۇشتى. بۇ مەكتۇپ ئوقۇلۇپ بولغاند-
دا، ھۆكۈمدارنىڭ ئادەملىرى ھۆكۈمدارنىڭ ئۈستۈېشىغا كۆپ
مىقداردا كۈمۈش تەڭگە چېچىشتى. ئاندىن كېيىن، ھۆكۈمدارغا
ۋە خوتۇنىغا ئېلىپ كەلگەن ئىپار - زەپەر، كىيىم - كېچەك،
ئۇنچە - مەرۋايىتقا ئوخشاش قىممەتلىك سوۋغاتلارنى چىقىرىپ،
بىر - بىردىن ئۇنىڭغا ۋە خوتۇنىغا تەقدىم قىلدىم. بۇ ئىشنىمۇ
پۈتتۈرۈپ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ھۆكۈمدارنىڭ خوتۇنىغا خىل-
ئەت كىيگۈزدۈم. خاتۇن(77) ھۆكۈمدارنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. بۇ
ئۇلارنىڭ ئادىتى ئىكەن. خاتۇنغا خىلئەت كىيگۈزگەندە، ئاياللار
ئۇنىڭ ئۈستۈېشىغا كۈمۈش تەڭگىلەرنى چاچتى. ئاندىن بىز چې-
دىرلىرىمىزغا قايىتتۇق.

بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۆكۈمدار ئادەم ئەۋەتىپ بىزنى چاقىرتتى. ھۇزۇرىغا كىردۇق. ئۇ گۈمبەزلىك چېدىردا ئىكەن. بالىلىرى ئۇنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇشاتتى. ئۆزى تەنھا، رۇمىنىڭ يىپەك رەختى بىلەن بېزەلگەن تەخت ئۈستىدە ئولتۇراتتى. ھەممەيلەن كېلىپ بولغاندىن كېيىن، داستىخان سېلىشقا بۇيرۇدى. كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان گۆش يۆگەلگەن داستىخان ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىغا قويۇلدى. ھۆكۈمدار قولىغا پىچاقنى ئېلىپ، بىر توغرام كېسىپ ئاغزىغا سالدى. ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى توغرامچىنىمۇ يەنە شۇنداق قىلدى. كېيىن بىر پارچە كېسىپ سەۋسەنگە بەردى. سەۋسەن ئۇنى ئالغاندا، ئالدىغا كىچىك بىر داستىخان سېلىندى. ئۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ھۆكۈمدار ئۇلارغا بىر توغرامچە بەرمىگۈچە، ھېچكىم تاماققا قولىنى ئۇزاتمايدىكەن. ھۆكۈمدار بەرگەن توغرامچىنى ئالغۇچىغا بىر داستىخان كېلىدىكەن(78). كېيىن ماڭا بىر توغرام سۇندى، ماڭىمۇ بىر داستىخان كەلدى. يەنە بىر توغرام كېسىپ ئوڭ يېنىدىكى بەگكە بەردى، ئۇنىڭغىمۇ بىر داستىخان كەلدى. شۇ شەكىلدە ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى بەگلەرگىمۇ بىردىن داستىخان كەلدى. كېيىن بالىلىرىغا بىرەر پارچىدىن بەردى. ئۇلارغىمۇ داستىخانلار كەلدى. ھەممەيلەن ئۆز داستىخىنىدىن يەيدىكەن. باشقىلارنىڭ داستىخىنىغا قول ئۇزاتمايدىكەن ۋە تامىقىنى يەپ بولۇپ، داستىخىنىدا ئېشىپ قالغىنىنى ئۆز ئۆيىگە (چېدىرىغا) ئېلىپ كېتىدىكەن.

تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمدار بىر كېچە - كۈندۈز ئىلگىرى تەييارلانغان بال شەربىتىنى كەلتۈردى. ئۇلار بۇنى «سۇجۇۋ»(79) دەيدىكەن. ئۇنى بىرەر قەدەھتىن ئىچتۇق. ئاخىرىدا ھۆكۈمدار ئورنىدىن تۇرۇپ: «ئاللا تائالا ئەمىر ئەل مۆئمىنىنگە ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، بۇ ئۇنىڭغا بولغان مەمنۇنىيىتىمنىڭ نىشانىسىدۇر» دېدى. ئۇنىڭ ئۈرە تۇرۇشى بىلەن

ئوك يېنىدىكى توّت بەگ ۋە بالىلىرىمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. بىزمۇ ئورنىمىزدىن تۇردۇق. ھۆكۈمدار بۇ ھەربىكەتنى ئۇچ قېتىم تەكرارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇزۇرىدىن چىقتۇق.

مەن كېلىشتىن ئىلگىرى، ھۆكۈمدارنىڭ مەسچىتىنىڭ مۇنبىرىدە ئۇنىڭ نامىغا، «ئەي ئاللا، بۇلغارلارنىڭ ھۆكۈمدارى يىلتىۋارغا ياخشىلىق ئەيلە» دېگەن مەزمۇندا خۇتبە ئوقۇلىدىكەن. مەن ئۇنىڭغا: «ھۆكۈمدار پەقەتلا ئاللادۇر. مۇنبەردە ئاللادىن باشقىسى بۇ نام بىلەن ياد ئېتىلمەيدۇ. ئەمىر ئەل مۆئمىنىن جانابلىرىمۇ مەشرىق ۋە مەغرىبتىكى مۇنبەرلەردە ئۆزىگە، «ئەي ئاللاھىم! قۇلۇڭ ۋە خەلىپەڭ ئەمىر ئەل مۆئمىنىن جافەر ئەل ئىمام ئەل مۇقتەدىر بىن ئابدۇللاغا ياخشىلىق ئەيلە» دېيىلىش بىلەن قانائەتلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى خەلىپە ئاتىلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنەتتى. ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىز بولسا، «مېنى خرىستىئانلارنىڭ مەريەم ئوغلى ئىيسانى مەدھىيىلىگىنىدەك ھەددىدىن زىيادە مەدھىيىلىمەڭلار، مەن پەقەت بىر بەندە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاللانىڭ قۇلى ۋە رەسۇلى دەڭلار» دېگەن» دېدىم.

بۇنىڭ بىلەن ئۇ: «مېنىڭ نامىمغا قانداق خۇتبە ئوقۇسا دۇرۇس بولىدۇ؟» دېدى. مەن: «ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئاتىلىرىنىڭ نامى بىلەن» دېدىم. ھۆكۈمدار: ئاتام كۆپار ئىدى. مۇنبەردە ئۇنىڭ نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىشىنى خالىمايمەن. مېنىڭ ئىسمىمنى بىر كۆپار قويغانلىقى ئۈچۈن، مېنىڭ نامىمنىڭمۇ خۇتبەدە تىلغا ئېلىنىشىنى ئارزۇ قىلمايمەن. تەقسىر، ئەمىر ئەل مۆئمىنىنىڭ ئىسمى نېمە بولغاي؟» دېدى. مەن: «جافەر» دېدىم. ھۆكۈمدار: «مېنىڭ ئۇنىڭ ئىسمىنى قوبۇل قىلىشىم توغرا بولارمۇ؟» دېدى. مەن: «شۇنداق، بولىدۇ» دېدىم. بۇنىڭ بىلەن ئۇ: «ئۆز ئىسمىمنى جافەر، ئاتامنىڭ ئىسمىنى ئابدۇللاغا ئالماشتۇردۇم» دېدى ۋە خاتىپقا خۇتبىنى بۇ ئىسىم بىلەن ئوقۇشنى ئەمر قىلدى، ئۇمۇ بۇ ئەمرنى ئورۇندىدى. شۇنىڭدىن كېيىن

خۇتبه ئۇنىڭ نامىغا، «ئەي ئاللا! ئەمىر ئەل مۆئمىنىننىڭ مەۋلاسى (ۋەلىسى) ۋە قۇلۇڭ بۇلغار ھۆكۈمدارى جافەر بىن ئابدۇللاغا ياخشىلىق ئەيلە» دېگەن مەزمۇندا ئوقۇلىدىغان بولدى.

مەكتۇپ ئوقۇلۇپ، سوۋغاتلار بېرىلىپ ئۇچ كۈندىن كېيىن، ھۆكۈمدار ئادەم ئەۋەتىپ مېنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى. ئۇ خەلىپە ئەۋەتكەن تۆت مىڭ ئالتۇن مەسلىسى ۋە بۇلارنىڭ كېچىكىشىگە سەۋەب بولغان خرىستىئان ئەل فازىل بىن مۇسانىڭ قىلغان ھىيلىسىنى ئۇققاندى. چۈنكى، مەكتۇپتا ئالتۇنلار توغرىسىدا ئېيتىلغاندى. ھۇزۇرىغا كىرگىنىمدە، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئولتۇردۇم. ئۇ خەلىپىنىڭ مەكتۇپىنى ئالدىمغا تاشلاپ: «بۇ مەكتۇپنى كىم ئېلىپ كەلدى؟» دېدى. «مەن» دېدىم. ئاندىن ۋەزىر ئەۋەتكەن خەتنى تاشلاپ، «بۇنىچۇ؟» دېدى. يەنە «مەن» دېدىم. «ھەر ئىككى مەكتۇپتا دېيىلگەن پۇللار قېنى» دېدى. مەن: «بىز بىلەن بىللە يېتىپ كېلەلمىدى. ۋاقىت زىق بولغانلىقتىن بۇ يەرگە كېلىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويىمىز دەپ، كەينىمىزدىن يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن تاشلاپ كەلدۇق» دېدىم. ھۆكۈمدار: «سىلەر ھەممىڭلار بىللە كەلدىڭلار. مېنى ئاسارەت ئاستىغا ئالماقچى (قۇل قىلماقچى) بولغان يەھۇدىيلەردىن قوغدايدىغان بىر قورغان(80) ياساشقا سەرپ قىلىنىدىغان بۇ پۇلنى ئېلىپ كېلىشىڭلار ئۈچۈن سىلەرگە شۇنچە چىقىم قىلدىم. سوۋغاتنى بولسا مەن ئەۋەتكەن ئەلچىمۇ ئېلىپ كېلەلەيتتى» دېدى. مەن: «شۇنداق، توغرا، بىز قولىمىزدىن كەلگەننى قىلدۇق. ئامال قانچە، ئەھۋال شۇنداق بولۇپ قالدى» دېدىم. بۇنىڭغا جاۋابەن ئۇ تەرجىمانغا: «ئۇنىڭغا ئېيتقىن، مەن پەقەت سېنىلا تونۇيمەن، بۇلارنى تونۇمايمەن. چۈنكى بۇلار بىلمىسز كىشىلەر. ئەگەر ۋەزىر سەن قىلغان ئىشنى ئۇلارنىڭ قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنسە ئىدى، ھوقۇقۇمغا بويسۇنۇشۇڭ ۋە ماڭا مەكتۇپنى ئوقۇپ بېرىپ جاۋابىنى ئېلىشىڭ ئۈچۈن سېنى بۇياق-

لارغا ئەۋەتمىگەن بولاتتى. سەندىن باشقىسىدىن بىر دىرھەممۇ ئالمايمەن. پۇلنى چىقار. سەن ئۇچۇن ئەڭ ياخشىسى شۇ» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن، ھۇزۇرىدىن پەرىشان ۋە قورقۇنچ ئىچىدە قايتىپ چىقتىم. ھۆكۈمدار سۇرلۇك، بەستلىك ۋە سېمىز بىر ئادەم ئىدى. ئاۋازى گويا بىر كۇپ ئىچىدە گەپ قىلىۋاتقاندەك ئاڭلىنىاتتى. يېنىدىن چىققاندىن كېيىن بۇرادەرلىرىمنى يىغىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئارىمىزدا ئۆتكەن ۋەقەنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارغا: «بۇ ئادەمدىن قورقۇپ قالدىم» دېدىم.

ھۆكۈمدارنىڭ مەزمۇنى تەكبىر ئېيتقاندا، ئەزانىنىڭ ئىبارىلىرىنى ئىككى تەكرارلاپ ئوقۇغاندى. ھۆكۈمدارغا: «تەقسىر، ئەمىر ئەل مۆئمىنىنىڭ ئۆز ئوردىسىدا تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرى بىر قېتىمدىن ئوقۇلىدۇ» دېدىم. ئۇ بۇنىڭغا جاۋابەن مەزمۇنگە: «ساڭا دېگىنىنى قىل، ھەرگىز خىلاپلىق قىلما!» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەزمۇن تەكبىرنى شۇنداق ئوقۇدى. بۇ ئارىدا ھۆكۈمدار مەندىن پۇلنىڭ قانداق بولغانلىقىنى سوراپ، بۇ ھەقتە مەن بىلەن مۇنازىرىلىشىپ تۇردى. مەن بولسام پۇلدىن ئۆمىدىنى ئۈزدۇرۇشكە ۋە ئۆزۈمنى قوغداشقا تىرىشاتتىم. ئۇ پۇلدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەندە، مەزمۇنگە تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنى يەنە ئىككى تەكرارلاپ ئوقۇشنى بۇيرۇدى. ئۇمۇ ئەمرىنى ئورۇندىدى. بۇنداق قىلىش ئارقىلىق مەن بىلەن مۇنازىرىلىشىشكە يول ئاچماقچى ئىدى. مەزمۇنىڭ تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنى يەنە تەكرارلىغانلىقىنى ئاڭلىغىنىمدا، ئۇنى بۇنداق قىلىشتىن توسۇپ ۋارقىرىدىم. ھۆكۈمدار بۇنى ئاڭلاپ مېنى ۋە بۇرادەرلىرىمنى چاقىرتتى. ھەممىمىز يىغىلغاندا، مېنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ تەرجىمانغا: «ئۇنىڭغا ئېيىت، ئىككى مەزمۇن بار، بىرى تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنى بىر قېتىمدىن، يەنە بىرى ئىككى قېتىمدىن ئوقۇيدۇ. كېيىن ھەر ئىككىسى شۇ جامائەت بىلەن نامازغا ئوقۇيدۇ. نامازدۇرۇس-مۇ، دۇرۇس ئەمەسمۇ، بۇ خۇسۇستا نېمە دەيسەن؟» دېدى.

«ناماز دۇرۇس» دەپ جاۋاب بەردىم. «ئىتتىپاق بىلەنمۇ ياكى ئىختىلاپ بىلەنمۇ؟» دېدى. «ئىتتىپاق بىلەن» دېدىم(81). شۇ-نىڭدىن كېيىن ئۇ تەرجىمانغا: «ئۇنىڭدىن سورا، بىر كىشى مۇھاسىرە ئاستىدا قالغان، قۇل قىلىنماقچى بولغان ئاجىز قەبە-لىگە يارىدەم قىلىش مەقسىتىدە بەزى كىشىلەردىن پۇل ئەۋەتسە، ئۇلار ئامانەتكە خىيانەت قىلسا، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ھەققە-دە نېمە دەيسەن؟» دېدى. مەن: «بۇ توغرا ئەمەس. بۇنداق قىلغانلار يامان ئادەملەر» دېدىم. «ئىتتىپاق بىلەنمۇ ياكى ئىخ-تىلاپ بىلەنمۇ» دېدى. مەن: «ئىتتىپاق بىلەن» دېدىم. كېيىن تەرجىمانغا: «ئۇنىڭدىن سورا، خەلىپە ماڭا بىر قوشۇن ئەۋەتسە كېلەرمۇ؟» دېدى. «ياق» دەپ جاۋاب بەردىم. «خۇراسان ھۆ-كۈمدارىچۇ؟» دېدى. يەنە «ياق» دېدىم. ھۆكۈمدار: «بۇنىڭ سەۋەبى يولنىڭ يىراقلىقى ۋە ئارىمىزدىكى كۇپار قەبىلىلەرنىڭ كۆپلۈكىغۇ دەيمەن؟» دېدى. مەن: «شۇنداق» دېدىم. شۇنىڭ بىلەن تەرجىمانغا: «ئۇنىڭغا ئېيىت، ئەزىرايىل، بىز شۇنچە يە-راقتا بولساقمۇ، ئەمىر ئەل مۆئمىنىندىن قورقىمەن. ئۇ خوپ كۆرمىگەن بىر ھەرىكىتىمنى تۈيۈپ قالسا، ئارىمىزدا شۇنچىۋالا مەملىكەتلەر بولسىمۇ، مېنى قارغاپ، شۇ جايىمدىلا يوقىتىدۇ دەپ قورقىمەن. سىلەر ئۇنىڭ نېنىنى يېدىڭلار، كىيىم ـ كېچە-كىنى كىيدىڭلار. ھەر دائىم ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرۇقلۇق، ئۇ سە-لەرنى ماڭا يەنى ئاجىز بىر قەبىلىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىك ۋەزىپە-سىگە ئوخشاش قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدە، ئۇنىڭغا ۋە مۇسۇلماڭ-لارغا خىيانەت قىلدىڭلار. ماڭا راست گەپ قىلمىدىغان بىرى كەلمىگۈچە، سىلەردىن ئاڭلىغان دىنىي خۇسۇستىكى ھەرقانداق گەپنى قوبۇل قىلمايمەن. شۇنداق بىر ئادەم كەلسە، ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلىمەن» دەپ، بىزنى ئېغىز ئاچقۇزمىدى. بېرىدىغان جاۋاب تاپالماي ھۇزۇرىدىن قايتىپ چىقتۇق.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ: بۇ سۆھبەتتىن كېيىن، ھۆ-

كۆمدار بۇرادەرلىرىمگە ئېتىبار بەرمىگەن بولسىمۇ، مېنى باشقىلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ يېنىدىن ئايرىمىدى ۋە «ئەبۇبەكرى ئەل سىددىق» دەپ ئاتىدى.

بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ يۇرتىدا ساناقسىز ئاجايىپ نەرسىلەرنى كۆردۈم. بۇلاردىن بىرى مۇنداق:

ئۇنىڭ يۇرتىغا كەلگەن بىرىنچى كۈنى، كۈنپېتىشتىن نەق بىر سائەت ئىلگىرى ئاسماننىڭ تازا قىزارغىنىنى كۆردۈم. كۆكتىن شىددەتلىك ئاۋازلار ۋە قاتتىق گۈلدۈرماما ئاۋازىنى ئاڭلىدىم. بېشىمنى كۆتۈرسەم، يېقىن جايدا ئوتتەك قىزىل بىر بۇلۇت كۆرۈندى. بۇ گۈلدۈرماما ئاۋازلىرى شۇنىڭدىن كېلىۋاتاتتى. دەققەت قىلىپ قارىدىم. بۇلۇتنىڭ ئىچىدە ئادەمگە ۋەكىلات ـ ئۇلاغقا ئوخشايدىغان نەرسىلەر، ئۇلارنىڭ قوللىرىدا ئوقيا، نەيزە ۋە قىلىچ بار ئىدى. بۇ نەرسىلەرگە دەققەت بىلەن قاراپ، ئۇنى پەرق ئېتىشكە تىرىشتىم. دەل شۇ ئارىلىقتا ھېلىقى بۇلۇتقا ئوخشاش باشقا بىر بۇلۇت پەيدا بولدى. ئۇنىڭدىمۇ ئادەملەر، ئات ـ ئۇلاغلار ۋە قوراللار كۆرۈنەتتى. بىر ئاتلىق قوشۇن يەنە بىرىگە ھۇجۇم قىلغاندەك، بۇ قوشۇنلاردىن بىرى يەنە بىرىگە ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىز بۇ ئەھۋالدىن ناھايىتى قورقتۇق. ئاللاغا يالۋۇرۇشقا ۋە دۇئا قىلىشقا باشلىدۇق. يەرلىكلەر بولسا بىزگە كۈلەتتى ۋە بۇ ھالىمىزغا ھەيران بولاتتى(82).

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ: بىز بىر قوشۇننىڭ يەنە بىرىگە ھۇجۇم قىلغىنىغا قاراپ تۇراتتۇق. ئىككى قوشۇن بىر ـ بىرىگە كىرىشىپ، بىرھازادىن كېيىن ئايرىلاتتى. بۇ ھال كېچىنىڭ خېلى ئۇزۇن بىر قىسمىغىچە داۋاملاشتى. كېيىن ھەر ئىككى قوشۇن غايىب بولدى. ھۆكۈمدارىدىن بۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سورىدۇق. ئۇ جاۋابەن، ئاتلىرىنىڭ «بۇلار جىنلارنىڭ مۇمىنلىرى بىلەن كاپىرلىرى» دېگەنلىكىنى، ئۇلار ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ھەر ئاخشام مۇشۇنداق تۇتۇشىدىغانلىقىنى

ئېيتتى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ: كېيىن ھۆكۈمدارنىڭ ئەسلى باغدادتىن بولۇپ، بۇ تەرەپلەرگە تاسادىپىي كېلىپ قالغان كىيىم تىككۈچىسى بىلەن پاراڭلىشىش ئۈچۈن گۈمبەزلىك چېدىرىمغا كىردۇق. يېرىم سەببە (ئون تۆتتىن بىر ئۇلۇش) قۇرئان ئوقۇغۇدەك ۋاقىت ئۆتمىگەنىدى. خۇپتەنگە ئەزان ئېيتىشنى كۈتۈپ پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتۇق. ئەزان ئاڭلاندى، چېدىردىن چىقتۇق. سەھەر ۋاقتى بولۇپ قالغىنىنى تۇيماي قاپتۇق. مەزىنىدىن: «ئەزانىنى نېمىگە ئوقۇدىڭىز؟» دەپ سورىدىم. مەزىن: «بامدات نامىزىغا» دېدى. «خۇپتەنگە ئەزان ئوقۇلمىدىغۇ؟» دېدىم. «ئۇنى نامازشامدىن كېيىن ئوقۇيمىز» دېدى. «بۇ كېچە نېمە بولۇپ كەتتى؟» دەپ سورىدىم. «كۆرگىنىڭىزدەك، سىز كېلىشتىن بۇرۇن تۇن بۇنىڭدىنمۇ قىسقا ئىدى، ھازىر ئۇزۇراپ قالدى» دېدى. ئۇ يەنە، بامدات نامىزىنىڭ قازا بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، بىر ئايدىن بېرى كېچىسى ئۇخلىمىغانلىقىنى ئېيتتى. تۇن شۇ قەدەر قىسقا ئىدىكى، ئاخشىمى قازان ئاسسا، قازاندىكى تاماق پىشىماستىن بامدات ۋاقتى بولىدىكەن.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئۇلارنىڭ يۇرتىدا كۈندۈزنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولىدىغانلىقىنى كۆردۈم. يىلنىڭ بىر قىسمىدا كۈن ناھايىتى ئۇزۇن، تۇن ناھايىتى قىسقا بولىدىكەن. كېيىن تۇن ئۇزىراپ، كۈن ناھايىتى قىسقىراپ كېتىدىكەن. مەن بېرىپ ئىككىنچى كېچىسى گۈمبەزلىك چېدىرىمنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇپ ئاسمانىنى تاماشا قىلدىم. يۇلتۇزلار ناھايىتى شالاڭ بولۇپ، ئۇ يەر - بۇ يەردە ئون - ئون بەشچە يۇلتۇز باردەك قىلاتتى. كەچقۇرۇنقى شەپەق قىزىللىقى تېخى يوقالمىغان، تۇن ئانچە قاراڭغۇ ئەمەس ئىدى. كېچىسى بىر ئوق يېتىم مۇساپىدىنمۇ يىراقتىكى ئادەمنى تونۇغىلى بولاتتى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئايغا قاردىم، ئاسمانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلمەپتۇ. بىر دەم ئاسمانىنىڭ ئۇپۇقىغا يېقىن قىسمىدا كۆرۈنگەندىن كېيىن، تالاڭ ئېتىپ، ئاي كۆزدىن غايىب بولدى. ھۆكۈمدار مەملىكىتىنىڭ شىمالىدا پىيادە ئۈچ ئايدا يېتىپ بارغۇدەك يىراقتىكى (83) دېگەن بىر قەبىلە بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ يۇرتىدا كېچىنىڭ بىر سائەتتىمۇ قىسقا بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئۇ يەردە كۈن چىققاندا ھەممە يەر، تاغلار ۋە كۆرۈنگەن ھەممە نەرسە قىزىل رەڭ ئالىدىكەن. قۇياش بولسا چوڭ بىر بۇلۇت شەكلىدە چىقىدىكەن. ئاسمانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگۈچە قىزىللىق داۋام قىلىدىكەن. مەملىكەت خەلقى ماڭا: «بۇ يەردە قىشتا كېچە كۈندۈزچىلىك ئۇزۇن بولىدۇ، كۈندۈزمۇ كېچىچىلىك قىسقىرايدۇ. ھەتتا بىزدىن بىر ئادەم بىر فەرساخ (بەش كىلومېتىر) مۇ كەلمەيدىغان ئىدىل دەرياسىغا بېرىشى ئۈچۈن ئەتىگەندە يولغا چىقسا، ئۇ يەرگە يېتىپ بارمايلا قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئاسمان يۈزى پۈتۈنلەي يۇلتۇزلار بىلەن قاپلىنىدۇ» دېيىشتى. بىز ئۇ يەردىن خوشلاشقىنىمىزدا كېچە ئۇزىراپ، كۈندۈز قىسقىرىغانىدى.

ئۇلار ئىتلارنىڭ ھاۋۇشىنى بەخت ھېسابلايدىكەن. ئىت ھاۋۇشسا خۇشال بولۇپ كېتىدىكەن. بۇنى مولچىلىق، بەرىكەت ۋە تىنچلىقنىڭ ئىپادىسى دەيدىكەن.

بۇلغارلار يۇرتىدا يىلان ناھايىتى كۆپ ئىكەن ھەتتا دەرەخلىرىنىڭ بىر شېخىغا ئون ۋە ئونىڭدىنمۇ كۆپ يىلان يامىشىۋالىدىكەن. ئۇلار يىلانىنى ئۆلتۈرمەيدىكەن، يىلانلارمۇ ئۇلارغا تەگمەيدىكەن. بىر يەردە يەرگە يىقىلغان يۇز گەزدىن ئۇزۇن دەرەخنى كۆردۇم. غولى ناھايىتى توم ئىدى. ئونىڭغا قاراپ ئۆرە تۇراتتىم، بىرھازادا دەرەخنىڭ غولى مىدىرلاشقا باشلىدى. ھەيران

بولۇپ دققەت قىلىپ قارىدىم. ئۇستىدە دەرەخنىڭ تومۇقى ۋە ئۇزۇنلۇقىغا باراۋەر يوغانلىقتا بىر يىلان تۇرۇپتۇ. مېنى كۆرۈپ دەرەخنىڭ غولىدىن يەرگە چۈشۈپ ئورمانىنىڭ ئىچىدە غايىب بولدى. قورقۇنچ ئىچىدە قايتىپ، بولغان ۋەقەنى ھۆكۈمدارغا ۋە بىرلىكتە ئولتۇرغانلارغا دېدىم. ئۇلار بۇنىڭغا پىسەنتمۇ قىلمىدى. ھۆكۈمدار: «قورقماڭ، ھېچ نەرسە قىلمايدۇ» دېدى.

بىر كۈنى ھۆكۈمدار بىلەن بىر يەرگە چۈشتۇق. مەن ۋە بۇرادەرلىرىم تېگىن، سەۋسەن، بارىس ۋە يېنىمىزدا بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ئادەملىرىدىن بىرى بىلەن دەرەخزارلىققا كىردۇق. ئۇ يەردە يىگدەك ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن بىر تۈپ يېشىل دەرەخ كۆردۇق. ئۇنىڭ ئۈچىدا كەڭ ۋە يەرگە يېيىلغان، خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەك يوپۇرماقلار ۋە دانە - دانە ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن. بۇ دانىلەرنى يېگەن كىشى ئۇنىڭ بىر خىل ئانار ئىكەنلىكىدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ. ئۇنىڭدىن يېدۇق. تەمى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن دائىم ئۇنى تېپىپ يەيدىغان بولدۇق.

ئۇلارنىڭ سىركىدىنمۇ قېيرىق بىر خىل يېشىل ئالمىسى بولۇپ، بۇ ئالمىنى قىزلار يەيدىكەن. ئۇ ئادەمنى سەمرىتىدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا فىندىك(84) كۆچەتتىدىن كۆپ دەرەخ كۆرمىدىم. ھەتتا 40×40 فەرساخ كەڭلىكتە فىندىك ئورمانلىرىنى كۆردۇم. ئۇ يەردە ئىسمى نامەلۇم يەنە بىر خىل دەرەخ بار ئىكەن، ئۇ ناھايىتى ئېگىز، غولى يوپۇرماقسىز ئىكەن. بېشى خورما كۆچىتىنىڭ بېشىغا، يوپۇرماقلىرى بولسا خورمىنىڭ ئىنچىكە يوپۇرماقلىرىغا ئوخشاش بولۇپ، توپ - توپ بولىدىكەن. ئۇلار بۇ دەرەخنىڭ غولىنىڭ بىر يېرىنى تىلىپ، ئاستىغا بىر قاچا قويۇپ قويىدىكەن. تىلىنغان يەردىن قاچىنىڭ ئىچىگە بالدەك تاتلىق بىر سۇيۇقلۇق ئاقىدىكەن. ئۇنى كۆپرەك ئىچسە شارابتەك مەست قىلىدىكەن.

بۇغداي ۋە ئارپا مول بولسىمۇ ، ئۇلار تېرىق ۋە ئات گۆشىنى ئەڭ كۆپ ئىستېمال قىلىدىكەن. بىر كىشى بىر نەرسە تېرىسا ، ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىدىكەن. ھۆكۈمدارنىڭ بۇنىڭدا ئۇلۇشى بولـ مايدىكەن. لېكىن ، ھەر ئۈي يىلدا بىر قېتىم ھۆكۈمدارغا بىر قاما جۇۋا بېرىدىكەن. ھۆكۈمدار ئەسكەرلىرىنى ھەرقانداق بىر يەرگە تاجاۋۇزچىلىققا ئەۋەتسە ، ئەسكەرلىرى ئالغان غەنىيمەتتىن بەلگىلىك بىر ئۇلۇش ئالىدىكەن. توي قىلغان ياكى مېھمان چاقىرغان كىشىلەر بەرگەن زىياپىتىگە قاراپ ، ھۆكۈمدارغا بىر ئۇلۇش ئايرىش ، بىر سەخرەج(85)بال شارابى ۋە بىر ئاز بۇغداي ئېچىتقۇسى(86)بېرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ يۇرتى ھۆلچىلىك ۋە ھاۋاسى ئېغىر(87)بولۇپ ، ئوزۇق - تۈلۈكـ نى ساقلايدىغان يېرىمۇ يوق ئىكەن. پەقەت يەرگە قۇدۇق قېزىپ ، ئوزۇق - تۈلۈكىنى شۇ يەرگە قويىدىكەن. ئۇنىڭدىمۇ بىرقانچە كۈنلا چىدايدىكەن.

زەيتۇن يېغى ، زىغىر يېغى ۋە سېرىقماي يېمەيدىكەن. بۇلارـ نىڭ ئورنىغا پۈتۈنلەي بېلىق يېغى ئىشلىتىدىكەن(88) . شۇ سەۋەبـ تىن ، ئىشلەتكەن ھەممە نەرسىسى سېسىق پۇراپ تۇرىدىكەن. ئارپىدا بىر خىل سۇيۇق تاماق ئېتىدىكەن. بۇنى ياش ئوغۇل - قىزلار ئىچىدىكەن. بەزىدە ئارپىنى گۆش بىلەن پىشۇرىدىكەن. ئەرلەر گۆشنى ، قىزلار ئارپىسىنى يەيدىكەن. لېكىن ، تېكىنىڭ بېشىنى قاينىتىپ شورپا قىلىنسا ، ئۇنىڭ گۆشىنى قىزلارمۇ يەيدىكەن.

ھەممەيلەن كىگىز قالپاق كىيىدىكەن(89) . ھۆكۈمدار ئاتقا ئات باققۇچىنىڭ يارىمسىز ئۆزى مىنىدىكەن. سەيلىگە چىققاندا يېنىغا مۇھاپىزەتچى ئالمايدىكەن. ئۇ كوچا ۋە بازارلاردىن ئۆتكەنـ دە ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ قالپاقلىرىنى ئېلىپ قولتۇقىغا قىسىۋېلىپ ، ھۆكۈمدار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن كىيىۋالىدىـ كەن. ھۆكۈمدارنىڭ ھوزۇرىغا كىرگەن ھەرقانداق ئادەم مەيلى

چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن، ھەتتا باللىرى، قېرىنداشلىرى بولسۇن، ئۇنى كۆرگەندە قالپىقىنى ئېلىپ قولتۇقىغا قىسىپ، بېشى بىلەن سالام بېرىپ ئولتۇرىدىكەن. ئاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ھۆكۈمدار ئولتۇرۇشقا بۇيرۇمىغۇچە ئۆزە تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان ھەرقانداق ئادەم تىز چۆكۈرۈپ ئولتۇرىدىكەن. ھۇزۇرىدىن چىقىپ كەتكۈچە قالپىقىنى قولتۇقىدىن چىقارماي، تاشقىرىغا چىققاندىن كېيىن كىيىدىكەن.(90)

ھەممىسى گۇمبەزلىك چېدىرلاردا(91) ئولتۇرىدىكەن. لېكىن، ھۆكۈمدارنىڭ ئۆيى ناھايىتى چوڭ بولىدىكەن. ئۇنىڭغا مىڭدىن ئارتۇق ئادەم سىغىدىكەن. ئىچى ئەرمەن شايىلىرى بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا رۇم يېپەك رەختلىرى بىلەن بېزەلگەن بىر تەخت بار ئىكەن.

ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىگە ئاساسەن، بىر كىشىنىڭ ئوغلى ئوغۇل پەرزەنت كۆرسە، ئۇنى دادىسى ئەمەس، بوۋىسى ئالىدىكەن. بوۋىسى: «بۇنى ئادەم بولغۇچە بېقىشقا دادىسىدىن كۆرە مەن لايىق» دەيدىكەن(92). بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭغا باللىرى ئەمەس، قېرىنداشلىرى مىراسخور بولىدىكەن(93). ھۆكۈمدارغا ئىسلامىيەتتە بۇنىڭ دۇرۇس بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتىم ۋە مىراسنىڭ قانداق قالدۇرۇلىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشەنگۈچە ئىزاھلاپ بەردىم.

ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئەڭ كۆپ كۆرگەن نەرسىلىرىنىڭ بىرى چاقماق ئىدى. بىر ئۆيگە (چېدىرغا) چاقماق چۈشكەندە، ئۇ ئۆيگە يېقىن بارمايدىكەن. ئىچىدىكى ئادەم، ئۆي سايمانلىرى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆز پېتى تاشلايدىكەن. ئۇلار شۇ يەردە كۆيۈپ تۈگەيدىكەن. ئۇ ئۆيدىكى ئادەملەرنى «ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغان ئادەملەر» دەيدىكەن(94).

بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمنى قەستەن ئۆلتۈرسە، گۇناھى ئۈچۈن ئۇنىمۇ ئۆلتۈرىدىكەن. خاتا ئۆلتۈرگەن بولسا، قېيىن

ياغىچىدىن ساندۇق ياساپ، قاتىلىنى بۇنىڭ ئىچىگە سېلىپ، يېنىغا ئۇچ نان، بىر كومزەك سۇ قويۇپ ساندۇقنى مىخلىغاندىن كېيىن، تۆگە ھارۋىسىنىڭ شوتىسىغا ئوخشاش ئۇچ ياغاچ تىكىپ، بۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاسىدىكەن. ئۇلار، «بىز ئۇنى يەر بىلەن كۆك ئارىسىغا تاشلايمىز. ئاپتاپ ۋە يامغۇردا قالسۇن. ئاللا رەھىم قىلسا قۇتقۇزار» دەيدىكەن. ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىرىپ شامال ئۇچۇرۇپ كەتكۈچە شۇنداق ئېسىقلىق تۇرىدىكەن(95).

ئەقىللىق ۋە بىلىملىك بىر ئادەمنى كۆرسە، «بۇ رەببىمىزگە خىزمەت قىلىشى كېرەك» دەپ ئۇنى تۇتۇپ، بويىنىدىن باغلاپ دەرەخكە ئېسىپ قويىدىكەن. پارچىلىنىپ يەرگە چۈشكۈچە شۇنداق ئېسىقلىق تۇرىدىكەن(96).

ھۆكۈمدارنىڭ تەرجىمانى ماڭا مۇنۇلارنى ئېيتىپ بەردى: «سىندلىق بىر ئادەم تاسادىپىي بۇ يەرگە كېلىپ، بىر مەزگىل ھۆكۈمدارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىدى. بۇ چاغدا يەرلىك خەلقلەردىن بەزىلىرى تىجارەت بىلەن بىر يەرگە بارماقچى بولغانىدى. سىندلىق ئادەم ئۇلار بىلەن بىللە كېتىش ئۈچۈن ھۆكۈمدارىدىن ئىجازەت سورىدى. ھۆكۈمدار دەسلەپ ئۇنىڭغا ماقۇل بولمىدى. لېكىن، سىندلىق قاتتىق تۇرۇۋالغانلىقتىن رۇخسەت قىلدى. كېيىنكىلەر ئۇنىڭ ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ بىر - بىرى بىلەن سۆزلىشىپ، بۇ رەببىمىزنىڭ خىزمىتىگە لايىق، ئۇنىڭغا ئەۋەتەيلى دېدى. ئۇلار يول ئۈستىدىكى ئورمانىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھېلىقى كىشىنى كېيىدىن چۈشۈرۈپ بويىنىدىن باغلاپ، ئېگىز بىر دەرەخنىڭ ئۇچىغا ئېسىپ قويۇپ تاشلاپ كېتىشتى».

ئۇلار يولدا كېتىۋاتقىنىدا، ئىچىدە بىرى كىچىك تەرەت قىلماقچى بولۇپ، قورالى مۇرىسىدە تۇرۇپ تەرەت قىلسا، ئۇنى

يالىڭاچلاپ، قورالى، كىيىم - كېچەكلىرى ۋە ھەممە نەرسىسىنى تارتىۋالىدىكەن. ئۇنى بىلىمسىز ۋە قابىلىيەتسىز ئادەم دەپ قارايدىكەن. بۇ ئۇلارنىڭ بىر ئادىتى ئىكەن. ئەگەر بىر كىشى قوراللىرىنى بىر چەتكە قويۇپ، ئاندىن تەرەت قىلسا، ئۇنى قابىلىيەتلىك ۋە بىلىملىك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا تەگمەيدىكەن.

ئەرلەر بىلەن ئاياللار بىرلىكتە دەريادا چۈشۈپ، قىپيالىڭاچ يۈيۇنۇشۇپ، بىر - بىرىدىن قاچمايدىكەن. لېكىن، ھەرقانداق شەكىلدە زىنا قىلمايدىكەن. زىنا ئۇلاردا ئەڭ چوڭ گۇناھ ھېسابلىنىدىكەن. ئۇلاردىن بىرى زىنا قىلسا، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تۆت قوزۇق قېقىپ، زىنا قىلغۇچىنىڭ پۇت - قولىنى قوزۇقتا باغلاپ، بوينىدىن يامپېشىغچە پالتا بىلەن چېپىپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىدىكەن. ئاياللىرىمۇ شۇنداق جازا بېرىدىكەن. ئەر ۋە ئاياللىنى ئىككى پارچە قىلغاندىن كېيىن، ھەر بىر پارچىسىنى بىر دەرەخكە ئاسىدىكەن. سۇغا چۆمۈلگەندە، ئاياللارنى ئەرلەردىن قاچسۇن دەپ شۇنچە تىرىشسىمۇ مۇۋەپپەق بولالمىدىم. ئوغرىنىمۇ زىنا قىلغۇچىغا ئوخشاش ئۆلتۈرىدىكەن.

ئورمانلىرىدىكى ھەرە ئۇۋىلىرىدا كۆپ مىقدارda بال بولىدىكەن. ئۇلار بۇ ئۇۋىلارنى تونۇيدىكەن ۋە بال ئېلىش ئۈچۈن ئورمانغا كىرىدىكەن. بەزىدە بۇ ئەسنادا دۈشمەنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدىغانلىرىمۇ بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تىجارەتچىلەر ناھايىتى كۆپ بولىدىكەن. بۇ تىجارەتچىلەر تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا بېرىپ قوي، ۋەسۇلارنىڭ يۇرتىغا بېرىپ قارا بۇلغۇن ۋە قارا تۈلكە جۇۋىلىرىنى سېتىپ ئېلىپ كېلىدىكەن.

بۇلغارلار ئارىسىدا بەش مىڭ ئەر ۋە ئاياldىن تەشكىل تاپقان بارانجېر دەپ تونۇلغان چوڭ بىر ئائىلىنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بوپتۇ ۋە ناماز ئوقۇش ئۈچۈن ياغاچتىن بىر مەسچىت ياساپتۇ. لېكىن، قۇرئان ئوقۇشنى بىلمەيدىكەن. ئۇ-

لارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسمىغا نامازغا يەتكۈدەك ئايەتلەرنى ئۆگـ
تىپ قويدۇم. مېنىڭ قولۇمدا تالۇت ئىسىملىك بىرى مۇسۇلمان
بولدى. ئۇنىڭغا ئابدۇللا دەپ ئات قويدۇم. ئۇ: «ماڭا ئۆز
ئىسمىڭنى قويۇشىڭنى سورايمەن» دېدى. ئىسمىنى شۇئان
مۇھەممەدكە ئالماشتۇردۇم. بۇ كىشىنىڭ خوتۇنى، ئانىسى ۋە
باللىرىمۇ مۇسۇلمان بولۇپ، ھەممىسى مۇھەممەد نامىنى ئالـ
دى. ئۇنىڭغا «ئەلھەمدۇلىللا» ۋە «قۇل ھۇۋاللاھ ئەھەد» سۈرە
لىرىنى ئۆگەتتىم. بۇ ئىككى سۈرىنى ئۆگىنىۋالغانلىقى ئۈچۈن
گويا بۇلغار ھۆكۈمدارى بولغاندىنمۇ بەك خۇشال بولۇپ كەتتى.

ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا بارغىنىمىزدا ئۇنىڭ ھاللەجە(97)
دېگەن بىر كۆلنىڭ بويىدا ھەربىي تۇرالغۇ قۇرغانلىقىنى بىلدۇق.
بۇ ئۇچ كۆلدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىككىسى چوڭ، بىرى
كىچىك بولسىمۇ، ئۇچىلىسى ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەن. بۇ يەر
بىلەن ھازار دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان ئېدىل دەرياسى ئارىسىدا بىر
فەرساخچە ئارىلىق بولۇپ، بۇ دەريانىڭ بويىدا پات ـ پات ئېچىـ
لىپ تۇرىدىغان ۋە ناھايىتى قىممەتلىك نەرسىلەر سېتىلىدىغان
بىر بازار (يەرمەنكە)(98) بار ئىكەن.

خېلى بۇرۇنلا تېكىن ماڭا ھۆكۈمدارنىڭ يۇرتىدا غايەت
بەستىلىك بىر ئادەم بارلىقىنى ئېيتقانىدى. ئۇ يەرگە بارغاندا
ھۆكۈمدارىدىن بۇ ئادەمنى سورىدىم. ھۆكۈمدار: «شۇنداق، مەمـ
لىكىتىمىزدە بۇنداق بىر ئادەم بار ئىدى، بىراق ئۆلۈپ كەتتى.
بۇ ئادەم مەملىكەت خەلقىدىن ۋە نورمال ئادەملەردىن ئەمەس
ئىدى» دەپ، ئۇنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ بەردى:

بەزى يەرلىك سودىگەرلەر بۇ يەرگە بىر كۈنلۈك كېلىدىغان
ئارىلىقتىكى ئېدىل دەرياسىغا بارغانىكەن. بۇ چاغدا دەريانىڭ
سۇيى كۆپىيىپ تېشىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى تۇيۇقسىز بىر سودا
گەر كېلىپ: «ھەي ھۆكۈمدار، دەريادا شۇنداق بىر ئادەم تۇرۇپ
تۇ. ئەگەر ئۇ بىزگە يېقىن جايدىكى خەلقىنىڭ ئادىمى بولسا،

بۇ دىياردا تۇرۇشمىز مۇمكىن ئەمەس، باشقا يەرگە كەتمەي چارە يوق» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن، ئۇلاغقا مىنىپ ئۇلار بىللە دەريا‌غا باردىم. نېمە كۆردۈڭ دېمەمسىلەر! بويى مېنىڭ گېزىم بىلەن ئون ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتا، بېشى يوغان بىر قازاندەك، بۇرنى بىر غېرىچ، كۆزلىرى يوغان، بارماقلىرى بىر غېرىچتىن ئۇزۇن ئادەم ئىكەن. بۇ ھال مېنى تاڭ قالدۇردى. ئۇلارنىڭ قورقۇنچىسى ماڭمۇ چۈشتى. ئۇنىڭغا گەپ قىلىشقا باشلىدۇق، لېكىن ئۇ ھېچقانداق جاۋاب بەرمەي بىزگە قاراپلا تۇراتتى. ئۇنى باشلاپ كەلدىم ۋە ئارىلىقى بىزدىن ئۇچ ئايلىق كېلىدىغان ۋىسۇ خەلقىگە مەكتۇپ يېزىپ ئۇنى سۈرۈشتۇردۇم. ئۇلار مەكتۇپ بىلەن شۇنداق مەلۇمات بەردى:

«بۇ ئادەم يەجۇج ۋە مەجۇج قوۋمىدىندۇر(99). ئۇلار بىزدىن ئۇچ ئايلىق ئارىلىقتا ياشايدۇ، يالىڭاچ يۈرىدۇ. بىز بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دېڭىز بار. ئۇلار دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشايدۇ. بىر - بىرى بىلەن ھايۋانەك جۈپلىشىدۇ. ھەر كۈنى ئاللا ئۇلارغا ئۇچۇن دېڭىزدىن بىر بېلىق چىقىرىپ بېرىدۇ. ئۇلار كېلىپ بۇ بېلىقتىن ئۆزىگە ۋە ئائىلىسىگە يەتكۈدەك كېسىپ كېتىدۇ. ئەگەر ئېھتىياجىدىن ئارتۇق گۆش ئالسا، ئۇنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ قورسىقى ئاغرىيدۇ. بەزىدە ئۇ ۋە ئائىلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھەر كىم بېلىقتىن ئېھتىياجىغا لايىق گۆشنى ئالغاندىن كېيىن، بېلىق يەنە دېڭىزغا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇلار ھەر كۈنى مۇشۇنداق كۈن كەچۈرىدۇ. ئۇلار بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا دېڭىز بار. باشقا تەرەپلىرى بولسا تاغلار بىلەن ئورۇلۇپ تۇرىدۇ. بۇرۇندىن سىرتقا چىقىپ - كىرىدىغان دەرۋازا بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇگۈن يەجۇج ۋە مەجۇج سېپىلى بارلىققا كەلگەن. ئاللا ئۇلارنىڭ ئادەم بار جايلارغا چىقىشىنى خالىسا، سېپىلنىڭ ئېچىلىشى ئۇچۇن بىر سەۋەبنى مەيدانغا چىقىرىدۇ.

ئارىمىزدىكى دېگىز قىرغىدا ۋە بېلىقچىلارنىڭ كېلىشىنى توختايدۇ.»

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

بۇ ئادەمنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ھۆكۈمدارىدىن سورىدىم. ھۆكۈمدار: «ئۇ بىر دەم يېنىمىزدا ئولتۇردى. لېكىن ئۇنى كۆرگەن بالىلارنىڭ ھەممىسى ئۆلدى. ھامىلدار ئاياللار بالا تاشلىۋەتتى. ئۇ بىر ئادەمنى تۇتۇۋالسا، ئۆلگۈچە سىقىۋالىدىكەن. بۇ ھەربىكەتلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى بىر ئېگىز دەرەخكە ئاستىم. ئۇ يەردە ئۆلدى. ئەگەر ئۇستىخانلىرىنى ۋە بېشىنى كۆرمەكچى بولسىڭىز بىللە بارايلى، كۆرۈڭ» دېدى. «ئەزىرايىل، كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلمەن» دېدىم. ئات مىنىپ يوغان دەرەخلەر بار چوڭ بىر ئورمانغا باردۇق. ھۆكۈمدار مېنى بىر دەرەخنىڭ تۈۋىگە ئېلىپ باردى. ئۇ ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرى ۋە باش سۆڭىكى دەرەخنىڭ تۈۋىدە ئىكەن. بېشىغا قارىدىم. يوغان قازانغا ئوخشايتتى. قوۋۇرغا سۆڭەكلىرى يوغان خورما شاخلىرىدەك ئىدى. قول ۋە پاقالچەك سۆڭەكلىرىمۇ شۇ نىسبەتتە چوڭ ئىدى. ھەيراەلىق ئىچىدە قايتىپ كەلدىم.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

كېيىن ھۆكۈمدار ھاللەجە كۆلى بېشىدىن جەۋشىز(100) دەريا‌سى بويىغا باردى. بۇ يەردە ئىككى ئايچە تۇرغاندىن كېيىن كۆچمەكچى بولغاندا، سۇۋار(101) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېلىشكە ئەمر قىلدى. ئۇلار ھۆكۈمدارنىڭ ئەمرىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇلار ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بىر قىسمى خەلقىنىڭ كاللا كېسەرلىرىگە ئوخشايتتى. ۋىراغ ئىسىملىك بۇ ئادەم ئۇلارنىڭ بېشىغا مەجبۇرىي بەگ بولغا‌نىدى. ھۆكۈمدار ئۇلارغا بىر ئادەم ئەۋەتىپ، «ئاللا مېنى ئىسلامىيەتكە ۋە خەلىپىنىڭ ھاكىمىيىتىگە لايىق دەپ تەستىقلىدى. مەن خەلىپىنىڭ خىزمەتكارى. خەلق ھۆكۈمدارلىقىنى ماڭا ئۆتكۈ‌

زۇپ بەردى. كىم سۆزۈمنى ئاڭلىمىسا، ئۇنىڭ ئالدىغا قىلىچ بىلەن چىقىمەن.» دېدى. يەنە بىر قىسمى بولسا ئەسكىل(102) بېگى دەپ تونۇلغان بىر بەگ بىلەن ئوخشاش ئىدى. تېخى مۇسۇلمان بولمىغان بۇ بەگ بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ ئاغزىغا قارايتتى.

ھۆكۈمدار يۇقىرىدىكى خەۋەرنى ئەۋەتكەندە، ھەر ئىككى قىسمى قورقۇپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە جەڭگە دەريا سىغا كۆچتى. بۇ دەريا كەڭلىكى بەش گەزچە، چوڭقۇرلۇقى كىشىككە كېلىدىغان، بەزى يەرلىرى مۇرىگە كېلىدىغان بىر ئېقىن بولۇپ، كۆپىنچە يەرلىرى ئادەمنى چۆكتۈرەتتى. ئەتراپىدا نۇرغۇن قېيىن دەرىخى ۋە باشقا دەرەخلەر بار ئىدى.

بۇ دەريا غا يېقىن جايدا كەڭ بىر بوز دالا بولۇپ، ئېيتىشلار-غا قارىغاندا، ئۇ يەردە تۆگىدىن كىچىك، ئۆكۈزدىن چوڭ، بېشى تۆگە بېشىغا، قۇيرۇقى ئۆكۈز قۇيرۇقىغا، گەۋدىسى قېچىر گەۋ-دىسىگە، تۇياقلىرى ئۆكۈز تۇياقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇم ۋە يۇمىلاق، لېكىن ئۇچى ئىنچىكە، تومۇقى نەيزە ئۇچىچىلىك، يالغۇز بىر تال مۇڭگۈزى بار بىر تۈرلۈك ھايۋان(103) بار ئىكەن. بۇ ھايۋاننىڭ مۇڭگۈزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ گەزدىن بەش گەزگىچە بولۇپ، يېشىل يوپۇرماقلارنى يەيدى-كەن. ئاتلىقنى كۆرسە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىدىكەن. ھۇجۇمغا ئۇچرىغان كىشىنىڭ ئېتى يۇگۇرۈك بولسا، ناھايىتى تەستە قۇتۇ-لالايدىكەن. ئۇنداق بولمىغاندا، يېتىشۈپلىپ، مۇڭگۈزى بىلەن ئۇنى ئېتىنىڭ ئۇستىدىن ئېلىپ ھاۋاغا ئاتىدىكەن. يەرگە چۈشسە يەنە مۇڭگۈزى بىلەن تۇتۇۋالىدىكەن ۋە ئادەمنى ئۆلتۈرگۈچە بۇ ھەرىكەتنى تەكرارلايدىكەن. لېكىن، ئانتا ھەرگىز تەگمەيدىكەن. ئۇ يەرنىڭ خەلقى بوز دالا ۋە ئورمانلاردا بۇ ھايۋاننى ئىزدەپ ئوۋلىغا چىقىدىكەن. بۇ ھايۋان بار يەردىكى دەرەخلەرگە يېنىدا زەھەرلىك ئوق بار بىر قانچە مەرگەن چىقىپ، ھايۋان بۇلارنىڭ ئارىسىغا كەلگەندە ئېغىر يارىلانغۇچە ۋە ئۆلگۈچە ئوق ئاتىدىكەن.

هۆكۈمدارنىڭ يېنىدا يەمەننىڭ ھېقىق تېشىغا ئوخشاش بىر نەرسىدىن ياسالغان ئۇچ تاۋاق كۆردۈم. سورىغىنىمدا، بۇلارنىڭ ھايۋان مۇڭگۈزىدىن ياسالغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يەردىكى خەلقتىن بىرى ماڭا بۇ ھايۋاننى كەركىدان دەيدۇ.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىزىل يۈزلۈك (ئىككى مەڭزىدە قېنى بار) بىرەر ئادەم كۆرمىدىم. ئەكسىچە، كۆپىنچىسى كېسەلمەن ئىدى. بىرمۇنچىسى قورساق سانجىقى (تولغاق) بىلەن ئۆلۈپ كېتىدىكەن ھەتتا بۇ كېسەل ئەمچەكتىن ئايرىلمىغان بالىلارمۇ بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى بىر مۇسۇلمان ياكى خارەزىملىك بىرى ئۆلسە، مۇسۇلمانلارنىڭ مېيىتلىرىنى يۇغاندەك يۇيۇپ - تاراپ، جىنازىسىنى ئالدىغا بىر بايراق قادالغان ھارۋىغا قويۇپ، كۆمىدىغان يەرگە ئېلىپ بارىدىكەن. ئۇ يەرگە بارغاندا جىنازىنى ھارۋىدىن ئېلىپ يەرگە قويىدىكەن. ئۇنىڭ ئەتراپىغا سىزىق سىزىپ، كېيىن جىنازىنى سىزىقنىڭ سىرتىغا ئېلىپ، ئاندىن بۇ سىزىقنىڭ ئىچىگە يەرلىك قېزىپ، جەسەتنى كۆمىدىكەن. ئۆز ئۆلۈكلىرىنىمۇ شۇ شەكىلدە دەپنە قىلىدىكەن(104).

ئۆلۈكنىڭ كەينىدىن ئايالالار ئەمەس، ئەرلەر يىغلايدىكەن. بىر ئادەم ئۆلگەن كۈنى ئەرلەر كېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ گۈمبەزلىك چېدىرىنىڭ ئىشىكىدە تۇرۇپ ناھايىتى سەت ۋە ۋەھشىيلەرچە ۋارقىراپ يىغلايدىكەن. بۇ يىغلىغانلار ھۆر ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار يىغلاپ بولغاندىن كېيىن قوللىرىدا تېرە تاسمىدىن ئۆرۈلگەن قامچا تۇتقان قوللار كېلىدىكەن. ئۇلارمۇ يىغلاپ، قوللىرىدىكى قامچا بىلەن ئۆچىسىغا ۋە يالىڭاچ يەرلىرىگە كۆكىرىپ كەتكۈچە ئۇرىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆلگۈچىنىڭ چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئۈستىگە جەزمەن بىر بايراق تىكىش كېرەك ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ كېلىپ قەبرىنىڭ ئەتراپىغا قويىدىكەن. ئىككى يىلغىچە ماتەم تۇتۇپ، ئىك-

كى يىل توشقاندا چېدىرنىڭ ئىشىكى ئۇستىدىكى بايراقنى چۇشۇ-رۇپ، چاچلىرىنى چۇشۇرتىدىكەن ۋە ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرى مېھمان چاقىرىدىكەن. بۇ زىياپەت بىلەن ھازىدارلارنىڭ قارىسى ئۇشتۇلىدىكەن. ئۆلگۈچىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى بولسا، شۇنىڭ-دىن كېيىن ئەرگە تېگىدىكەن. پۇقرالار ئۆلۈمدە بۇ مۇراسىملار-نىڭ بىر قىسمىنىلا ئۇتكۈزىدىكەن.

بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ ھەر يىلى ھازار ھۆكۈمدارىغا يۇرتى-دىكى ھەر ئۆي بېشىغا بىردىن قاما جۇۋا باج تاپشۇرۇش مەجبۇرى-يىتى بار ئىكەن. ھازارلار يۇرتىدىن بۇلغارلار يۇرتىغا بىر سودا كېمىسى كەلسە، ھۆكۈمدار كېمىگە چىقىپ، ئىچىدىكى ئەشيالار-نى ساناپ، ئوندىن بىرىنى چېگرا بېجى دەپ ئالىدىكەن. رۇسلارغا ۋە باشقا مىللەتلەرگە مەنسۇپ سودىگەرلەر سېتىش ئۈچۈن قۇل ئېلىپ كەلسە، ھۆكۈمدار ھەر ئون قۇلدىن بىرىنى ئېلىپ قالىدى-كەن(105).

بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلى ھازار ھۆكۈمدارىغا تۇتقۇن ئىكەن. بىر كۈنى ھازار ھۆكۈمدارى بۇلغار ھۆكۈمدارىنىڭ ناھا-يىتى چىرايلىق بىر قىزى بارلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا قىزىنى سوراپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ھۆكۈمدار بۇنىڭ مۇمكىن ئە-مەسلىكىگە دائىر سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغاندا، قىز مۇسۇلمان، ئۆزى يەھۇدىي بولسىمۇ، ھازار ھۆ-كۈمدارى قىزنى بەرمىگىنىگە قويماي ئاپتۇ. قىز ئۇنىڭ ئەمرىدە تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمدارىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، يەنە بىر قىزىنى سوراپتۇ. ھۆكۈمدار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇ قىزىنىمۇ مەجبۇرىي ئېلىپ كېتىشىدىن قورقۇپ، دەرھال ئۆزىگە قاراشلىق ئەسكىل بېگى بىلەن تويىنى قىلىۋېتىپتۇ. بۇلـ-غار ھۆكۈمدارىنى خەلىپىگە مەكتۇپ يېزىشقا ۋە ئۇنىڭدىن بىر قورغان ياسىتىشقا ياردەم تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلغان نەرسىمۇ ھازار ھۆكۈمدارىدىن قورقىنلىقى ئىكەن.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

بىر كۈنى ھۆكۈمدارغا: «مەملىكىتىڭلار كەڭ، بايلىقىڭلار مول، ئالىدىغان باجلىرىڭلار كۆپ تۇرۇقلۇق، قورغان ياسىتىش ئۈچۈن يەنە نېمە ئۈچۈن خەلىپىدىن ئەرزىمەس مىقدارىدا پۇل ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلدىڭىز؟» دېدىم. ئۇ جاۋابەن: «خەلىپىنىڭ دۆلىتىنىڭ بەختى ئوچۇق ئىكەنلىكىنى ۋە باجلارنىڭ ھالال ئىلىد-نىدىغانلىقىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن بۇ تەشەببۇسنى قىلدىم. مەن ئۆز بايلىقىم بىلەن ئالتۇندىن ياكى كۈمۈشتىن قورغان ياساتسام-مۇ قېينالمايمەن. خەلىپىنىڭ بايلىقىنىڭ بەخت كەلتۈرۈشىنى ئارزۇ قىلىمەن، شۇڭا ئۈنىڭدىن بۇ پۇلنى سورىدىم» دېدى.

رۇسلار(106)

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

ئىدىل دەرياسى بويىدىكى يەرمەنكىگە (بازارغا)(107) تىجارەت قىلغىلى كەلگەن رۇسلارنى كۆردۈم. ئۇلاردەك بەستلىك ئادەم-لەرنى كۆرمىگەنىدىم. ئۇلارنىڭ ھەربىرى خورما دەرىخىدەك ئې-گىز بويلۇق، ئۆڭى سېرىق ۋە ساغلام ئادەملەر ئىدى. يا كۆڭ-لەك، يا تون كىيمەيدىكەن. ئەرلىرى بەدىنىنىڭ بىر قىسمىنى پۈتۈنلەي ياپقان ۋە بىر قولى سىرتىدا ئوچۇق تۇرىدىغان بىر كىيىم كىيىدىكەن(108). ھەممىسى يېنىدا پالتا، قىلىچ ۋە پىچاق ئېلىپ يۈرىدىكەن(109). بۇلارنى ھېچقاچان يېنىدىن ئايرىمايد-كەن. قىلىچلىرى كەڭ بىسلىق ۋە ئۇستىدە سىزىقى بار فرانسىيە قىلىچلىرىغا ئوخشايدىكەن. تىرناقلىرىنىڭ ئۇچىدىن بوينىغچە پۈتۈن ئەزايى دەرەخنىڭ كۆك نوتىسى بىلەن داغلاپ چىقىرىلغان نەقىشلەر ۋە باشقا رەسىملەر بىلەن تولغانىكەن(110).

ئاياللار ئەمچىكىنىڭ ئۈستىگە ئېرىنىڭ بايلىقى ۋە مەرتىۋە-سىگە قاراپ تۆمۈر، كۈمۈش، مىس ياكى ئالتۇن ھۇققا باغلايد-

كەن. ھەربىر ھۇققىنىڭ(111) ئىچىدە بىر ھالقا، ھالقىنىڭ ئىچىدە ئەمچەككە باغلانغان بىر پىچاق بولىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، بويۇنلىرىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن گالمۇنچاق ئاسىدىكەن. چۈنكى، رۇسلاردىن ھەر ئادەم ئون مىڭ دىرھەمگە ئىگە بولسا، خوتۇنىغا بىر گالمۇنچاق ئېلىپ بېرىدىكەن. يىگىرمە مىڭ دىرھەمگە ئىگە بولسا، ئىككى گالمۇنچاق ئېلىپ بېرىدىكەن. مانا شۇنداق، ھەر ئون مىڭ دىرھەم(112) تاپقاندا بىردىن گالمۇنچاق ئېلىپ بېرىۋېرىدىكەن. بەزىدە بىر ئايالنىڭ بويىندا ناھايىتى كۆپ گالمۇنچاقلار بولىدىكەن.

ئەڭ قەدىرلەيدىغان زىننەت بۇيۇمى كېمىلەردە سېتىلىدىغان ساپالدىن ياسالغان يېشىل ۋە كۆك مارجانلار بولۇپ، بۇنىڭغا كۆپ پۇل خەجلەيدىكەن. ئەرلەر بۇ مارجانلارنىڭ دانىسىنى بىرەر دىرھەمگە سېتىۋېلىپ، خوتۇنلىرىغا بۇنىڭدىن گالمۇنچاق قىلىپ بېرىدىكەن.

رۇسلار ئاللانىڭ ئەڭ ناپاك مەخلۇقلىرى بولۇپ، چوڭ - كىچىك تەرەتتىن كېيىن پاكىزلانمايدىكەن. جۇنۇپلۇقتىن يۇيۇنمايدىكەن. تاماقتىن كېيىن قوللىرىنى يۇمايدىكەن. خۇددى يولدىن ئازغان ئېشەكلەردەك ئىكەن. يۇرتىدىن كەلگەندە چوڭ دەريا بولغان ئېدىل دەرياسىدا كېمىلىرىنى باغلاپ، دەريانىڭ بويىغا ياغاچتىن چوڭ ئۆيلەرنى ياسايدىكەن. ھەر ئۆيدە ئون يىگىرمە كىشى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ياكى ئاز كىشى توپلىشىپ تۇرىدىكەن. ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئولتۇرىدىغان ئۆز ئۇن ئورۇندۇقلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ساتقىلى ئېلىپ كەلگەن چىرايلىق چۆرە قىزلار بىلەن ئولتۇرىدىكەن. بەزىدە ئۇلاردىن بىرى بۇرادەرلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا چۆرە قىزى بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىۋېرىدىكەن. كۆپىنچە، بىر توپتىكىلەر بىر - بىرىنىڭ يېنىدا چۆرە قىزلىرى بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولىدىكەن. بەزىدە بىرەر ناتونۇش سودىگەر چۆرە قىز سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يېنىغا كىرگەن-

نىدە، ئۇ كىشىنى چۆرە قىزى بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەتتە كۆرۈ-
دىكەن. لېكىن ئۇ كىشى كەلگەن خەۋىدارغا پىسەنت قىلماي
ئىشىنى داۋاملاشتۇرىۋېرىدىكەن. ئىشىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن
چۆرە قىزىنىڭ ئۈستىدىن چۈشىدىكەن.

ھەر كۈنى بىر قېتىم يۈز - كۆزىنى ئەڭ پاسكىنا، ئەڭ
ناچار سۆ بىلەن يۇيۇش ئۇلارنىڭ ئادىتى ئىكەن. ھەر ئەتىگەنلىكى
بىر چۆرە قىز چوڭ بىر قاچىدا سۇ ئەكېلىپ خوجايىنىنىڭ ئالدىغا
قويىدىكەن. خوجايىنى بۇ قاچىنىڭ ئىچىدە باش - كۆزىنى يۇ-
يۇپ، چاچلىرىنى تارايدىكەن. كېيىن سۇغا مىشقېرىپ، تۈكۈرۈ-
دىكەن. قىسقىسى، سۇغا تاشلىمايدىغان مەينەتچىلىك قالمايدۇ-
كەن. ئىشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، چۆرە قىز سۇ قاچىسىنى
ئېلىپ ئۇنىڭ يېنىدىكىگە ئاپىرىدىكەن. ئۇمۇ بۇرادىرىدەك قىلى-
دىكەن. چۆرە قىز بۇ سۇنى بىرىدىن ئېلىپ، بىرىگە قويۇپ،
ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئايلاندۇرۇپ چىقىدىكەن. بۇلارنىڭ
ھەممىسى قاچىنىڭ ئىچىدە باش - كۆزىنى يۇيۇپ، ئىچىگە تۈكۈ-
رۈپ، مىشقىرىدىكەن.

كېمىلىرى پرېستانغا كەلگەندە، ھەربىرى قولىدا بىرئازدىن
نان، گۆش، پىياز، سوت ۋە نەبىز (شاراب) (113) بىلەن كېمى-
دىن قۇرۇقلۇققا چىقىدىكەن. كېيىن ئادەم يۇزىگە ئوخشاش يو-
غان يۇزلۇك، ئەتراپىدا كىچىك سۇرەتلەر ۋە بۇ سۇرەتلەرنىڭ
كەينىدە ئۇزۇن كۆتەكلەر بار يەرگە تىكىلگەن بىر كۆتەكنىڭ
ئالدىغا كېلىپ، بۇ يوغان سۇرەتنىڭ ئالدىدا سەجدە قىلىدىكەن.
ئاندىن: «ئەي رەببىم! مەن يىراق بىر يۇرتتىن كەلدىم. يېنىمدا
شۇنچە كۆپ چۆرە قىز ۋە شۇنچە كۆپ قاما جۇۋا بار» دەيدىكەن.
ئېلىپ كەلگەن پۈتۈن مالىلىرىنى سانىغاندىن كېيىن، «ساڭا
ھەدىيە ئېلىپ كەلدىم» دەپ يېنىدىكى ھەدىيىلەرنى (يېمەكلىك-
لەرنى) بۇ سۇرەتنىڭ ئالدىغا قويۇپ، «سەندىن تىلەيدىغىنىم،
بۇ مالىلارنى خالىغىنىمچە باھادا ئالىدىغان، نېمە دېسەم ماقۇل

دەيدىغان ئالتۇن - كۈمۈش پۇللىرى كۆپ سودىگەرلەرنى نېسىپ قىلغايسەن» دېگەندىن كېيىن چىقىپ كېتىدىكەن.
ئەگەر مېلى سېتىلمىسا ۋە ئۇزۇن تۇرۇپ قالسا، ئىككىنچى ھەدىسىنى، يەنە بولمىسا، ئۈچىنچى ھەدىسىنى قويىدىكەن. بۇ قېتىمۇ ساتالمىسا، كىچىك سۈرەتلەرنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ھەدىيە تەقدىم قىلىپ، ئۇلاردىن شاپائەت تىلەيدىكەن. «بۇلار رەببىمنىڭ خوتۇن، قىز، ئوغۇللىرى» دەپ ھەربىر سۈرەتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭدىن شاپائەت تىلەپ يالۋۇرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بەزىدە مېلىنى سېتىش ئىمكانىيىتى چىقىپ سېتىلىپ قالسا، «رەببىم تەلىپىنى ئورۇندىدى، ئۇنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇۋىشۇم كېرەك» دەپ، بىرمۇنچە قوي ۋە ئۆكۈز قۇربانلىق قىلىپ، گۆشلىرىنىڭ بىر قىسمىنى سەدىقە قىلىپ تارقاتقاندىن كېيىن، قالغىنىنى چوڭ كۆتەك بىلەن ئەتراپىدىكى كىچىك كۆتەكلەرنىڭ ئالدىغا قويىدىكەن. قوي - ئۆكۈزلەرنىڭ باشلىرىنى بۇ كۆتەكلەرگە ئاسىدىكەن (114). كېچىسى ئىتلار كېلىپ بۇ گۆشلەرنىڭ ھەممىسىنى يەپ كېتىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن قۇربانلىق سۇنغان شەخس، «رەببىم مەندىن رازى بولدى، ھەدىيىلىرىمنى يېدى» دەيدىكەن.
بىرى كېسەل بولۇپ قالسا، ئولتۇرغان يېرىدىن يىراقتا بىر چېدىر تىكىپ، كېسەلنى چېدىرغا ئاپىرىۋېتىپ، يېنىغا بىر ئاز نان بىلەن سۇ قويۇپ قويىدىكەن. ئۇنىڭغا يېقىنلاشمايدىكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن گەپ قىلىشمايدىكەن ھەتتا پۈتۈنلەي ئالاقىلاشمايدىكەن (115). بولۇپمۇ ئىگە - چاقىسىز، قۇل - چاكار بولسا، ئۇنى پۈتۈنلەي تاشلىۋېتىدىكەن. كېسەل ئۆزلۈكىدىن ساقىيىپ كەلسە ياخشى، ساقايماي ئۆلۈپ كەتسە، جەسىتىنى كۆيدۈرۈۋېتىدىكەن (116). قۇللار ئۆلسە، جەسىتىنى ئۆز پېتى تاشلىۋېتىدىكەن. ئۇنى ئىتلار ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلار كېلىپ يەپ كېتىدىكەن. ئۇغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلغان ئادەمنى تۇتۇۋالسا، ئېگىز

ۋە يوغان دەرەخنىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كېلىپ، بوينىنى پىششىق بىر ئارغامچا بىلەن باغلىغاندىن كېيىن دەرەخكە ئاسىدىكەن. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بوران - چاپقۇن ۋە ھۆل - يېغىنلاردىن ئارغامچا ئۇزۇلۈپ كەتكۈچە ئېسىقلىق تۇرىدىكەن.

مەن رۇسلارنىڭ چوڭلىرى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئەڭ ئاددىيسى، مېيىتنى كۆيدۈرۈشكۈچە بولغان ناھايىتى كۆپ مۇراسىملارنى ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. بۇنى كۆرۈشنى ناھايىتى ئارزۇ قىلاتتىم. بىر قېتىم ئۇلاردىن چوڭ بىر ئادەمنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىنى ئاڭلىدىم. مېيىتنى قەبرىگە قويۇپ، ئۈستىنى ئۆي ياپقاندەك ياپتى. كېيىم - كېچەكلىرىنى كېسىپ تىككۈچە ئون كۈن شۇنداق تۇردى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ئۆلگۈچى كەمبەغەل بولسا، بىر قېيىق ياساپ، جەسەتنى ئۇنىڭ ئىچىگە سېلىپ كۆيدۈرىدىكەن (117). باي بولسا، مال - مۈلكىنى توپلاپ ئۈچكە بۆلۈپ، بىر قىسمىنى ئائىلىسىگە قالدۇرىدىكەن، بىر قىسمىنى بىلەن ئۇنىڭغا كېيىم - كېچەك ھازىرلايدىكەن. قالغان قىسمىغا نەبز (شاراب) ئېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ چۆرە قىزى ئۆزىنى ئۆلتۈرگەن ۋە خوجايىنى بىلەن كۆيدۈرۈلگەن كۈنى ئىچىدىكەن. رۇسلار شارابقا بەك ھېرىس بولۇپ، كېچە - كۈندۈز توختىماي ئىچىدىكەن. بەزىدە قولىدا قەدەھ تۇتقان ھالدا ئۆلگەنلىرىمۇ ئۈچراپ تۇرىدىكەن (118). ئاقساقاللىردىن بىرى ئۆلسە، ئۇنىڭ ئائىلىسى چۆرە قىز ۋە قوللىرىدىن: «قايسىڭلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلۈشنى خالايسىلەر؟» دەپ سورايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى، «مەن» دەيدىكەن. بۇنداق دېگەندىن كېيىن يېنىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، يېنىۋالسىمۇ قويۇپ بەرمەيدىكەن. خوجايىنى بىلەن ئۆلۈشنى خالىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى چۆرە قىزلار ئىكەن (119).

ھېلىقى ئادەم ئۆلگەندە، چۆرە قىزلاردىن: «قايسىڭلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلۈشنى خالايسىلەر؟» دەپ سورىدى. ئۇلاردىن

بىرى «مەن» دېدى. ئۇلارنى قوغداش ۋە نەگە بارسا يېنىدا بىللە بولۇشنى ئىككى ياش قىزغا ۋەزىپە قىلدى. بۇ قىزلار بەزىدە ئۇنىڭ ئاياغلىرىنى يۇيۇپ قويۇاتتى (120). شۇ ئاردا دەپنە مۇراسىمى ئۇچۇن تەييارلىقلار قىلىنىۋاتاتتى، بىر تەرەپتىن مېيىتنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى تىكىلىۋاتاتتى. چۆرە قىز بولسا ھەر كۇنى شاراب ئىچىپ، خۇشال - خورام ناخشا ئېيتاتتى.

ئاخىرى ئۆلگۇچى بىلەن چۆرە قىزنىڭ كۆيدۇرۇلىدىغان كۇنى كەلدى. جەسەت كۆيدۇرۇلىدىغان كېمە بار دەرياغا باردىم. نېمە كۆردۇڭ دېمەمسىز، كېمە دەريادىن چىقىرىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئۇچۇن قېيىن ياغىچى ۋە باشقا ياغاچلاردىن تۆت چوڭ تۇۋرۇك ئورنىتىلىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەتراپىغا ياغاچتىن پرېستانغا ئوخشاش يوغان بىر نەرسە ياسىلىپتۇ. كېمىنى بۇ تۇۋرۇك ۋە پرېستاننىڭ ئۇستىگە چىقىرىپ، كېيىن ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۇرۇپ، مەن چۇشەنمەيدىغان بىر نەرسىلەرنى دېيىشكە باشلىدى. ئۆلۇكنى تېخى قەبرىدىن چىقارمىغانىدى. كېيىن بىر تەخت ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى گۇمبەزلىك چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويدى، ئۇستىگە رۇمنىڭ يىپەك رەختىدىن ئورۇن - كۆرپە ۋە ياستۇقلار قويدى. ئاندىن كېيىن «ئۆلۇم پەرىشتىسى» (121) دېيىلگەن بىر ياشانغان ئايال كېلىپ، ھېلىقى ئورۇن - كۆرپە ۋە ياستۇقلارنى تەختىنىڭ ئۇستىگە سالدى. مېيىت ئۇچۇن كىيىم - كېچەكلەرنى تەييارلىغان، خوجايىنى بىلەن كۆيدۇرۇلىدىغان چۆرە قىزنى ئۆلتۇرىدىغان مۇشۇ ئايال بولۇپ، جانلىق، ساغلام، ھەرىكەتچان، چىرايلىق سۇرلۇك بىر ئايال ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۆلگۇچىنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ، ئۇستىدىكى توپا ۋە ياغاچلارنى ئېچىپ، جەسەتنى كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن چىقاردى. بۇ يەرنىڭ سوغۇقلۇقىدىن جەسەتنىڭ كۆكۇرۇپ كەتكەنلىكىنى كۆردۇم. قەبرىگە ئۆلۇك بىلەن بىللە شاراب، مېۋە ۋە بىر تەمبۇر قويغانىدى. بۇلارنىمۇ گۆردىن چىقاردى. جەسەت

تېخىمۇ بوزۇلمىغان، رەڭگى ئۆزگەرمىگەنىدى. ئونىڭدىن كېيىن جەسەتكە شالۋار، ئۆتۈك (ياكى مەسە)، ئىچ كىيىم ۋە گۈللۈك يىپەك تون كىيگۈزدى. تونىنىڭ پېشىگىچە تۇگمىسى بار ئىدى. بېشىغا قاما قۇلاقچا كىيگۈزگەندىن كېيىن، جەسەتنى ئېلىپ كېمىدىكى گۇمبەزلىك چېدىرنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، تەختە تىكى ئورۇن - كۆرپىنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ياستۇقلارنى يۆلىدى. شاراب، مېۋە ۋە گۈل كەلتۈرۈپ يېنىغا قويدى. ئونىڭ دىن باشقا، نان، گۆش ۋە پىياز كەلتۈرۈپ (122) ئالدىغا قويدى. ئاندىن بىر ئىت كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ ئىككىگە پارچىلاپ كېمىگە تاشلىدى. ئاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ بارلىق قوراللىرىنى كەل تۈرۈپ يېنىغا قويدى. ئونىڭدىن كېيىن ئىككى ئات ئېلىپ كەلدى. بۇلارنى تەرلىگۈچە چاپتۇرغاندىن كېيىن، قىلىچ بىلەن چېپىپ، گۆشىنى كېمىگە تاشلىدى. ئاندىن كېيىن ئىككى سە يىر ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىمۇ قىلىچ بىلەن پارچىلىغاندىن كې يىن كېمىگە تاشلىدى. ئونىڭدىن كېيىن بىر خوراز بىلەن بىر مېكىيان كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىمۇ ئۆلتۈرۈپ كېمىگە تاشلىدى.

ئۆلتۈرۈلىدىغان چۆرە قىز نۆۋىتى بىلەن گۇمبەزلىك چې دىرلارغا كىرىدىكەن. چېدىرنىڭ ئىگىسى ئۇنىڭ بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا: «خوجايىنىمغا ئېيىت. بۇنى سېنى ياخشى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن قىلدىم» دەيدىكەن (123).

ئاخىرى، جۇمە كۈنى نامازغا ئەسىر بولغاندا، چۆرە قىزنى ئىشىك كېشىكىگە ئوخشاش ياسالغان بىر نەرسىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى. (124). چۆرە قىز ئاياغلىرى بىلەن ئادەملەرنىڭ ئالقىنى غا دەسسەپ، يۇقىرىدىن بۇ كېشەكنىڭ ئىچىگە ئېڭىشتى. ئۇ بىر نەمىلەرنى دېگەندىن كېيىن يەرگە چۈشۈرۈپ، قايتا ئالقانلىرى نىڭ ئۈستىگە چىقىرىپ، بىرنەچچە قېتىملىق ھەرىكەتنى تەكرار لىدى. كېيىن يەنە چۈشۈرۈپ، ئۇچىنچى قېتىم ئالقىنى ئۈستى

گه چىقىرىپ، يەنه يۇقىرىقىدەك قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ-
نىڭغا بىر مېكىيان بەردى. ئۇ مېكىياننىڭ بېشىنى كېسىپ
تاشلىغاندىن كېيىن كىشىلەر مېكىيانىنى ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىپ
كېيمىنىڭ ئىچىگە تاشلىدى.
تەرجىماندىن چۆرە قىزنىڭ قانداق قىلغانلىقىنى سورىدىم.
ئۇ: «بىرىنچى قېتىم كۆتۈرگەندە، ھازىر ئانامنى ۋە ئاتامنى
كۆردۈم، دېدى. ئىككىنچى قېتىمدا، ئەمدى ئالەمدىن ئۆتكەن
پۇتۇن ئۇرۇق - جەمەتىمنىڭ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۈم (125)،
دېدى. ئۈچىنچى قېتىمدا، ئەمدى خوجايىنىمنى جەننەتتە كۆرۈۋا-
تىمەن. جەننەت يېشىللىق بىلەن قاپلانغان گۈزەل بىر يەر
ئىكەن (126). خوجايىنىمنىڭ يېنىدا ئادەملەر ۋە ئەر خىزمەتچە-
لەر بار ئىكەن. مېنى يېنىغا چاقىرىۋاتىدۇ، مېنى ئۇنىڭ يېنىغا
ئاپىرىڭلار، دەۋاتىدۇ» دېدى.
شۇنىڭدىن كېيىن چۆرە قىزنى كېمىگە ئېلىپ بېرىشتى.
قوللىرىدىكى ئىككى بىلەزۈكنى چىقىرىۋېلىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈر-
مەكچى بولغان ئۆلۈم پەرىشتىسىگە بەردى. ئىككى ئايىغىدىكى
بىلەزۈكلەرنىمۇ چىقىرىۋېلىپ خىزمىتىنى قىلغان ئىككى قىزغا
بەردى. بۇ ئىككى قىز ئۆلۈم پەرىشتىسى دەپ ئاتالمىغان ئايال-
نىڭ قىزلىرى ئىكەن. كېيىن چۆرە قىزنى كېمىگە چىقاردى.
لېكىن، گۈمبەزلىك چېدىرغا كىرگۈزمىدى. بۇ چاغدا قوللىرىدا
كالتەك ۋە قالقان تۇتقان ئادەملەر كېلىپ، چۆرە قىزغا بىر
قەدەھتىن شاراب سۇندى. قىز بۇنى ئېلىپ ناخشا ئېيتقاندىن
كېيىن ئىچتى. تەرجىمان مانا: «بۇ ئارقىلىق دوستلىرى بىلەن
خوشلىشىۋاتىدۇ» (127) دېدى. كېيىن ئۇنىڭغا يەنە بىر قەدەھ
بەردى. قەدەھنى قوللىغا ئېلىپ، بۇ قېتىم ناخشىنى ئۇزۇن
ئېيتتى. ياشانغان ئايال (ئۆلۈم پەرىشتىسى) ئۇنى قەدەھتىكى
ئىچىملىكنى ئىچىشكە ۋە خوجايىنى بار گۈمبەزلىك چېدىرغا
كىرىشكە دەۋەت قىلىۋاتاتتى. چۆرە قىزنىڭ جاندىن كەچكەن

پەرشان هالەتتە تۇرغانلىقىنى كۆردۇم. ئۇ چېدىرغا كىرىشكە رازى بولۇپ، بېشىنى چېدىر بىلەن كېمە ئارىسىغا سوزدى. ياشانغان ئايال دەرھال بېشىدىن تۇتۇپ چېدىرغا تارتتى، ئۆزىمۇ چۆرە قىز بىلەن بىللە ئىچكىرىگە كىردى. بۇنىڭ بىلەن چۆرە قىزنىڭ ۋارقىراشلىرى ئاڭلاندى. باشقا چۆرە قىزلار قورقۇپ كەتمىسۇن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن خوجايىنلىرى بىلەن بىللە ئۆلۈشىشى باش تارتمىسۇن دەپ، ئادەملەر قوللىرىدىكى كالتەكلەرنى قالقانلارغا ئۇرۇشقا باشلىدى (128). كېيىن چېدىرغا ئالتە ئادەم كىردى. ھەممىسى چۆرە قىز بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى خوجايىنىنىڭ يېنىغا ياتقۇزدى. بۇلاردىن ئىككىسى چۆرە قىزنىڭ پۇتىدىن، ئىككىسى قولىدىن تۇتتى. ئۆلۈم پەرىشتىسى دېيىلگەن ئايال چۆرە قىزنىڭ بوينىنى بىر يېپ بىلەن باغلاپ، ئىككى ئۇچىنى ئىككى قاۋۇل ئادەمگە تۇتقۇزدى. ئاندىن كەڭ بىسلىق بىر خەنجەرنى قولىغا ئېلىپ، چۆرە قىزنىڭ قوۋۇرغا سۆڭەكلىرى ئارىسىغا تىقىپ تارتىۋالدى. بىر تەرەپتىن ھېلىقى ئىككى ئادەم يېپىنىڭ ئىككى ئۇچىنى تارتىپ بوغدى. چۆرە قىز جان ئۈزدى.

كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ ئەڭ يېقىن ئەر تۇغقىنى (129) كېلىپ قولىغا بىر تاياق ئېلىپ ئۇنى ئوتتا تۇتاشتۇردى. ئاندىن كەينىگە بۇرۇلۇپ كېمىگە قاراپ ماڭدى. كېمىگە كەينىنى قىلىپ، ئادەملەرگە قارايتتى. بىر قولى بىلەن كۆيۈۋاتقان تاياقنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن يالىڭاچ ئۇچىسىنى ياپاتتى. ئاخىرى، ئۆلتۈرۈلگەن چۆرە قىز خوجايىنىنىڭ يېنىغا قويۇلغاندىن كېيىن، كېمىنىڭ تېگىدە ھازىرلانغان ئوتۇنلار تۇتاشتۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەملەر قوللىرىدا بىردىن ئۇچى كۆيۈۋاتقان كالتەكنى تۇتۇپ، ئوتۇن ۋە كۆتەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ، كېمىنىڭ ئاستىغا تاشلاشقا باشلىدى. ئاۋۇال ئوتۇن، كېيىن كېمە، ئاندىن كېيىن گۈمبەزلىك چېدىر، ئۆلگۈچى ۋە چۆرە قىز قاتارلىقلار تۇتۇشۇپ

كۆيۈشكه باشلىدى. كەينىدىن قاتتىق بوران چىقىپ، ئوت يالقۇنـ
جاپ كۆيۈشكه باشلىدى. يېنىمدا رۇسلاردىن بىر ئادەم بار ئىدى،
ئۇنىڭ يېنىمدىكى تەرجىمانغا بىرنېمىلەرنى دېگەنلىكىنى ئاڭلىـ
دىم. تەرجىماندىن نېمە دېگەنلىكىنى سورىدىم. ئۇ: «سىلەر
ئەرەبلەر ئەخمەق كېلىسىلەر دەيدۇ» دېدى. «قانداق؟» دېدىم.
رۇس: «سىلەر ئەڭ ياخشى كۆرگەن ۋە ئەڭ ئەھمىيەت بەرگەن
بىر ئادەمنى توپىغا كۆمۈۋېتىسىلەر. ئۇنى تۇپراق، هاشارەت ۋە
قۇرت ـ قوڭغۇزلار يەيدۇ. بىز بولساق بۇنداق ئادەمنى ئۆز
ۋاقتىدا كۆيدۈرىمىز. شۇ هامان جەننەتكە كىرىدۇ» دېدى. ئاندىن
قاقاقلاپ كۈلۈشكه باشلىدى. نېمە ئۈچۈن كۈلگەنلىكىنى سورىـ
دىم. ئۇ: «رەببى ئۇنى ناهايىتى ياخشى كۆرگەچكه، ئۆز ۋاقتىدا
دەرگاهىغا ئېلىش ئۈچۈن بوران چىقاردى» (130) دېدى. هەقىقەـ
تەن بىر سائەت ئۆتمەستىن كېمە، ئوتۇن، چۆرە قىز ۋە خوجايىنى
هەممىسى كۆيۈپ كۈل بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، دەريادىن چىقارغان كېمىنىڭ ئورنىغا
يۈمىلاق تۇماققا ئوخشاش بىر نەرسە ياساپ، ئوتتۇرىغا قېيىن
ياغىچىدىن چوڭ بىر تىرەك تىكىپ، ئۈستىگە ئۆلگەن ئادەمنىڭ
ۋە رۇس هۆكۈمدارىنىڭ ئىسمىنى يازغاندىن كېيىن ئېلىپ كېـ
تىشتى.

ئىبنى فەزلان مۇنداق دەيدۇ:

رۇس هۆكۈمدارىنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى، ئۇ باتۇر ۋە ئىـ
شەنچلىك ئادەملىرىدىن تۆت يۈز كىشىنى سارىيىدا تۇرغۇزالايدىـ
كەن. بۇلار ئۇنىڭ بىللە ئۆلۈشتىن، ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىـ
نى پىدا قىلىشتىن باش تارتمايدىكەن. هەربىرىنىڭ خىزمىتىنى
قىلىدىغان، بېشىنى يۇيىدىغان، يېمەك ـ ئىچمىكىنى تەييارلايدىـ
غان بىر چۆرە قىزى، ئۇنىڭدىن باشقا، جىنسىي ئېهتىياجىنى
قاندۇرىدىغان يەنه بىر چۆرە قىزى بولىدىكەن. بۇ تۆت يۈز كىشى
هۆكۈمدارىنىڭ تەختىنىڭ تۈۋىدە ئولتۇرىدىكەن. تەختى يوغان

ئىكەن. ئىنتايىن قىممەتلىك زىبۇزىننەتلەر بىلەن بېزەلگەن بو-لۇپ، تەختىنىڭ ئۈستىدە ھۆكۈمدار بىلەن بىر ئۆيدە بولىدىغان قىرىق كېنىزەك ئولتۇرىدىكەن. ھۆكۈمدار بەزىدە بۇلاردىن بىرى بىلەن تەختىنىڭ ئۈستىدە ھېلىقى ئادەملىرىنىڭ ئالدىدا جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولۇۋېرىدىكەن. تەرىتى قىستىسا، بىر جاۋۇر كەل-تۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئولتۇرىدىكەن. ئېتىغا مىنمەكچى بولسا، ئاتنى تەختىنىڭ يېنىغا كەلتۈرۈپ، تەخت ئۈستىدىن مىنىدىكەن. ئات-تىن چۈشمەكچى بولسا، ئاتنى تەختىنىڭ يېنىغا كەلتۈرۈپ، تەخت ئۈستىگە چۈشىدىكەن. ھۆكۈمدارنىڭ ھەربىي قوشۇننى ئىدارە قىلىدىغان، دۈشمەنلىرى بىلەن جەڭ قىلىدىغان ۋە دۆلەت ئىشلىرىدا ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان خەلىپىسى (ۋەكىلى) بار ئىكەن (131).

ھازارلار (132)

ھازارلارنىڭ ھۆكۈمدارىنى خاقان دەيدىكەن. ئۇ تۆت ئايدا بىر قېتىم ساياھەت قىلىش ئۈچۈن سىرتقا چىقىدىكەن (133). ئۇنى ئۇلۇغ خاقان، ۋەكىلىنى بولسا خاقان بەگ دەيدىكەن (134). ھەربىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان، مەمىلە-كەتنىڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدىغان، خەلق ئارىسىغا چىقىدىغان ۋە ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان خاقان بەگ ئىكەن. ئەتراپتىكى ھۆكۈمدار-لار مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلىدىكەن. ھەر كۈنى كەمتەر، سالماق، ئېھتىياتچانلىق بىلەن قولىغا بىر تاياق تۇتقان ھالدا يالىڭاياغ ئۇلۇغ خاقاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ سالام بەرگەن-دە، ئۇنىڭ ئالدىدا بۇ تاياقنى كۆيدۈرۈپ، ئاندىن خاقاننىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ تەخت ئۈستىدە ئولتۇرىدىكەن. خاقان بەگكىمۇ كۈندۇر خاقان (135) دېگەن بىرى ۋەكىللىك قىلىدىكەن. كۈندۇر خاقانغا بولسا جەڭچىگىر (136) دېگەن بىر ئادەم ۋەكىللىك قىلىدۇ-

كەن.

ئۇلۇغ خاقان ئادەتتە خەلقنى يىغىپ مەجلىس ئاچمايدىكەن، ئۇلارغا نۇتۇق سۆزلىمەيدىكەن. يۇقىرىدىكى كىشىلەردىن باشقىسى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىرەلمەيدىكەن. كىيىشىم تۇزۇش، ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، جازالارنى ئىجرا قىلىش، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، ۋەھازاكالار خاقان بەگنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن.

ئادەت بويىچە، ئۇلۇغ خاقان ۋاپات بولسا، ئۇنىڭغا يىگىرمە ئېغىز ئۆيلۈك چوڭ بىر سارايى سېلىپ، بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەربىرىدە ئۇنىڭغا بىردىن يەرلىك قېزىلىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشلار سۇرمە تالقىنى ھالىغا كەلگۈچە سوقۇلۇپ، قەبرىنىڭ ئىچى ئۇنىڭ بىلەن سۇۋىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستى ئۆچۈرۈلمىگەن ھالك بىلەن ئاقلىنىدىكەن. سارايىنىڭ تېگىدىن ئېقىپ ئوتتىدىغان چوڭ بىر دەريا بار ئىكەن (137)، «شەيتان، ئادەم، قۇرت ـ قوڭغۇزلار ئۇنىڭغا تېگەلمىسۇن» دەپ، دەريانى بۇ قەبرىنىڭ ئۇستىدىن ئوتتىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىدىكەن.

خاقان دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، قەبرىنىڭ قايسى ئۆيدە ئىكەنلىكىنى بىلمەسۇن دەپ، يەرلىككە قويغان كىشىلەرنىڭ كالـ لىسىنى ئالىدىكەن. ئۇنىڭ قەبرىسىنى «جەننەت» دەيدىكەن. قەبرىگە قويۇلغاندا «جەننەتكە كىردى» دەيدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، پۈتۈن ئۆيلەر ئالتۇن ئارىلاش يىپ بىلەن توقۇلغان يىپەك رەخت بىلەن بېزىلىدىكەن.

ھازار خاقانىنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى، ئوردىسىدا ھەر دائىم يىگىرمە بەش خوتۇنى ھازىر ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەربىرى قوشنا مەملىكەتلەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قىزى بولۇپ، بەزىلىرىنى رازىـ لىقى بىلەن، بەزىلىرىنى مەجبۇرىي ئالغانىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، نىكاھسىز ئىنتايىن گۈزەل چۆرە قىزدىن ئاتمىشى بار ئىكەن. ھۇر ۋە چۆرە قىز بولغان بۇ خوتۇنلىرىنىڭ ھەربىرىنىڭ ئايرىم قەسىر ۋە ساج ياغچى بىلەن ياسالغان گۈمبەزلىك چېدىرى بار

ئىكەن. ھەربىر چېدىرنىڭ يېنىدا باشقا بىر ئاددىي چېدىر بو-لۇپ، بۇلاردا ھەربىر چۆرە قىزنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر خادىم بولىدىكەن. خاقان بۇ چۆرە قىزلاردىن بىرى بىلەن جىد-سىي مۇناسىۋەتتە بولماقچى بولسا، ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان خادىمغا خەۋەر قىلىدىكەن. بۇ خادىم كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە چۆرە قىزنى باشلاپ كېلىپ، گۈمبەزلىك چېدىرنىڭ ئىشىكى ئالدىدا كۈتۈپ تۇرىدىكەن. خاقان ئىشنى پۈتتۈرگەندە، چۆرە قىزنىڭ قولىدىن يېتەكلەپ دەرھال گۈمبەزلىك چېدىرغا ئېلىپ كېتىدىكەن.

ئۇلۇغ خاقان ئېتىبغا مىنىپ، قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىر يەرگە ماڭسا، باشقا لەشكەرلەرمۇ ئاتلىرىغا مىنىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارىدىكەن. يول ئۈستىدە خاقان بىلەن باشقىلار ئارىسىدا بىر مىل ئارىلىق بولىدىكەن. ئۇنىڭ تەۋەسىدە ئۇنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشى دەرھال ئالدىدا باش قويۇپ سەجدە قىلىدىكەن، ئۇ ئۆتۈپ كەتكۈچە بېشىنى كۆتۈرمەيدىكەن.

خاقانلارنىڭ ھۆكۈمدارلىق مۇددىتى ئەڭ كۆپ بولغاندا 40 يىل ئىكەن. ھۆكۈمدارلىق مۇددىتىنى بىر يىل ئاشۇرۇۋەتسە، تەۋەسى ۋە قول ئاستىدىكىلەر ئۇنى ئەقلىدىن ئازدى، ئاجىزلى-دى»(138) دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. خاقان بىر يەرگە لەشكەر ئە-ۋەتسە، ئۇلار ھەرقانداق شەكىلدە ۋە ھېچقانداق سەۋەب بىلەن جەڭدىن قاچمايدىكەن. مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلىدىكەن. ئۇنىڭ قوماندانلىرى ۋە ۋەكىلى (خاقان بەگ) مەغلۇپ بولۇپ چېكىنسە، ئۇلارنى ۋە بالا - چاقىلىرىنى باشقىلار-غا بەخشەندە قىلىدىكەن. بەزىدە ئۇلارنى ئىككى پارە قىلىپ، جەسەتلىرىنى دارغا ئاسىدىكەن. بەزىدە بويۇنلىرىدىن ياغاچقا ئاس-تۇرىدىكەن. ئايرىملىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئات باققۇچى قىلىپ ئىش-لىتىدىكەن.(139)

ھازار خاقانلىقىنىڭ ئېدىل دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قۇرۇلـ-

غان چوڭ بىر شەھىرى بار ئىكەن. دەريانىڭ بىر تەرىپىدە مۇسۇلمانلار، يەنە بىر تەرىپىدە خاقان ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى تۇرىدىكەن (140). مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدا خاقانىنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ھاز(141) ئىسىملىك بىر مۇسۇلمان بار ئىكەن. ھازارلار يۇرتىدا ئولتۇراقلاشقان ۋە تىجارەت بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرى بۇ مۇسۇلمان خىزمەتچىگە ھاۋالە قىلىنىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقىسى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىغا قارىيالمايدىكەن ۋە ئارلىرىدىكى كېلىشمەسلىكلەر ھەققىدە ھۆكۈم قىلالمايدىكەن.

بۇ شەھەردە مۇسۇلمانلار نامىز ئوقۇيدىغان ۋە جۈمە كۈنلىرى جەم بولىدىغان بىر مەسچىت (142)بار ئىكەن. بۇ مەسچىتنىڭ ئېگىز مۇنارىسى، بىرقانچە ئىمام - مەزىنى بار ئىكەن. ھازار خاقانى ھىجرىيە 310 (مىلادىيە 922 — 923) - يىللىرى مۇسۇلمانلارنىڭ دارىل بابۇ نەجدە (143) بىر يەھۇدىي چېركاۋنى بۇزۇۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇ مەسچىتنىڭ مۇنارىنى ئۆرۈۋېتىشىنى ۋە ئىمام - مەزىنلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى ئەمر قىلىپتۇ ۋە «ئىسلام ئەللىرىدىكى پۈتۈن چېركاۋلارنىڭ بۇزۇۋېتىلىشىدىن قورقىمسام، مەسچىتىنمۇ بۇزۇۋېتەتتىم» دەپتۇ.

ھازارلار ۋە ئۇلارنىڭ خاقانلىرى يەھۇدىي بولۇپ، بۇلغارلار ۋە پۈتۈن قوشنىلىرى ھازارخاقانىغا تەۋە ئىكەن. ئۇنىڭغا قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىكەن.

ئىككىنچى قىسىم

ئەبۇ دۇلەفنىڭ «رىسالە»سىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى

ئەبۇدۇلەف مىسئار بىن مۇھەلھىل مۇنداق دەيدۇ:

بۇ ئەسەردە تۈرك ئۆلكىلىرى (ئەللىرى)، ئۇلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلىرى، ئىدارە قىلىنىشى، ئىبادەتخانىلىرى، ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقى، مەنسەپدارلىرىنىڭ دەرىجىلىرى ھەققىدە توختىلىمدۇ. بۇلاردىن خەۋەردار بولۇش كىشىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. ئاللا: «ئۇلار (يەنى پەيغەمبەرلەرگە ئىشەنمىگۈچىلەر) يەر يۈزىدە سەيىر قىلىپ يۈرۈپ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆزەتمىدىمۇ» (144) دەپ ئەقىل ئىگىلىرىگە، ئىبرەت ئالغۇچىلارغا ۋە ئاڭلىق ئىنسانلارغا بۇ خۇسۇستا بېشارەت بەردى.

ھۆكۈمدار ناسىر بىن ئەخمەد ئىسمائىل ئەل سامانىينىڭ ھۇزۇرىغا بارغىنىمدا، يېنىدا چىن ھۆكۈمدارى قالىن بىن ئەل شاھىر(145)نىڭ ئەلچىلىرىنى كۆردۈم. ئۇلار ناسىر بىلەن قۇدا - باجا بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، ئۇنىڭ قىزىنى سوراپ كەپتۇ. ناسىر قىزىنىڭ كۈيار ھۆكۈمدارى بىلەن نىكاھلىنىشىنىڭ دىنىي جەھەتتىن مەنئى قىلىنىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلمىدى. ئەلچىلەر بۇنىڭدىن ئۈمىدلىرىنى ئۈزگەندە، ناسىرنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىگە چىن ھۆكۈمدارىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىشتى، ناسىر بۇنى قوبۇل قىلدى.

چىن ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە چىن ھۆكۈمدارىغا بىر ئەلچىلەر ھەيئىتى ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن چىن ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنى ئۆگىنىش پۈرسىتىنى غەنىيمەت بىلىپ، ئاللانىڭ ياردىمىگە سەغىنىدىم ۋە ھەيئەت بىلەن بىللە يولغا چىقتىم.

خۇراسان ۋە ماۋېرائۇننەھر دەرياسىدىن ئۆتكىنىمىزدىن كېيىن، ئىسلام ئەللىرىدىن بىز دەسلەپ بارغان جاي ئەل خارگاھ(146) دېگەن يەر ئىدى. بۇغداي بىلەن ئارپا ئىستېمال قىلىدىغان بۇ يۇرتتا بىر ئاي تۇرغاندىن كېيىن، تاختاخ(147) دېيىلىدىغان بىر شەھەرگە باردۇق. ئۇ يەردە ئارپا، تېرىق، ھەر خىل گۆش ۋە كۆكتاتلارنى يېدۇق. بۇ يۇرتتا بىخەتەر ۋە كۆڭۈلـلۈك 20 كۈن يۈردۇق. بۇ يۇرتنىڭ خەلقى مۇسۇلمان بولغانلىقىتىن ۋە ئىسلام ئەللىرىگە قوشنا بولغانلىقتىن، ئەل خارگاھ ئۆلكىسىگە قارايتتى. ئۇلارغا باج تۆلەيتتى ۋە كۆپ چاغلاردا ئەل خارگاھ خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، شەرق تەرىپىدىكى چىن ھۆكۈمدارىغا قارايدىغان مۇشرىكلار (كۆپ خۇدالمقلار) غا قارشى جەڭ قىلاتتى.

كېيىن نەجئە(148) دېيىلىدىغان بىر قەبىلىنىڭ يۇرتىغا بارىدۇق. ئۇ يەردە تېرىق، يەسمۇق، نوقۇت ئىستېمال قىلىش بىلەن بىخەتەر بىر ئاي يۈردۇق. بۇلار مۇشرىك بولۇپ، تاختاخ شەھىرى ھۆكۈمدارىغا سېلىق تۆلەيدىكەن. بۇ يەرنىڭ خەلقى ھۆكۈمدارلىرىغا چوقۇنىدىكەن ۋە ئۆكۈزنى مۇقەددەس بىلىدىكەن(149). بۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئۆكۈز تېپىلمايدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئۈزۈم، ئەنجۈر ۋە مۇشمۇلا (بەشبۇرۇت) كۆپ چىقىدىكەن. ئۇ يەردە ئوتتا كۆيمەيدىغان بىر خىل دەرەخ بولۇپ، ئۇنىڭ ياغىچىدىن بۇت ياسايدىكەن. خرىستىئان يولۇچىلار بۇ دەرەخنىڭ ئىسا ئېسىلغان دارنىڭ ياغاچ تۇرىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. شۇڭا ئۇلار يېنىدا بۇ ياغاچتىن ئازراق ئېلىپ يۈرىدىكەن.

بۇ قەبىلىدىن كېيىن پەچەنەكلەر يېنىغا باردۇق. ئۇلار ئۇزۇن ساقاللىق ئادەملەر بولۇپ، بىر - بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىپ ۋە ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشىپ تۇرىدىكەن. ئۇلار پەقەت تېرىقلا يەيدىكەن. يول ئۈستىدە ئايالىلار بىلەن جۇپلىشىۋېرىدە- كەن. پەچەنەكلەر ئارىسىدا ئون ئىككى كۈن يۇردۇق. بىزگە بۇلارنىڭ يۇرتى شىمالدا ساقالىبە (سىلاۋلار) نىڭ يۇرتىغا تۇتاش ئىكەنلىكىنى ئېيتىشتى. پەچەنەكلەر مۇستەقىل بولۇپ، ھېچ يەرگە باج - سېلىق تۆلىمەيدىكەن(150).

ئۇلاردىن كېيىن چىغىل قەبىلىسىنىڭ يۇرتىغا باردۇق(151). بۇلار پەقەت ئارپا، پۇرچاق ۋە قوي گۆشى يەيدىكەن. تۆگە سويمايدىكەن، يۇرتىدا ئۆكۈز يېتىشتۇرمەيدىكەن ۋە ئۆكۈز گۆ- شىنى يېمەيدىكەن. يۇڭ رەخت ۋە جۇۋىدىن باشقا نەرسە كىيمەيدە- كەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاز ساندا خرىستىئانلار بار ئىكەن. چىغىللار چىرايلىق كېلىدىكەن. ئۇلار جەنۇبىي قۇتۇپ چولپان يۇلتۇزى، ساتۇرن، قوشكېزەك يۇلتۇز، شىمالىي قۇتۇپ يەتتە يۇلتۇزى، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزغا ئوخشاش يۇلتۇزلارغا چوقۇنىدە- كەن. پادىچى يۇلتۇزنى خۇدالارنىڭ خۇداسى، تەڭرىلەرنىڭ تەڭ- رىسى دەيدىكەن. چىغىللار چىقىشقاق كېلىدىكەن، يامان ئىشلار- دىن ئۆزىنى تارتىدىكەن. ئەتراپىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئۇلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ۋە بېسىۋېلىش كويىدا ئىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا كەلقان دەيدىغان تاتلىق بىر ئۆسۈملۈك بولىدىكەن. بۇ ئۆسۈملۈكنى گۆش بىلەن پىشۇرىدىكەن. ئۇ يەردە بېزوئارى رودىسى ۋە ھايات ئەل خەنەك دەيدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بار ئىكەن. قان بىلەن بۇغداي پىۋىسىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ياسىلىدە- غان ۋە قاتتىق مەست قىلىدىغان بىر خىل ئىچىملىك بار ئىكەن. ئۆيلىرى ياغاچ ۋە كىگىزدىن ياسىلىدىكەن، مۇقىم بىر ھۆكۈمدا- رى يوق ئىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا خاتىرجەم ۋە بايىاشاتلىق ئىچىدە قىرىق كۈن تۇردۇق.

چىغىللاردىن كېيىن بۇغراچ (152) قەبىلىسىنىڭ يۇرتىغا باردۇق. بۇ قەبىلىدىكىلەر ساقاللىرىنى چۈشۈرۈپ بۇرۇت قويىدىكەن. ئۇلارنىڭ كۈچلۈك ھۆكۈمدارى بار ئىكەن. بۇ ھۆكۈمدار ئەلەۋي مەزھىپىدىن بولۇپ، يەھيا بىن زەيدنىڭ(153) ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يېنىدا ھەل بىلەن يېزىلغان بىر كىتاب بار ئىكەن. بۇ كىتابتا زەيد(154)گە ئاتاپ يېزىلغان مەرسىيىلەردىن بەزى بېيىتلار ئوچرايدىكەن. بۇغراچلار بۇ كىتابقا چوقۇنىدىكەن. ئۇلار زەيد ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمدارى، ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بولسا ئىلاھى دەپ قارايدىكەن. باشلىقلىقتا ئەلەۋي سۇلالىسىدىن بولغان بىرىنى تەينىلەيدىكەن. بۇ قەبىلىدىكىلەر ئاسمانغا قارىغاندا ئاغزىنى ئېچىپ، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ، «ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمدارى ئۇ يەردىن چۈشۈپ، بۇ يەرگە چىقىدۇ» دەيدىكەن. زەيد سۇلالىسىدىن بولغان ھۆكۈمدارلار ئۆزلىرىگە خاس ساقاللىق كېلىدىكەن. بۇ قەبىلىنىڭ بۇرۇنلىرى قاڭشارسىز، كۆزلىرى يوغان بولىدىكەن. ئەسكەرلىرى باتۇر كېلىدىكەن. ئۇلار ناھايىتى ياخشى قوراللارنى ياسايدىكەن. تېرىق ۋە ئەركەك قوي گۆشىنى يەيدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئۆكۈز ۋە ئۆچكە بولمايدىكەن. لېكىن، يۇڭ رەختتىن كىيىم كىيىدىكەن. بۇ قەبىلە ئارىسىدا قورقۇنچ ئىچىدە بىر ئاي يۇردۇق. يېنىمىزدا بولغان نەرسىلەردىن ئۇلارغا ئالۋان تۆلىدۇق.

كېيىن تېبەتكە باردۇق. تېبەتلىكلەر ئارىسىدا 40 كۈن بۇغداي، ئارپا، كۆكتات، گۆش، ئۇزۇم ۋە مېۋە يەپ بىخەتەر يۇردۇق. ئۇلار ھەر خىل رەختتىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىدىكەن. ئۆيلىرى قومۇشتىن ياسالغان چوڭ بىر شەھەرى بار ئىكەن. بۇ شەھەردە ئەيلەنمىگەن قوتاز تېرىسىدىن قاپلانغان بىر ئىبادەتخانىسى بولۇپ، بۇ ئىبادەتخانىدا كەركىدان ۋە قوتاز مۇڭگۈزىدىن ياسالغان بۇتلار بار ئىكەن. بۇ يەردە مۇسۇلمانلار، يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار، ھىندىلار، مانىخېيستلار ۋە مەجۇسىلار

لەر ياشايدىكەن. تىبەتلىكلەر بۇغراچ ئەلەۋتي ھۆكۈمدارىغا باج تاپشۇرىدىكەن. ھۆكۈمدارنى چەك تاشلاش ئارقىلىق سايلايدىكەن. ئۆز ئىچىدىن چىققان گۈناھكارلار ۋە جىنايەتچىلەرنى مۇزاكىرە قىلىدىغان مەخسۇس مەجلىسلىرى بار ئىكەن. نامازنى كەبىگە قاراپ ئوقۇيدىكەن(155).

تىبەتتىن قىماق قەبىلىسىنىڭ يۇرتىغا باردۇق(156). ئۇلار-نىڭ ئۆيلىرى ھايۋان تېرىسى بىلەن قاپلىنىدىكەن. نوقۇت، كۆك-تات، ئەرىكەك قوي ۋە ئۆچكە گۆشى يەيدىكەن. بۇ ھايۋانلارنىڭ چىشلىرىنى سويۇشنى توغرا كۆرمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا يېرىمى قارا، يېرىمى ئاق بىر خىل ئۆزۈم بار ئىكەن. ئۇلاردا يامغۇرنى ئۆزىگە تارتىدىغان بىر خىل تاش بار ئىكەن. بۇ تاش بىلەن خالىغان ۋاقىتتا يامغۇر ياغدۇرىدىكەن(157). قىماقلارنىڭ يۇرتىدا بىر تۈزلەڭلىكتە ئالتۇن رۇدىسى بار ئىكەن. بۇ رۇدىدا ئۇششاق ئالتۇن پارچىلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا سەل ئېقىتسىپ كەلگەن ئۇششاق ئالماسلارمۇ ئۇچرايدىكەن. يېسە ئادەم-نى ئۇخلىتىدىغان ۋە دانىلىرى يۇمىلاق تاتلىق بىر ئۆسۈملۈك بار ئىكەن. قىماقلارنىڭ بەلگىلىك ھۆكۈمدارى ۋە ئىبادەتخانىسى يوق ئىكەن. ئۆزىگە خاس يېزىقى بار ئىكەن. ئۇلار سەكسەن ياشقا كىرگەن ۋە ئالجىمىغان، گۈناھسىز ياشانغان ئادەملەرگە چوقۇنىدىكەن.

قىماقلار ئىچىدە 35 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئوغۇزلار(158) نىڭ يېنىغا باردۇق. بۇ ئوغۇزلارنىڭ ئۆيلىرى تاشتىن، ياغاچتىن ۋە قومۇشتىن ياسالغان بىر شەھىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىگە بۇت قويۇلمىغان ئىبادەتخانىلىرى بار ئىكەن ۋە چوڭ ھۆكۈمدارى بار ئىكەن. ھىندىستان ۋە چىن بىلەن تىجارەت قىلىدىكەن. بۇغداي، قوي ۋە ئۆچكە گۆشى يەيدىكەن. كەندىر رەختياكى مويلۇق تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىدىكەن، يۇڭ رەخت كىيمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قورساق سانجىقى (تول-

غاق) غا پايدا قىلىدىغان بىر تاش بار ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، قىلىچنىڭ يۈزىگە سۈركىسە ئۇنى ھېچ نەرسىگە ئۆتمەيدىغان قىلىپ قويىدىغان بىر تاشمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىخەتەر ۋە ساق ـ سالامەت بىر ئاي تۇرغاندىن كېيىن، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ(159) يۇرتىغا بارىدۇق.

توققۇز ئوغۇزلار بوغۇزلانغان ۋە بوغۇزلانمىغان مالنىڭ گۆشىنى يەيدىكەن. پاختا رەخت ۋە يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىدىكەن. ئالاھىدە ئىبادەتخانىلىرى يوق ئىكەن. ئۇلار ئاتنى ناھايىتى قەدىرلەيدىكەن. ناھايىتى ياخشى ئات يېتىشتۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا بۇرنى قانغان كىشىلەرگە ئاسقان ھامان قانىنى توختىتىدىغان بىر خىل تاش بار ئىكەن. ئۇلار ھەسەن ـ ھۈسەننى كۆرسە بەك خۇشال بولۇپ كېتىدىكەن. ئىبادەتنى كۈن پاتقان تەرەپكە قاراپ قىلىدىكەن. چوڭ ھۆكۈمدارى بار ئىكەن. بۇ ھۆكۈمدارنىڭ بىر قەسىرى، ئىچىگە ئالتۇندىن ياسالغان يۈز كىشى سىغىدىغان ۋە ئون فەرساخ نېرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىر چېدىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ بايرىقى قارا بولىدىكەن. توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە 20 كۈن چوڭ قورقۇنچ ئىچىدە تۇرغاندىن كېيىن، قىرغىزلار(160) دېگەن بىر قەبىلىنىڭ يۇرتىغا بارىدۇق.

قىرغىزلار تېرىق، گۈرۈچ ۋە تۆگىدىن باشقا، ئۆكۈز، قوي، ئۆچكە قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يەيدىكەن. تۆگە گۆشىنى يېمەيدىكەن. ئىبادەتخانىلىرى ۋە يېزىقى بار ئىكەن. ئۆزىگە خاس قانۇنلىرى ۋە رەسىم ـ قائىدىلىرىمۇ بار ئىكەن. چىراغنى ئىچىدىكى يېغى تۈگەپ، ئۆزى ئۆچۈپ قالمىغۇچە ئۆچۈرمەيدىكەن. ئىبادەت قىلغاندا ئوقۇيدىغان بىر يۇرۇش دۇئا ۋە دۇرۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئاز مىقداردا ئىپارمۇ بار ئىكەن. يىلدا ئۈچ قېتىم ھېيت قىلىدىكەن. بايرىقى يېشىل ئىكەن. جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئىبادەت قىلىدىكەن. ساتۇرن، ۋىنېرا يۇلتۇزلىرى-

نى بەخت - سائادەت، مارسنى بەختسىزلىك سىمۇولى قىلىدۇ. كەن. قىرغىزلارنىڭ يۇرتىدا ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن. ئۇ يەردە كىچىسى ئەتراپىنى يورۇتىدىغان بىر خىل تاش بار ئىكەن. چىراغ ئورنىدا كۆپىنچە بۇ تاشنى قوللىنىدىكەن. بۇ تاش باشقا يەرلەردە ئىشلەنمەيدىكەن. ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىدىغان ھۆكۈمدارى بار ئىكەن. بۇ ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىدا پەقەت قىرىق ياشتىن ئاشقانلار ئولتۇرالايدىكەن. قىرغىزلار ئارىسىدا بىر ئاي بىخەتەر ۋە كۆڭۈللۈك تۇرغاندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ يۇرتىغا باردۇق(161).

قارلۇقلار نوقۇت ۋە يەسمۇق يەيدىكەن. تېرىقتىن بىر خىل ئىچىملىك ياسايدىكەن. تۇزلانغان گۆش يەيدىكەن. يۇڭ رەخت كىيىدىكەن. تاملىرىدا مەشھۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ رەسىملىرى بولغان ئىبادەتخانىلىرى بار ئىكەن. ئۆيلىرى ئوتتا كۆيمەيدىغان بىر خىل ياغاچتىن ياسىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا بۇنداق ياغاچ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ئارىسىدا زورلۇق - زومبۇلۇق ۋە زۇلۇم كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، بىر - بىرىنى تالان - تاراج قىلىدىكەن. قارلۇقلار ئارىسىدا زىنا مەنئى قىلىنمايدىكەن. ئۇلار قىمارۋاز كىلىدىكەن. قىماردا بىرى يەنە بىرىنىڭ خوتۇنىنى، سىڭلىسىنى، قىزىنى ياكى ئانىسىنى ئوتتۇۋالالايدىكەن. ئوتتۇرغان كىشى قىمار ئاياغلاشماي تۇرۇپ ئارىلىق بېرىپ قوتۇلالايدىكەن. لېكىن، ئوتقان كىشى ئوتقان نەرسىسىنى قىمار تارقىغاندىن كېيىن سودىگەرلەرگە خالىغانچە ساتالايدىكەن. قارلۇقلارنىڭ ئايالىلىرى گۈزەل، ئەمما ئېپەتسىز كىلىدىكەن. ئۇلار خوتۇنلىرىنى ئانچە كۈنلىمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنىڭ خوتۇنى، قىزى ياكى سىڭلىسى يات كارۋانلار كەلگەندە ئۇلارنىڭ يېنىغا كېتىدۇ. كەن. كۆڭلىگە ياققان بىر ئادەمنى كۆرسە، ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ بارىدىكەن ۋە ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلىدىكەن، ئۇنى مېھمان قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا سىماب ئارىلاش كۈمۈش رۇدىسى چە-

قىلىدىكەن. قارلۇقلارنىڭ يۇرتىدا ھەللە ياغمچى ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان تىك ئۆسىدىغان بىر دەرەخ بار ئىكەن. بۇ دەرەخنىڭ شىرنىسى بەدەندىكى قىزىتمىلىق ئىششىقلارغا سۈرۈلسە تېز يادۇرىدىكەن. قارلۇقلارنىڭ يۇرتىدا مۇقەددەس بىلىدىغان، ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ۋە قۇربانلىق بوغۇزلايدىغان بىر تاش بار ئىكەن، بۇ تاش يېشىل بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ يېپەك كىيىملەرنى كىيىدىغان بىر ھېيتى بار ئىكەن، بۇ ھېيتتا يېپەك كىيىم كىيەلمىگەنلەر كىيىمگە بىر پارچە يېپەك رەخت پۇرۇچىنى يامىۋالىدىكەن. قارلۇقلار ئارىسىدا 25 كۈن بىخەتەر تۇرغاندىن كېيىن قۇتلۇقلار(162) يۇرتىغا بارىدۇق.

قۇتلۇقلار پەقەت بۇغداي ۋە بوغۇزلانمىغان ھايۋان گۆشلىرىنى يەيدىكەن. پۇتۇن تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە باتۇرلۇقتا ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق ئىكەن. ئەتراپىدىكى پۇتۇن قەبىلىلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىكەن. قىز قېرىنداشلىرىنى نىكاھىغا ئېلىۋېرىدىكەن. ئاياللىرى ئۆمۈر بويى بىر ئەرنىڭ ئەمرىدە بولىدىكەن. ئېرى ئۆلگەن خوتۇنلار قايتا ئەرگە تېگەلمەيدىكەن. قۇتلۇقلار ئۆزىگە خاس قانۇنلىرى بار بىر ھوقۇقلۇق قەبىلە ئىكەن. ئۇلار زىنا قىلغان ئەر ۋە ئاياللارنى كۆيدۈرۈۋېتىدىكەن. ئۇلار ئارىسىدا نىكاھتىن ئاجرىشىش بولمايدىكەن. ئۆيلەنگەن ئەر كىشى پۇتۇن مال - دۇنياسىنى ھەققى مەھرى قىلىپ بەرگىنىدەك، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا بىر يىل خىزمەت قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ قاتتىلاردىن قىساس ئېلىش تۈزۈمى بار ئىكەن. يارىلاندۇرۇش ھادىسىلىرىدە بولسا تۆلەم تۆلەيدىكەن. يارىلانغۇچى تۆلەمنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلۇپ كەتسە قىساس ئېلىنمايدىكەن. ھۆكۈمدارلىرى زۇلۇم ۋە يامانلىقلارغا يول قويمايدىكەن. ھۆكۈمدارلىرى ئۆيلەنمەيدىكەن. ئۆيلەنسە ئۆلتۈرۈلىدىكەن(163). قۇتلۇق تۈركلىرى ئارىسىدا 10 كۈن يۇرگەندىن كېيىن قىتايان (خىتاي) دېيىلگەن قەبىلىنىڭ يۇرتىغا بارىدۇق.

قىتايانلار (قىتانلار) (164) ئارپا، پۇرچاق ۋە بوغۇزلانغان هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يەيدىكەن. ئۆز شەرتلىرىگە ئۇيغۇن شەكىلـ ده نىكاهلىنىدىكەن. باشقۇرۇش جەھەتتە ئەقلىي هۆكۈمەرنى ئەمر - پەرمان سۈپىتىده ئىشلىتىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئالاهىده سۈلتانلىرى يوق ئىكەن. ئۇلاردىن هەر ئون كىشى جېدەل - ماجىرالاردا ئەقىل ۋە پىكىر ئىگىسى بولغان بىر ياشانغان كىشىگە مۇراجىئەت قىلىدىكەن، ئۇنى كېلىشتۇرگۈچى قىلىدىكەن. قىتاـ يانلار يۇرتىدىن ئۆتكەن يات يۇرت ئادەملىرىگە زۇلۇم ۋە ئەخلاقـ سىزلىق قىلمايدىكەن. قىتايانلارنىڭ هەممىسىنىڭ يىلدا بىر ئاي ئېتىكاپتا ئولتۇرىدىغان ئىبادەتخانىلىرى بار ئىكەن. ئۇلار بويـ غان نەرسىنى هەرگىز كېيمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئىنتايىن خۇش پۇراقلىق بىر خىل ئىپار بولۇپ، باشقا مەملىكەتلەرگە ئېلىپ بېرىلسا، ئۇنىڭ پۇرىقى يوقاپ كېتىدىكەن. قىتانلار كۆكـ تات تېرىشقا ئۇستا ئىكەن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قارىغان كىشىنى ئۆلتۇرىدىغان يىلانلار بار ئىكەن. بۇ يىلانلار تاغدا بولۇپ، ئۇ يەردىن زادى سىرتقا چىقمايدىكەن. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزىتمىنى قايتۇرىدىغان بىر خىل تاش بولۇپ، ئۇ باشقا يەردە تەسىر كۆرسەتمەيدىكەن. ئۇ يەردە يېشىل تومۇرـ لۇق، ناهايىتى قىممەتلىك بېزوئارى تېشى ئۇچرايدىكەن. قىتاياـ لار ئارىسىدا 20 كۈن تۇرۇپ، كېيىن بەھەلەرنىڭ يۇرتىغا باردۇق...

ئۇچىنچى قىسىم

مەرۋەزىنىڭ ئەسىرىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى

تۈرك قەبىلىلىرى ھەققىدە

تۈركلەر ناھايىتى كۆپ تۈرلەرگە، قەبىلە ۋە ئايماقلارغا بۆلۈنگەن چوڭ بىر مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شەھەر ۋە يېزىلاردا، بىر قىسمى بوز دالا ۋە چۆللەردە ئولتۇرىدۇ(165).

تۈركلەرنىڭ چوڭ قەبىلىلىرىدىن بىرى ئوغۇزلار بولۇپ، ئوغۇزلار 12 قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى توققۇز ئوغۇز، بىر قىسمى ئۇيغۇر، بىر قىسمى ئۇچ غۇز (ئۇچ ئوق)(166) دېيىلىدۇ. ھۆكۈمدارلىرى توققۇز خاقان دېيىلىدۇ(167). توققۇز خاقانىنىڭ كۆپ ئەسكىرىي قوشۇنى بار. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارىنىڭ بۇرۇن مىڭ مۇھاپىزەتچىسى، تۆت يۈز كىشىزىكى بولۇپ، بۇ مۇھاپىزەتچىلەر ھەر كۈنى ھۆكۈمدار بىلەن ئۇچ ۋاخ تاماقتا بىللە بولاتتى. تاماقتىن كېيىن ئۇچتىن - ئۇچتىن بولۇپ، ئىچىملىك ئىچىشەتتى. ھۆكۈمدارى يىلدا پەقەت بىر قېتىم خەلق ئارىسىغا چىقاتتى. ئوغۇزلارنىڭ سىياسەت جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويغان ياخشى نىزام ۋە قانۇنلىرى بار. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شەھەرلەردە ئۆيلەردە، بىر قىسمى قىر - دالا ۋە سەھرالاردا چېدىر ۋە ئوتاق (چوڭ چېدىر) لاردا ئولتۇرىدۇ. ئوغۇز دالىلىرىنىڭ بىر قىسمى ماۋېرائۇننەھر، بىر قىسمى خارەزىم بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئوغۇزلار ئىسلام چېگرىلىرىغا كەلگەندە، بىر قىسمى مۇسۇلمان

بولۇپ، تۈركمەن دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. بۇ تۈركمەنلەر بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئوغۇزلار ئارىسىدا جەڭلەر بولدى. كېيىن ئۇلاردىن مۇسۇلمان بولغانلار كۆپىيىپ، قارشى ئېلىنغان مۇسۇلمانلاردىن بولۇپ قالدى. بۇلار كۈپار ئۇرۇقداشلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارنى قوغلىدى. بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئوغۇزلار خارەزمدىن يىراقلىشىپ، پەچەنەكلەر يۈرتىغا كەتتى. مۇسۇلمان بولغانلار (تۈركمەنلەر) بولسا ئىسلام ئەللىرىگە تارقالدى. ئۇ يەرلەردە ياخشى بىر سىياسەت يولغا قويۇپ، ئىسلام زېمىنلىرىنىڭ كۆپىنى قولغا ئېلىپ، ئۇ يەرلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ۋە سۇلتانلىرى بولدى. (168)

تۈركلەردىن باشقا بىر قىسمى قۇن (هون) (169) دېيىلىدۇ. بۇلار ناستۇر مەزھىپىدە بولۇپ، قىتايان خاقانىدىن قورققانلىقى ۋە ئوتلاقلىرى تار بولغانلىقى ئۈچۈن خىتاي زېمىنىدىن ئايرىلىپ چىقتى. خارەزمشاھ ئېكىنچى بىن قوچقار (ھىجرىيە 491 - يىلى، مىلادىيە 1097 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۇلاردىن ئىدى. ھونلارنى نوپۇسى كۆپ ۋە كۈچلۈك بولغان قايلار قوغلاپ چىقاردى (170)، ئۇلارنى ئوتلاقلىرىدىن چىقىرىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن شارەلەر (سېرىق ئۇيغۇر) (171) نىڭ مەملىكىتىگە كەلدى، سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا تۈركمەنلەرنىڭ زېمىنىغا كەلدى. تۈركمەنلەرمۇ ئوغۇزلارنىڭ شەرقىتىكى زېمىنلىرىغا كىردى. ئوغۇزلار بولسا ئەرمىنىيە دېگىزى (172) بويىغا يېقىن جايدىكى پەچەنەكلەر يۈرتىغا كەتتى (173).

تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى قىرغىزلاردۇر. قىرغىزلار نوپۇسى كۆپ بىر قەبىلە بولۇپ، يۈرتى يازلىق بولغان شەرق زېمىنى بىلەن شىمال زېمىنى ئارىسىدا. ئۇلارنىڭ شىمالىدا قىماقلار، غەربىدە ياغما (174) لار ۋە قارلۇقلار بار. قۇجا ۋە ئەركلەر (175) بولسا قىشلاق بولغان غەرب بىلەن جەنۇب ئارىسىدىدۇر. قىرغىزلارنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى، ئۆلۈكلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئۇلار،

ئوت ئۆلۈكلەرنى تازىلايدۇ ۋە گۈناھتىن پاك قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ كۆيدۈرۈش ئادىتى ئۇلار ئارىسىدا بۇرۇندىن بار ئىدى. لېكىن، مۇسۇلمانلار بىلەن قوشنا بولغاندىن كېيىن ئۆلۈكلىرىنى كۆمۈشكە باشلىدى(176). قىرغىزلار ئارىسىدا خەلق ئىچىدە فاغىنۇن(177) (شامان بولۇشى مۇمكىن) دېگەن بىر ئادەم بولۇپ، ھەر يىلى بەلگىلىك بىر كۈندە بۇ ئادەم چاقىرىلىپ، ناخشىچىلار، چالغۇچىلار ۋە شۇلارغا ئوخشاش ئادەملەر توپلىنىدۇ. بۇلار ئەڭ چىپ كۆكۈل ئېچىشقا باشلايدۇ. سورۇن تازا قىزىغاندا ھېلىقى ئادەم ھوشىدىن كېتىپ، تۇتقاقلىقى تۇتۇپ قالغان ئادەمدەك يىقىلىدۇ. ئۇ شۇ ھالدا تۇرغاندا، ئۇنىڭدىن يېڭى بىر يىلدا بولىدىغان ئىشلار سۆزلىدۇ. ئۇ يېڭى بىر يىلنىڭ بايا‌شاتلىق ياكى قەھەتچىلىك، ھۆل ـ يېغىنلىق ياكى قۇرغاقچىلىق بولىدىغانلىقى، يەنە نېمىلەرنىڭ يۇز بېرىدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. ئۇلار بۇ كىشىنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ توغرىلىقىغا ئىشىنىدۇ(178).

قىرغىزلارنىڭ يۇرتىدا چوڭقۇر جىلغىلار ۋە تاغلار ئارىسىدىن ئېقىپ كەلگەن تۆت دەريا ئاقىدۇ...

تۆركىلەرنىڭ بىر قىسمىنى قارلۇقلار تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار بۇرۇندىن تۇلىس(179) تېغىدا ياشايتتى. بۇ تاغ ئالتۇن تاغىدۇر. قارلۇقلار مانا شۇ تاغدا ياشايدىغان ۋاقىتتا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەسىرلىرى ئىدى. ئۇلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تۆرگىشلەرنىڭ يۇرتىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سۇلتانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. كېيىن ئۇ يەردىن ئىسلام ئەللىرىگە كەلدى. قارلۇقلار توققۇز قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۈچ گۇرۇپپىسىنى چىغىلار، ئۈچ گۇرۇپپىسىنى ئاسكەلىكلەر، بىر گۇرۇپپىسىنى بۇلاقلار، بىر گۇرۇپپىسىنى گۈگەرگىنلەر، بىر گۇرۇپپىسىنى تۇخسىلەر تەشكىل قىلىدۇ.(180)

تۆرك قەبىلىلىرىنىڭ يەنە بىرى قىماقلاردۇر. بۇ قەبىلىنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان يېزىلىرى ۋە ئۆيلىرى يوق. بۇلار سازلىق-

لاردا، قۇرغاق جايلاردا، ئوتلاقلاردا ياشايدۇ. كۆپ مىقداردا كالا ۋە قوي باقىدۇ. بۇ قەبىلە تۆگە باقمايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ يۈرتىدا تۆگە بىر يىلدىن ئارتۇق ياشىمايدۇ. ئۇلارنىڭ يۈرتىدا تۇزمۇ يوق. كۆپىنچە سودىگەرلەر ئۇلارنىڭ يۈرتىغا تۇز ئاپىرىدۇ. بىر پاتمان تۇزنى بىر جۇۋىغا تېگىشىدۇ. قىماقلار يازدا بايتال سۈتى (قىمىز) بىلەن، قىشتا بولسا ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغان گۆش بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۈرتىدا قار قاتتىق ياغىدۇ. كۆپ چاغلاردا قار نەيزە بويىغا يېتىدۇ. بۇنداق قېلىن قار ياغقان چاغلاردا ماللىرىنى ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىغا ئېلىپ بارىدۇ. چۈنكى، ئوغۇزلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كېلىشىم بار. قىماقلارنىڭ قىشىنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىدا ئولتۇرىدىغان گەمە ئۆيلىرى بار. ئۇلاردىن بىرى قاما ۋە قۇندۇز ئوۋلاشقا چىقسا، ئۇزۇنلۇقى ئوچ گەز، كەڭلىكى بىر غېرىچ كېلىدىغان ئىككى ياغاچ ئالىدۇ. بۇ ياغاچلارنىڭ بىر ئوچى كېمىنىڭ بېشىغا ئوخشاش ئېگىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ياغاچلارنى پۇتىغا باغلاپ، قار ئوستىدە خۇددى سۇدا كېتىۋاتقان كېمىگە ئوخشاش ماڭىدۇ (بۇ يەردە چاڭغىنى دېمەكچى بولىدۇ).

قىماقلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدە (شىمالدا) ئوتقا ۋە سۇغا چوقۇنىدىغان ئوچ قەبىلە بار(181). بۇلار يات ئادەملەر بىلەن سۆزلەشمەيدۇ. ئىشارەت بىلەن ئېلىم - بېرىم قىلىدۇ. يات ئادەم ساتىدىغان مېلىنى بىر تاختا ئوستىدە ئېلىپ كېلىدۇ. كېيىن قىماقلاردىن بولغان كىشى ئالىدىغان مالغا بېرىدىغان نەرسىنى ئېلىپ كېلىپ ھېلىقى كىشىنىڭ مېلىنىڭ يېنىغا قويىدۇ. ئەگەر مېلىنى ئالماشتۇرۇشقا رازى بولسا، ئۇنىڭ مېلىنى ئېلىپ، ئۆز مېلىنى ئۇنىڭ تاختىسى ئوستىگە تاشلايدۇ، رازى بولمىسا، ھېلىقى كىشىنىڭ مېلىنى تاشلۇۋېتىدۇ. ئۇلار كۆپىنچە سېرىق چىنە ۋە قىزىل چەينەكلەرنى سېتىۋالىدۇ. يىلدا بىر كۈن روزا تۇتىدۇ. مېيىتلىرىنى كۆيدۈرىدۇ. ئۆلۈمگە يىغلىمايدۇ. ئاللا-

نىڭ تەقدىرىگە رازىلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قىماقلارنىڭ قىبىلە تەرىپىدە نەسرىيە (؟)(182) دېگەن بىر قەبىلە بولۇپ، بۇلارنىڭ دائىمىي باشلىقلىرى بولىدۇ. بۇلار ياز ۋە قىش ئورمانلىقلار ۋە دەرەخزارلىقلاردا تۇرىدۇ.

پەچەنەكلەر كۆچمەن قەبىلە(183) بولۇپ، دائىم يامغۇرلۇق ۋە ئوت ـ چۆچلۈك يەرلەرنى ئىزدەيدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 30 كۈنلۈك يول كېلىدۇ. ئەتراپىدا ناھايىتى كۆپ قەبىلىلەر ياشايدۇ. شىمالدا قىپچاقلار(184)، غەربىي جەنۇبىدا بۇلغارلار ياشايدۇ. مانا شۇ بارلىق قوشنا قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ زېمىنىغا، ئۇلارمۇ بۇ قوشنىلىرىنىڭ زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىشىپ تۇرىدۇ. پەچەنەكلەر باي بولۇپ، نۇرغۇن چارۋا مال، ماددىي ئەشيا ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرگە ئىگە. پەچەنەكلەر بىلەن ھازارلارنىڭ ئارىلىقى بوز دالا ۋە ئورمانلىقلاردىن ئىبارەت ئون كۈنلۈك يول كېلىدۇ. بۇ ئىككى قەبىلىلەر گۈرۈپپىسى ئارىسىدا بەلگىلىك بىر يول يوق. ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يۈلتۈزلارغا ۋە باشقا ئالامەتلەرگە قاراپ تەخمىنەن ھۆكۈم قىلىدۇ.

ھازارلارنىڭ يۇرتى كەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ بىر تەرىپى چولۇ بىر تاغقا تۇتىشىدۇ. بۇ تاغنىڭ چوققىسىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن تۆلەس ۋە لاۋار(185) لار بار. بۇ تاغ تېغلىس زېمىنلىرىغىچە سوزۇلىدۇ. ھازارلارنىڭ پايتەختى سارىغشەندۇر. ئۇلارنىڭ خانبالىغ(186) دېگەن باشقا بىر شەھىرىمۇ بار. ھازارلار قىشتا بۇ ئىككى شەھەردە تۇرىدۇ. باھار كەلگەندە دالىلارغا چىقىدۇ. ياز بويى ئۇ يەرلەردە تۇرىدۇ. ھۆكۈمدارى بىر يەرگە بارسا، 10 مىڭ كىشى بىلەن بىللە يولغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى مۇنداق: ئەسكەرلىرى بىر سەپەرگە چىقسا، ھەربىرى يېنىدا قىزىل يۇلغۇن ياغىچىدىن ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتا قوزۇق ئېلىپ ماڭىدۇ. بىر يەردە قونغاندا ھەممىسى بۇ قوزۇقنى يەرگە قېقىپ، قالقانلىرىنى قوزۇققا يۆلەپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر

سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىتتا قارارگاھنىڭ ئەترابى تام چۆرۋىلەگەندەك بولىدۇ - دە، ھېچكىم ئۇلارغا تېگەلمەيدۇ.

تۇركلەرنىڭ يەنە بىر قەبىلىسى بۇرداسلار(187) دۇر. بۇرداس زېمىنى ھازار زېمىنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار بىلەن ھازارلار ئارىسىدا 15 كۈنلۈك مۇساپە بار. ئۇلار ھازار خاقانىغا قارايدۇ. بۇرداسلار 10 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن چىقىرالايدۇ. ئۇلارنى رېجىم ئاستىغا ئالغان ۋە ئىدارە قىلىدىغان بىرەر ھۆكۈمدارى يوق. ھەر مەھەللىدە بىردىن چوڭ ئاقساقىلى بار. ئارىلىرىدا جېدەل - ماجىرا چىقسا، ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، ئورمانلىقلاردا ياشايدۇ. بۇرداسلار بۇلغارلارنىڭ ۋە پەچەنەكلەرنىڭ زېمىنىغا بۇلاڭ - تالاڭ ۋە تاجاۋۇز قىلىپمۇ كىرىدۇ. ئۇلار چىرايلىق، خۇشخۇي ۋە قاۋۇل كېلىدۇ. بۇلاردىن بىر قىز بالاغەتكە يەتكەندە، ئاتىسىنىڭ ئاغزىغا قارىماي، ئۆزى خالىغان ئەرنى تاللايدۇ. ئۇلار چوشقا ۋە كالا باقىدۇ. بۇرداسلار ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى ئۆلۈكلىرىنى كۆيدۈرىدۇ، يەنە بىر قىسمى كۆمىدۇ. زېمىنى تۇزلەڭلىك بولغان، ئورمانلىقتۇر. ئورمانلارنىڭ كۆپى قېيىنزارلىق، ئۇنىڭدىن باشقا كەڭ دالىلىرىمۇ بار. زېمىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 17 كۈنلۈكچە يول كېلىدۇ. ئۇ يەردە مېۋە بولمايدۇ، ئىچىملىكى ھەسەلدۇر.

ماجارلارمۇ تۇركلەردىندۇر(188). ئۇلارنىڭ يۇرتى يۇز فەرساخ ئۇزۇنلۇق، يۇز فەرساخ كەڭلىكتىكى چوڭ بىر زېمىندۇر. ھۆكۈمدارىنىڭ 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكىرى بار. ئىسمى «كۈندۈر» بولۇپ، بۇ ئىسىم ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانى. ئۇلار چېدىرلاردا ئولتۇرىدۇ، ھۆل - يېغىن ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ كۆچىدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىنىنىڭ بىر تەرىپى رۇم دېڭىزى (قارا دېڭىز) غا تۇتىشىدۇ. بۇ يەردە بۇ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئىككى دەريا بولۇپ، بۇ دەريالاردىن بىرى جەيھۇندىنمۇ

چوڭ. ماجارلارنىڭ يۇرتى بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىسىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرى دۇنا، يەنە بىرى ئېدىل دەپ ئاتىلىدۇ. ماجارلارنىڭ زېمىنى ئورمانلىقتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەت تېرىلىدىغان يەرلىرىمۇ بار. ئۇلار ئەتراپىدىكى سلاۋلار، رۇسلاردىن غالىب كېلىدۇ. ئۇلاردىن ئالغان ئەسىرلەرنى رۇمغا ئاپىرىپ ساتىدۇ. ماجارلار چىرايلىق، كېلىشكەن، قاۋۇل، كۆپسۈنچە تىجارەت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن باي ۋە مۇلۇكدار كېلىدۇ.

سلاۋلار بىرمۇنچە قەبىلىلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ زېمىنى بىلەن پەچەنەكلەرنىڭ ئارىسى بوزدالا، ئورمانلىق ۋە ئۆلكە يەرلەردىن ئۆتىدىغان ئون كۇنلۇك يولدۇر. ئۇلار شۇ ئورماندا ئولتۇرىدۇ. باغلىرى يوق. ئۇزۇم ئورنىغا كۆپ مىقداردا بال ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئۇلار كۆپ مىقداردا چوشقا يېتىشتۇرىدۇ. ئوتقا چوقۇنىدىغانلىقى ئۈچۈن مېيىتلىرىنى كۆيدۈرىدۇ. ناھايىتى كۆپ تېرىق ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئىچىملىكنى بالدىن ياسايدۇ. كۆپ خىل مۇزىكا ئەسۋابلىرى بار. ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتا خۇش ئاۋاز بىر چالغۇ ئەسۋابى بار. ئۇد (زەخمەك بىلەن چالىدىغان پىپا شەكلىدىكى بىر خىل چالغۇ) لىرى تۆز، سەككىز تارلىق بولىدۇ. ئۇلار بايراملار تۇرمۇشقىمۇ ئىگە ئەمەس. قوراللىرى مىزراق (ئۇزۇن نەيزە) ۋە مۇكەممەل قالقاندۇر. بۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقىنى شۇۋۇت (؟) دەيدۇ. ئۇنىڭ شارىج(189) دەيدىغان ۋەكىلىمۇ بار. ھۆكۈمدارىنىڭ خۇسۇسىي ئارغىماقلىرى بار. يېمەكلىكلىرى بايىتاللارنىڭ سۈتىدىن ياسىلىدۇ. ھۆكۈمدار تۇرىدىغان شەھەر ھاۋبرات (؟)(190) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ شەھەردە ئۇچ ئايدا بىر يەرمەنكە بولۇپ تۇرىدۇ. سلاۋلارنىڭ يۇرتى بەك سوغۇق بولىدۇ. شۇڭا چوڭقۇر گەمىلەرنى قېزىپ، ئۈستىنى ياغاچ بىلەن ياپىدۇ. قىشتا بۇ گەمىلەرنى تېزەك، ئوتۇن بىلەن ئىسسىتىدۇ ۋە بۇ يەرلەردە ئولتۇرىدۇ. قىشتا ماجارلار ئۇلارغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. سلاۋلار بىر - بىرىنى بۇلاپ - تالىغانلىقى ئۈچۈن قوللىرىدا كۆپ ساندا ئەسىر بولىدۇ.

رۇسلار(191) بولسا دېڭىز ئوتتۇرىسىدا كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقى جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان بىر ئارالدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇ يەردە ئورمانلىق ۋە قۇرغاق يەرلەر بار. بۇ ئارالنىڭ ئەتراپى دېڭىز بىلەن قاپلانغان. رۇسلار ناھايىتى ئۆم بولۇپ، ھاياتى ۋە تاپاۋىتىنى قىلىچ بىلەن قولغا كەلتۈرىدۇ. ئۇلاردىن قىز ۋە ئوغۇللىرى بار بىر ئادەم ئۆلسە، مال ـ دۇنياسىنى قىزىغا قالدۇرىدۇ. ئوغۇللىرىغا بىرىدىن قىلىچ بېرىپ، «داداڭلار بايلىقىنى قىلىچ بىلەن تاپقان. ئۇنى دوراڭلار ۋە ئۇنىڭ ئىزباسارى بولۇڭلار» دەپ ئۆز يولىغا قويۇۋېتىدۇ. ھىجرىيە 300 (مىلادىيە 912 ـ 913) ـ يىلى ئۇلار خرىستىئان بولغۇچە، ئۇلارنىڭ ياشاش شەكىللىرى شۇنداق ئىدى. كېيىن خرىستىئانلىقنى قوبۇل قىلغاندا، دىن ئۇلارنىڭ قىلىچىنى قىنىغا سالدى، ئولجا ئىشكىلىرى تاقالدى، زىيان تارتىش ۋە ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. تۇرمۇشى تەس كۇنگە قالدى. بۇرۇنقىدەك جەڭ قىلىپ ۋەزىيىتىنى تۇزەش ئۇچۇن ئىسلام دىنىغا كىرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ ۋەجىدىن ھۆكۇمدارنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن تۆت كىشىنى ئەلچى سۈپىتىدە خارەزمگە ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ۋىلادىمىر(192) ئىسىملىك مۇستەقىل بىر ھۆكۇمدارى بار. بۇ شەكىلدە تۇرك ھۆكۇمدارى خاقان، بۇلغار ھۆكۇمدارى بولسا يىلتىۋار (ئىلتابار) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ. رۇسلارنىڭ ئەلچىلىرى خارەزىم ھۆكۇمدارىغا كېلىپ ئەھۋالنى ئۇقتۇردى. ئۇلار ئىسلامغا كىرىشنى خالايدىغانلىقىنى ئۇچۇن خارەزىشاھ ناھايىتى خۇش بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا ئىسلامىيەتنى ئۆگىتىدىغان ئادەملەرنى ئەۋەتتى. ئۇلارمۇ مۇسۇلمان بولدى. رۇسلار كۇچلۇك ۋە تىز پۈكمەس ئادەملەر. دۇر. جەڭ قىلىش ئۇچۇن خېلى يىراق يەرلەرگىمۇ پىيادە بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازار دېڭىزىغا كېمىلەر بىلەن سەپەر قىلىپ، ئۇ يەردىكى كېمىلەرنى بۇلاپ كېتىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ مال ـ مۇلكىنى تالان ـ تاراج قىلىدۇ. قارا دېڭىز يولى بىلەن ئىستانبۇلغىمۇ سەپەر قىلىپ، دېڭىز قولتۇقى كۆۋرۈكىنىڭ ئاغ-

نى زەنجىرلەنگەن ھالدىمۇ بۇلاڭچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدۇ. بىر قېتىم ھازار دېگىزىغا سەپەر قىلىپ، بىر مەزگىل باردائانى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىقى مەشھۇر. ھەتتا ئۇلاردىن بىر كىشى باشقا مىللەتلەردىن بىرقانچە كىشىگە تەڭ كېلەلەيدۇ. ئەگەر ئات باقىدىغان، ئاتلىق ئەسكەر بولىدىغان بولسا، كىشىلەرنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ.

يۇقىرىدا تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرلىرى ۋە ئەھۋاللىرى ھەققىدە مەلۇم بولغانلارنى قىسقىچە بايان قىلدۇق. ئۇلارنىڭ تۇرلىرى، ھەربىكەتلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز كۆپ.

ھىپوكرات ۋە گالىنۇسلارنىڭ ئۇلار ھەققىدە ئېيتقانلىرىدىن بىر قىسمىنى بۇ يەرگە كىرگۈزىمىز(193):

ھىپوكرات مۇنداق دەيدۇ: «ياۋروپا زېمىنىدا تۇرك قەبىلىرىدىن بىرى ياشايدۇ(194). بۇ قەبىلىنىڭ خەلقى بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ، لېكىن باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، مىسىر خەلقىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، مىسىر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئىسسىقتا، تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ناھايىتى سوغۇقتا ياشايدىغانلىقىدا.»

گالىنۇس: «سۇرماتا دېگەن كىشىلەر كىچىك كۆزلۈك بولۇپ، يىراق ئارىلىقنى كۆرەلەيدۇ» دەيدۇ(195).

ھىپوكرات: «تۇركلەرنىڭ تاماقلىرى ۋە ئادەتلىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ، باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار چىرايى ۋە ئادەت جەھەتتە باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدۇ» دەيدۇ. يەنە بىر يەردە: شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سېمىز كېلىدۇ. بوغۇملىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بەدەنلىرى يۇمشاق ۋە كۈچسىز» دەيدۇ.

ھىپوكرات يەنە بىر يەردە: «تۇركلەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇ سېمىزلىك تۈپەيلىدىن ئاختا قىلىۋەتكەن ئادەمگە ئوخشايدۇ. بۇ

هال يېزىلاردا ۋە شەھەرلەردە ئولتۇرىدىغانلاردا كۆرۈلىدۇ. لې-
كسن، بوز دالىلاردا ۋە سەھرالاردا ئولتۇرۇپ قىش - ياز كۆچ-
مەنلىك بىلەن ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ
قەھرىمانلىرى ۋە ئۇرۇشتا ئەڭ كۆپ قەيسەرلىك كۆرسىتىدىغان-
لاردۇر. بۇ كۆچمەنلەر ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، بىر قىسمى-
نىڭ باشلىقى ۋە ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەمرى بويىچە
ھەرىكەت قىلىدۇ. بىر قىسمى ھېچكىمگە قارىمايدۇ. ئۇلارنى
ھېچكىم بويسۇندۇرالمايدۇ. بۇلار تېخىمۇ جەسۇر ۋە قەھرىمان-
دۇر» دەيدۇ. يەنە بىر يەردە: «ئاسىيالىقلارنىڭ بىر تۈرى بار-
كى، ئۇلار ھېچكىمگە قارىمايدۇ. يونانلىقلار ۋە تۈركلەردەك،
باشقا مىللەتلەر ئۇلارغا ھاكىم بولالمايدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆزىگە
ئۆزى ھاكىم كىشىلەردۇر، باشقىلارنى ئۆزىگە ھۆكۈمدار قىلماي-
دۇ. باشقىلار ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ
ۋە ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇلار باشقىلاردىن جەسۇر
ۋە پىداكاردۇر. ئۆزلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلارغا قارشى قەيسەرلىك
كۆرسىتىپ، ئالغان غەنىيمەتلەرنى تەڭ بۆلۈشىدۇ» دەيدۇ.

گالىنۇس: «بۇ كېيىنكى قەبىلىنىڭ ئاياللىرى ئەرلىرىگە
ئوخشاش جەڭ قىلىدۇ. بۇ ئاياللار كۈچى قوللىرىغا يىغىلسۇن،
تېنى چاققان، ئاتقا بىر سەكرەپلا مىنەلەيدىغان بولسۇن دەپ،
ئەمچەكلىرىدىن بىرىنى كېسىپ ئالدۇرۇۋېتىدۇ» دەيدۇ.

ھىپوكرات ئەسەرلىرىدىن بىرىدە بۇ ئاياللارنى تىلغا ئالىدۇ
ۋە ئۇلارنى ئامازونلار دەيدۇ(196). بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بىر ئەم-
چەكلىك دېگەن بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار يەنە بىر ئەمچىكىنى كېسىۋە-
تكەن. ئۇلارنىڭ ئەمچەكلىرىدىن بىرىنى قالدۇرۇشىغا سەۋەب
بولغان نەرسە بالىلىرىنى ئېمىتىش ۋە نەسلىنى داۋاملاشتۇرۇش
غېمىدۇر. ئۇلار ئەمچەكلىرىدىن بىرىنى ئات ئۈستىدە ئوق ئې-
تىشقا توسالغۇ بولمىسۇن دەپ كېسىدۇ.

تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمدارى ۋە رەھبىرى بولغانلار بەك كۆپ
قەبىلىلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا بايان قىلدۇق.

تۆتىنچى قىسىم

ئەسەرنى تولۇقلىغۇچى خاتىرىلەر

بالباللار:

قەدىمىي تۈركلەر ئۆلگەن كىشىنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ئۇ كىشىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلىرىگە سىمۋول قىلىپ، ياغاچ ياكى تاشتىن ئويۇلغان يوغان ھەيكەللەرنى ئورنىتاتتى. ۋە ئۇنى بالبال دەيتتى. ئۇلار مەزكۇر بالباللار ۋەكىللىك قىلغان كىشىلەرنىڭ ئۆلگۈچىنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتىدا ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. بالباللارنىڭ سانى قەبرىدىكى ئۆلۈكنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلىرىنىڭ سانىغا قاراپ ئوخشاش بولمايتتى. بەزىدە مىڭغا يېتەتتى. بۇ ھەقتە ئىبنى فەزلاننىڭ ئوغۇزلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى باشقا تارىخچىلار ۋە سەيياھلار تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان. رۇبروئۇك (Rubrouek) بالباللارنىڭ ياخشى ئويۇپ شەكىل بېرىلمىگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بالبال ئىبارىسى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ئۇستىدە مەھمۇد قەشقىرىمۇ ئالاھىدە توختالغان.

بۇلغارلار:

بۇ ئەسەردە ساقالىبە نامى بىلەن تىلغا ئېلىنغان بۇلغارلار تۈرك قەبىلىلىرىدىندۇر. بەزى مۇئەللىپلەر ئۇلارنى سىلاۋلار دەپ قارايدۇ. مەسئۇدىنىڭ بىر نەقىلىگە قارىغاندا، خەلىپە مۇقتەدىر زامانىدا ھەجگە كەلگەن بۇلغارلار ئۆزلىرىنىڭ سىلاۋلار بىلەن تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى بىر ئىرق ئىكەنلىكىنى

ئېيتقان (ساقالىيە ئىبارىسىنىڭ كەڭ مەنىسى ھەققىدە يۇقىرىدا بايان قىلىندى).

مىلادىيە 5 - ئەسىردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان بۇلغارلار ئىلگىرى ۋولگا بىلەن دىنىپىستىر دەريالىرى ئارىسىدا ياشىغان ۋە غەربىي ھونلارنىڭ شەرقىي قانىتىنى تەشكىل قىلغان بىر ھون — تۈرك قەبىلىسىدۇر. بۇلغارلار كېيىنچە قايتىدىن غەربتە قۇترىغۇرلار، شەرقتە ئۇتىغۇرلار بولۇپ، دون دەرياسى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلغان ئىككى توپقا بۆلۈندى ۋە بىزانىسلار سەۋەبچى بولغان قېرىنداشلار ماجىراسى نەتىجىسىدە بۇلغارلار ئاۋارلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىردى. مىلادىيە 626 - يىلى ئاۋارلار ئىستانبولدىكى مەغلۇبىيىتى نەتىجىسىدە يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇلغارلار كۈبانىدىن دونغىچە سوزۇلغان ساھەدە قۇبراتنىڭ باشقۇرۇشىدا بۇيۇك بۇلغارىستان دېيىلگەن بىر بۇلغار قەبىلىسى (پادىشاھلىقى) نى قۇردى. بىراق بۇ قىرالىق ئانچە ئۇزۇن داۋاملاشماي، 642 - يىلى قۇبراتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئوغۇللىرى ئارىسىدا پارچىلاندى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۈبان ۋە كافكازىيەنىڭ شىمالىدا شەرقتىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن ھازارلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئازىيىپ تۈگىدى. قۇبراتنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى پانونىياغا ئۆتۈپ، ئاۋارلارغا تەۋە بولدى. ئاسپارۇخ ئىسىملىك يەنە بىرى بولسا، تۇنادىن ئۆتۈپ، تۇنا ياكى بالقان — بۇلغار قىرالىقىنى قۇردى. تۆتىنچىسى شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇرا ۋولگا ئوستىدە ۋولگا بۇلغارلىرى قىرالىقىنى قۇردى. بىرىنچى قېتىم 627 - يىلى بىزانىسلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلگەن ھازارلارمۇ تۈرك نەسلى بولۇپ، بۇلغارلار بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئىدى. باشقا مۇئەللىپلەرنىڭ ئەكسىچە، ئىستەھرى ھازارلارنىڭ تىلى بۇلغارلارنىڭ تىلىغا ئوخشاشلىقىنى ئېيتىدۇ.

ئىبنى فەزلاننىڭ ئەلچىلىك خاتىرىسىدىن ۋە ئىسلام جۇغرا-
پىيىچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ۋولگا بۇلغارلا-
رى ھىجرىيە 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسى بىلەن
مۇناسىۋەتتە ئىدى. ئۇلار شەكلەن سامانىيلارغا باغلىق بولغان
خارەزىم بىلەن ھەتتا بىۋاستە سامانىيلار بىلەن دەريا ۋە قۇرۇق-
لۇق يوللىرى ئارقىلىق سودا مۇناسىۋەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋا-
تاتتى. بۇ يول بىلەن ئۇلار ئارىسىدا ئىسلامىيەت كېڭىيىشكە
باشلىغان، قىرال ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ئەزالىرى مۇسۇلمان بولغان-
دى. بۇلغار ھۆكۈمدارى خەلىپەنىڭ ئوردىسىدىكى بەزى شەخسلەر
بىلەن ئالاقە ئورناتقاندى. مانا بۇ ئەھۋال ئاستىدا ھۆكۈمدار
خەلىپىگە خەلقىگە ئىسلام دىنىنى ئۆگىتىدىغان ئالىم - ئۆ-
لىمالارنى ئەۋەتىش ۋە دۇشمەنلەردىن ئۆزى ۋە تەۋەسىدىكىلەرنى
قوغداش ئۈچۈن قورغان ياساشقا ياردەم تەلەپ قىلغان بىر مەكتۇپ
يوللىدى. بۇ ياردەم تەلىپى قوبۇل قىلىندى. خەلىپىلىك ئوردە-
سى بۇلغار قىرالىغا ئىبنى فەزلاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
ئەلچىلىك ھەيئىتى ئەۋەتتى.

ھەر خىل مەنبەلەردە ئېيتىلىشچە، بۇلغارلار بۇ چاغلاردا
چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ئاستا - ئاستا
مەھەللىۋى ھاياتقا ئۆتۈشكە باشلىغانىدى. ئىبنى فەزلان ئەلچى
بولۇپ تۇرغان چاغلاردا تېخى بارلىققا كەلمىگەن بۇلغار شەھىرى
شۇنىڭدىن ئوتتۇز يىل كېيىن مەسئۇدى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن-
لىكى مەلۇم. ئىبنى فەزلان بارغان چاغلاردا بۇلغارلار ھازار
خاقانىغا يېرىم مۇستەملىكە ھالەتتە ئىدى. ئىسلامىيەت ئۇلار
ئارىسىدا خېلى كەڭ يېيىلغانىدى. 965 - يىلى رۇسلارنىڭ
تاجاۋۇزى نەتىجىسىدە ھازارلار يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ مەۋجۇت
بولۇپ تۇرغان بۇلغارلار موڭغۇللار كەلگەنگە قەدەر ياشىغان.
موڭغۇللار كەلگەندىن كېيىن، بۇلغار دۆلىتى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ
ئورنىغا ئالتۇن ئوردۇ دۆلىتى قۇرۇلغانىدى.

جازالار

قەدىمىي شامانىست تۈرك قەبىلىلىرىدە تابۇلارغا* تاجاۋۇز قىلغانلار جازالىناتتى. تابۇ بىلەن ئالاقىسى بولمىغان توقۇنۇشلار- دا ئادەتتەر ۋە كۆزقاراشلار بويىچە مۇئامىلە قىلىناتتى. كىشىلەر- نىڭ ھاياتى، نوموسى، مېلى ۋە تابۇ دەپ قارالغان نەرسىلەرگە تاجاۋۇز قىلغانلار قاتتىق جازالىناتتى. بۇنداق گۇناھ سادىر قىل- غانلارنىڭ ھەربىرىگە قەستى بار - يوقلۇقىغىمۇ دىققەت قىلىناتتى. مەسىلەن، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرگۈچىدىن قىساس ئې- لىناتتى يەنى ئۆلتۈرۈلەتتى، سەۋەنلىك بىلەن ئۆلۈمگە سەۋەب بولغانلارغا ھەر خىل جازالار بېرىلەتتى. ئىبنى فەزلاننىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە، ژولگا بۇلغارلىرى سەۋەنلىك بىلەن ئادەم ئۆلتۈر- گەن كىشىنى ساندۇققا سېلىپ ياغاچقا ئېسىپ، تەقدىرگە تاشلايت- تى. ئۇ كىشى يا ئۇ يەردە ئۆلەتتى ياكى بىر سەۋەب بىلەن چۈشۈپ قۇتۇلۇپ قالاتتى. بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر قەدىمىي رۇسلار ئارىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ. يارلاندۇرۇشلاردىن ئومۇمەن قەد- ساس ئېلىناتتى.

چىن مەنبەلىرىگە قارىغاندا، ھونلار ئېرى بار ئايالىنىڭ نومۇ- سىغا تەگكەن كىشىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلاتتى. ياش قىزلارنى ئالداپ نومۇسىغا تەگكەن كىشىنى بولسا، نۇرغۇن قەدىيە (ئۆز جىنايىتى ۋە گۇناھى ئۈچۈن بېرىلىدىغان سەدىقە) بېرىشكە ۋە دەرھال ئۇ قىزنى نىكاھىغا ئېلىشقا مەجبۇرلايتتى. تۈكىيۇلاردا ئايالالارغا چېقىلغان كىشى ئاۋۇال ئاختا قىلىنىپ، ئاندىن ئىككى پارچە قىلىناتتى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ زىنا قىلغانلارنى ئەر بولسۇن، ئايال بولسۇن چېپىپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىدىغا- لىقىنى ئېيتىدۇ. ئەبۇ دۇلەفنىڭ بايان قىلىشىچە، قۇتلۇقلار

---

* تابۇ — بىر ئادەمنى ياكى بىر نەرسىنى مۇقەددەس دەپ بىلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا چېقىلىش ھەم ئۇنى قوللىنىش مەنئى قىلىنىدىغان دىنىي ئېتىقاد—ت.

زىنا قىلغان كىشىنى كۆيدۈرۈپ جازالايتتى. ياقۇت: «قارلۇقلار زىنا قىلغان كىشىنى ئوتۇن كېسىشكە مەھكۇم قىلىدۇ» دەيدۇ. موڭغۇللار بولسا، زىنا قىلغانلارنى ئۆلتۈرەتتى. لېكىن بۇ قەبىلىلەردە دۇشمەنلەر بىلەن زىنا قىلىش گۇناھ ھېسابلانمايتتى.

ئالتاي قەبىلىلىرى ئوغرىلىق قىلغانلارغا ئېغىر جازا بېرەتتى، ئىنىنى فەزلان بۇلغارلارنىڭ ئوغرىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تۇيۇ - خۇئېنلار ئات ئوغرىلاشنى چوڭ گۇناھ ھېسابلايتتى. رۇبروئۇك قوي ئوغرىلىغان كىشىنىڭ تاياق بىلەن جازالىنىدىغانلىقىنى يازىدۇ.

ھارام ھېسابلانغان يەرلەرگە ۋە نەرسىلەرگە ھۆرمەتسىزلىك قىلىشمۇ چوڭ جازاغا تارتىلاتتى. پلان كارپىن تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن گۇناھلار تىزىملىكىدە، پىچاقنى ئوتقا قويۇش، قازاندىكى گۆشنى پىچاق بىلەن ئېلىش، چىدىرغا سىيىش، ئوتۇننى ئوتنىڭ يېنىغا قويۇش، ئاتنى چۆلۈڭۈر بىلەن ئۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلار خاتىرىلەنگەن. بىر كىشى بۇ گۇناھلارنى قەستەن سادىر قىلسا، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىناتتى. قەستەن قىلمىسا، ئۆزىنى پاكلىشى، چىدىرنى ۋە چىدىردىكى نەرسىلەرنى ئىككى ئوتنىڭ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن شامانغا زور تۆلەم تۆلىشىگە توغرا كېلەتتى.

قەدىمىي ئوغۇزلار، جۇجەنلەر ۋە موڭغۇللاردا سۇمۇ تابۇ (مۇقەددەس) بولۇپ، ئۇنى بۇلغاشقا بولمايتتى. بۇ سەۋەبتىن، بەدەن ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى سۇ بىلەن يۇيۇش مەنئى قىلىناتتى. بۇنداق قىلغان كىشىنى «سېھىرگەرلىك قىلدى» دەپ جازالايتتى. ئوغۇزلار ۋە موڭغۇللار يۇيۇنۇش يامان روھلارنى چاقىرىش، چاقماق چېقىش ۋە گۈلدۈرماملارغا سەۋەب بولىدۇ دەپ قارايتتى. سۇنىڭ يەرگە تۆكۈلۈشى گۇناھ ھېسابلىناتتى. ماقدىسى «چىنگىزخاننىڭ قانۇنىدا ھېچكىم قولىنى سۇغا تىقمايدىغانلىقى، سۇنى قاچا بىلەن قول ۋە يۈزىگە قۇيسا بولىدۇ» غانلىقىنى

يازدۇ. سۇنىڭ تابۇ بولۇشىنىڭ سەۋەبى، ئۇلارنىڭ قانغا ئوخ-شاش ئۇنىڭدىمۇ ھاياتلىق ۋە سېھرىي كۈچلەرنىڭ بارلىقىغا ئىشە-نىدىغانلىقى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمىي شامانىست قەبىلىلەر كېيىم - كېچەكلىرىنى يۇماي كىيىۋېرەتتى. كېيىم - كېچەك-نىڭ يۇيۇلماسلىقى ھېرىدوتنىڭ ئېيتىشچە ئىسقىتلاردا، ئامما-ئانۇس بىلەن مارجىللىنۇسنىڭ ئېيتىشچە، غەربىي ھونلاردىمۇ مەۋجۇت ئىكەن.

ئېدىل:

ھازارلارنىڭ پايتەختى بۇرۇن سەمەندەر شەھىرى ئىدى، ئەمەۋىيلەر دەۋرىدە سۇلايمان بىن رابىئات ئەل بەھلى سەمەندەرنى ئىشغال قىلغاندا پايتەخت ئېدىل بولدى. ئېدىل شەھىرى ۋولگا ئارقىلىق ئوچ قىسمىغا بۆلۈنەتتى. شەرق تەرەپتە مۇسۇلمانلار ۋە شامانىست ھازارلار، غەربتە يەھۇدىي ۋە خرىستىئان ھازارلار، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارالدا بولسا خاقان ئولتۇراتتى. ئىبنى فەزلان دەۋرىدە تىجارەت مەركىزى بولغان شەرقىي قىسىمدا 10 مىڭچە مۇسۇلمان ياشايتتى، بۇلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى.

مەسئۇدى ئېدىل شەھىرى ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«ھازارلارنىڭ پايتەختى بۇرۇن سەمەندەر ئىدى. سۇلايمان بىن رابىئات ئەل بەھلى ئۇ يەرنى ئىشغال قىلغاندا، پايتەخت ئېدىل شەھىرى بولدى. ھازىر ھازار ھۆكۈمدارى تۇرىدىغان ئېدىل تۇرك ئەللىرىنىڭ يىراق جايلىرىدىن كەلگەن چوڭ دەريا ئارقىلىق ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بۇ دەريا بۇلغارلار دىيارىغا قاراپ تارماقلىنى-دۇ... دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئارال بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئوردىسى بۇ ئارالنىڭ بىر قىرغىقىغا جايلاشقان. ئارالنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە كېمىلەردىن قۇراشتۇرۇلغان كۆۋرۈك بار.

ئېدىل شەھىرىدە مۇسۇلمانلار، خرىستىئانلار، يەھۇدىيلار ۋە جاھىلىيەت دىنلىرىغا مەنسۇپ كىشىلەر ياشايدۇ. ھۆكۈمدار

ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەر يەھۇدىي ۋە ھەقىقىي ھازارلاردۇر. ھا-
رۇن ئەل رەشىد دەۋرىدە ھازارلارغا يەھۇدىي ھۆكۈمدار بولغان.
بۇنىڭ بىلەن ئىسلام شەھەرلىرىدىن ۋە بىزانسلاردىن ناھايىتى
كۆپ يەھۇدىي كېلىپ ئۇنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن. زامانىمىزدا
يەنى ھىجرىيە 322 - يىلى رۇم ئىمپېراتورى رومانوس ئۆز
يۇرتىدىكى يەھۇدىيلارنى مەجبۇرىي خرىستىئانلاشتۇرغان. بۇنىڭ
بىلەن، بىزانسلار يۇرتىدىكى نۇرغۇن يەھۇدىي ھازارلار يۇرتىغا
كەتكەن. ھازار خاقانىنىڭ يەھۇدىي ئىكەنلىكى ھەققىدە يەنە باشقا
خەۋەرلەرمۇ بار. بۇلار ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى قىسىملە-
رىدا توختالدۇق.

ئىدىل خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى مۇسۇلمان ئىدى. چۈنكى،
ھۆكۈمدارنىڭ ھەربىي قوشۇنى شۇلاردىن تەشكىل تاپقان ۋە بۇ
دىيارىدا ئىبرىسىيە دەپ تونۇلغان، ئۇلار خارەزىم تەرەپتىن كەلگە-
نىدى. ئىسلامىيەت مەيدانغا چىققاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ يۇرتىدا
ئۇرۇش ۋە ژابا پەيدا بولغان. بۇنىڭ بىلەن ھازارلار ئۆز دىيارىغا
كەتكەن. ئۇلار قەھرىمان خەلق بولۇپ، ئۇرۇش چاغلىرىدا ھازار
دىيارىنى شۇلار قوغدايتتى. ھازار خاقانى بىلەن تۇزگەن كېلە-
شىمنىڭ شەرتلىرىگە ئاساسەن ئۇلار ئىدىلدە ياشايتتى. دىنىنى
ئاشكارىلاش، مەسچىت ياساش، ئەزان ئېيتىش ۋە خاقانىنىڭ ۋە-
زىرلىكىنى قىلىش بۇ شەرتلەردىندۇر. زامانىمىزدا ھازار ۋەزىرى
ئۇلاردىن ئەلى بىن كۇيەدۇر. ھازار ھۆكۈمدارى مۇسۇلمانلار
بىلەن ئۇرۇشسا مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئۇرۇشمايدۇ، خاقانىنىڭ
يېنىدىكى كۇففار ئەسكەرلەر ئۇرۇشىدۇ. يەتتە مىڭچە ساۋۇتلۇق
مۇسۇلمان ئەسكەر ھۆكۈمدار بىلەن بىللە ئۇرۇشقا بارىدۇ. مۇ-
سۇلمانلارنىڭكىدەك، ئۇلار ئارىسىدىمۇ نەيزە تۇتقان ئاتلىق ئەس-
كەرلەر بار.

شەرق ھۆكۈمدارلىرى ئىچىدە بۇ رايوندىكى ھازار ھۆكۈمدا-
رىدىن باشقا ھېچبىر ھۆكۈمدارنىڭ تەمىناتلىق ئەسكىرى يوق.

بۇ يەردىكى پۈتۈن مۇسۇلمانلار ئىرىسىيە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. جاھىلىيەت دىنلىرىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېيتىلغان رۇسلار سالىسىبە ھۆكۈمدارىنىڭ ئەسكىرى ۋە قوللىرىدۇر. ئۇنىڭ يۇرتىدا ئىرىسىيەدىن باشقا سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەن مۇسۇلمانلارمۇ بار. ئۇلارنىڭ جۈمە ئوقۇيدىغان بىر مەسچىتى بولۇپ، مۇنارىسى ھۆكۈمدارنىڭ قەسرىگە يۇقىرىدىن قاراپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ باشقا مەسچىتلىرىمۇ بار. بۇ مەسچىتلەردە مەكتەپلەر بولۇپ، ئۇ يەرلەردە بالىلار قۇرئان ئوقۇيدۇ. ئېدىلدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئىتتىپاقلاشسا خاقان ئۇلارنى ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ.»

ئىستەخرى بولسا مۇنداق دەيدۇ: «ئېدىل شەھىرىدە 10 مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ياشايدۇ. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئوتتۇزچە مەسچىتى بار... ھازارلار مۇسۇلمانلار، خرىستىئانلار، يەھۇدىيلار ۋە بۇتپەرەسلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل دىنلارغا مەنسۇپ. بۇلار ئارىسىدىن ئەڭ ئاز قىسمىنى يەھۇدىيلار، ئەڭ كۆپ قىسمىنى مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن، ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى يەھۇدىيلاردۇر. ئادەتلىرى كۆپىنچە بۇتپەرەسلەرنىڭ ئادەتلىرىگە ئوخشايدۇ. ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن بىر - بىرىگە سەجدە قىلىشىدۇ. ئىسلامىيەتكە، يەھۇدىيلىككە ۋە خرىستىئانلىققا زىت ھالدا كونا ئادەتلەرگە ئىگىدۇر.

سودىگەرلەر، مۇسۇلمانلار ۋە تىجارەتخانىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئېدىلنىڭ شەرقىي قىسمىدىدۇر.»

ماقدىسى بولسا مۇنداق دەيدۇ: «ئېدىل شەھىرىدە مۇسۇلمانلار كۆپ، ھۆكۈمدارى يەھۇدىيدۇر. خاقانلىك مۇسۇلمانلار، يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار ۋە بۇتپەرەسلەردىن ھەر خىل ھاكىملىرى بار. مەئمۇنىنىڭ جۇرجانىيەدىن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى، خاقاننى تۇتۇۋېلىپ ئۇنى ئىسلامغا دەۋەت قىلغانلىقىنى،

كىيىن رۇسلارنىڭ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ يۇرتلىرىنى قولغا كىر-گۈزۈۋالغانلىقىنى ئاڭلىدىم. ھازارلار ئەمدى يۇرتلىرىغا قايتتى ۋە يەھۇدىيلىكنى تاشلاپ مۇسۇلمان بولۇشتى.»

ئىبنى ھاۋقال مۇنداق يازىدۇ: «ئىدىل شەھىرى ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپقان. بىر قىسمى دەريانىڭ غەربىدە، بىر قىسمى شەرقىدە. غەربىي قىسمى ھازاران دېيىلىدۇ. ھۆكۈمدار بۇ يەردە تۇرىدۇ. شەرقىي قىسمى ئىدىل دېيىلىدۇ، شەھەرنىڭ ھەر ئىككى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر فەرساخ كېلىدۇ. ئەتراپىدا كەڭ سوقۇلغان بىر سېپىل بار. ئۆيلىرى چېدىر شەكلىدە ياغاچ-تىن ياسالغان بولۇپ، ئۇستى كىگىز بىلەن قاپلانغان. بەزى ئۆي-لەر بولسا كېسەكتىن ياسالغان. شەھەرنىڭ بازارلىرى ۋە مۇنچە-لىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەردە 10 مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇل-مان ياشايدۇ. 30 چە مەسچىتى بار. خاقانىنىڭ ئوردىسى دەريادىن يىراقتا بولۇپ، خىشتىن ياسالغان. شەھەر سېپىلىنىڭ تۆت دەر-ۋازىسى بار. ئۇلاردىن، بىرى دەريا تەرەپتە، يەنە بىرى چۆل تەرەپتىدۇر. بۇ شەھەرگە قارايدىغان يېزىلار ئانچە كۆپ ئەمەس. شەھەر خەلقى يازدا شەھەر ئەتراپىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە دېھقانچە-لىق قىلىدۇ.

ھازارلارنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە دەربەندكە يېقىن جايدا سەمەندەر ئىسىملىك بىر شەھىرى بار. بۇ يەر ئىنتايىن ئاۋات بولۇپ، مۇسۇلمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل دىنلارغا مەنسۇپ كىشىلەر ياشايدۇ.

نىكاھلىنىش ئادەتلىرى:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە نىكاھلىنىش ئادەتلىرى ھەر خىل رايونلار ۋە قەبىلىلەرگە قاراپ ئوخشىمايتتى. ماتېرىياللاردا مەلۇم بولۇشچە، قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئومۇمەن ئۆز ئانە-لىرى، قىزلىرى، قىز قېرىنداشلىرى، ئاتىلىرىنىڭ قىزلىرى-

دىن باشقا ھەرقانداق ئايال بىلەن ۋە ئاتىلىرى ئۆلۈپ كەتسە، ئۆز ئانىسى بولماسلىق شەرتى بىلەن ئۇنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى بىلەن نىكاھلىنالايتتى. ئەبۇ دۇلەف: «چىغىللار قىزى، قىز قېرىندىشى ياكى نىكاھلىنىشقا بولمايدىغان باشقا بىرى بىلەنمۇ نىكاھلىنالايدۇ. ئۇلار مەجۇسى (ئوتقا چوقۇنغۇچى) بولمىسىمۇ، لېكىن نىكاھلىنىش جەھەتتىكى ئادەتلىرى مانا شۇنداق» دەيدۇ. پلان كارپىن: «ئۇلار ئومۇمەن ئۆز ئانىلىرى، قىزلىرى، قىز قېرىنداشلىرىدىن باشقا ھەرقانداق ئايال بىلەن، ھەتتا ئاتىلىرى ئۆلسە، ئۇنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى بىلەن نىكاھلىشالايدۇ. ئىنىسى ياكى ئاكىسى ئۆلسە، ھايات قالغان قېرىندىشى ئۇنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنى نىكاھىغا ئالالايدۇ. ئايالار ئەرلىرى ئۆلۈپ كەتسە ئاسانلىقچە قايتا ئەرگە تېگەلمەيدۇ. ئەرلەرنىڭ ئۆگەي ئانىسىنى ياكى يەڭگىسىنى ئېلىشى بۇنىڭدىن سىرت» دەيدۇ.

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدىكى نىكاھلىنىش ئادەتلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ كۆزگە چېلىقىدىغىنى، ئۆلگەن كىشىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنى ئائىلىدە ئۇنىڭ ئورنىنى باسقان ئوغلىنىڭ ئەمرىگە ئېلىشىدۇر. بۇ ھەقتە ئەڭ قەدىمىي مەلۇماتلار چىن مەنبەلىرىدە بېرىلگەن. ھىيوڭنۇ (ھون) لار دەۋرىدە ئاتا ئۆلسە ئوغلى ئۆز ئانىسى بولماسلىق شەرتى بىلەن ئاتىسىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنىنىمۇ رەسمىي نىكاھىغا ئالالايتتى. دەرۋەقە، ھۆكۈمدار خوۋ خەنيا ئۆلگىنىدە ئۇنىڭ ئوغلى باسقان بىرىنچى خوتۇنىنىڭ ئوغلى ئاتىسىدىن تۇل قالغان چىنلىق خانىش چاۋ كېيۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغان. بۇ ئەھۋال تۆكىيۈلاردا ۋە ئىبنى فەزلاننىڭ ئېيتقىنىدەك ئوغۇزلاردىمۇ ئۇچرايدۇ.

ھېرودوت بۇ ئادەتنىڭ ئىسقىتلاردا مەۋجۇتلۇقىنى يازىدۇ. بۇ ئادەت جاھىلىيەت دەۋرى ئەرەبلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلار بۇ خىل ئەر ـ خوتۇنچىلىقنى «زەۋاجۇل مافت» دەيتتى. بەنۇ كايس بىن سەئلەبەمۇ بەزى قېرىنداشلارنىڭ ئاتىلىرىنىڭ تۇل قالغان

خوتۇننىڭ نۆۋەتلىشىپ نىكاھىغا ئالىدىغانلىقىنى رىۋايەت قىلىدۇ.

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە بەزى قەبىلىلەر ئائىلە سىرتىدىكى تۇل ئاياللارغا يېقىنلاشمايتتى. ئۇلار پەقەت ئۆگەي ئانىلىرى بىلەنلا ئەمەس، قېرىنداشلىرىنىڭ ياكى باشقا تۇغقانلىرىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنلىرى بىلەنمۇ نىكاھلىشىۋېرەتتى. يېقىن زامانلارغىچە ئاناتولىيە تۈركلىرى ئارىسىدىمۇ يېقىنلىرى نىكاھلانغان تۇل ئاياللار بىلەن نىكاھلىنىش ئادەت ئىدى. چۈنكى، ئەرسىز تۇل ئايالنىڭ ھالى خاراب بولاتتى. ئۇنىڭ بىلەن نىكاھلىشىش ھەمدەم ئاۋۇال ئائىلە ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىق مەجبۇرىيىتى ئىدى. تۇل ئاياللارنىڭ ئەرگە تەگمەسلىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە پەقەت قۇتلۇقلاردا ئۇچرايدۇ. ئەبۇ دۇلەف قۇتلۇقلار ئارىسىدا ئاياللار ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن ئەرگە تېگەلمەيدىغانلىقىنى، مەڭگۈ ئۆلگەن ئېرىگە مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى يازىدۇ. دې گۇلگىنېس بۇ ئادەتنىڭ بىر سەۋەبىيە قەبىلىسىدىمۇ بارلىقىنى ئېيتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇلار ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن باشقىلار بىلەن نىكاھلانغان تۇللارنىڭ ئۇ دۇنيادا بىرىنچى ئېرىگە مەنسۇپ بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇلار تۇل ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرغۇچىنىڭ ئۇ دۇنيادا ھەمراھسىز قالىدىغانلىقىنى ئويلىشاتتى. تۇل ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرغۇچى چوقۇم ئەرگە تەگمىگەن باشقا بىر قىز بىلەن نىكاھلىشىشىغا توغرا كېلەتتى. زادى نىكاھلانماي ئۆلگەن كىشى مەڭگۈلۈك بويتاقلىققا مەھكۇم ئىدى. بۇ قايغۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار بىر چارە تاپقان يەنى «ئۆلۈك تويى» نى ئىجاد قىلغان. «ئۆلۈك تويى» تۈرك قەبىلىلىرى ۋە موڭغۇللاردىن باشقا ئىسقىتلار، رۇسلار ۋە گېرمانلار ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت ئىدى. «ئۆلۈك تويى» نىڭ ئەڭ ياخشى مىسالىنى ئىبنى فەزلان رۇسلارنىڭ بىر ئۆلۈم مەرىكىسى مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن. مەسئۇدىمۇ بۇ مەسىلە ھەققىدە توختىلىپ:

«هازارلار يۇرتىدىكى رۇسلار ئىچىده بىر كىشى بويتاق هالدا ئۆلۈپ كەتسه، ئۆلگەندىن كېيىن تويى قىلىنىدۇ» دەيدۇ. بالا-غەتكه يەتمەي ئۆلۈپ كەتكەن بالىلارغىمۇ شۇنداق قىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بالاغەتكه يەتمەي ئۆلگەن ئوغۇللار ۋە قىزلار بالا-غەتكه يەتكەن هامان تويى قىلىناتتى. بۇ هەقته ئەڭ تەپسىلىي مەلۇمات ماركوپولو تەرىپىدىن بېرىلگەن. چىن مەنبەلىرىگه قارا-غاندا، ئەفتالىتلاردا بىر قانچه قېرىنداشلارنىڭ بىر لا ئورتاق خو-تۇنى بولاتتى. سىپىكىت بۇنىڭ سەۋەبى ئەفتالىتلاردا ئاياللارنىڭ ناهايىتى ئاز ئىكەنلىكىده دەپ ئېيتىدۇ.

نىكاهلىنىش شەكىللىرى هەققىدىمۇ بەزى مەلۇماتلارغا ئە-گىمىز. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلاردا ئۆيلىنىدىغان كىشىنىڭ قىز-نىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن كېلىشىپ هەققى مەهرىنى ئۆتىگەندىن كېيىن، قىز بار ئۆيگه كېلىپ ئۇنى ئېلىپ كېتىدىغانلىقىنى يازىدۇ. تەبىئىي هالدا بۇنىڭدا قىزنىڭ رازىلىقىمۇ ئېلىنىاتتى. ئابدۇلقادىر ئىنانىنىڭ دېگىنىدەك، بۇنىڭدا بىر خىل مەدەنىيلەش-كەن قىز قاچۇرۇش ئادىتى بار. ياقۇت تۇرك قەبىلىلىرىده قىزلار بالاغەتكه يەتكەندىن كېيىن ئەرلىرىنى ئۆزلىرى تاللايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. باشقا بىر يەردە بولسا، «تۇرك قەبىلىلىرىده قىزلارنىڭ بەشى ئوچۇق بولىدۇ. ئۇلاردا بىرەيلەن بىر قىز بىلەن تۇرمۇش قۇرماقچى بولسا، ئۇنىڭ بەشىغا ياغلىق سالىدۇ. شۇنىڭدىن كې-يىن ئۇ قىز ئۇنىڭ بولىدۇ.» دەيدۇ. كازۋىنى بۇ ئادەتنىڭ ۋولگا بۇلغارلىرىدىمۇ بارلىقىنى ئېيتىدۇ.

يەنه بىر مۇهىم نۇقتا، قەدىمىي تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا بىر خوتۇنلۇق بولۇشنىڭ ئادەت ئىكەنلىكىگه دائىر كۆزقاراشلار-نىڭ توغرا دەپ قارىلىشىدۇر، ئىشىنىمىزكى، بۇ كۆزقاراش خاتا. چۈنكى، قەدىمىي تۇرك قەبىلىلىرىده ئومۇمەن ئاياللار ئەرلەردىن كۆپ ئىدى. ياتلىق بولمىغان قىزلارنى ۋە تۇللارنى قوغداش ۋە هاياتتا ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئۆز ئۈستىگه ئېلىش

ئۇچۇن ئايالنىڭ يېقىنلىرى ئۇنى نىكاھىغا ئېلىشىغا توغرا كېلەتتى. ئەگەر پەقەت بىر ئايال بىلەنلا نىكاھلىنىش شەرت بولسا ئىدى، بۇنداق ئاياللارنىڭ تۇرمۇشتا يۆلەنچۈكسىز قېلىش خەۋپى ئوتتۇرىغا چىقاتتى.

دەپنە شەكىللىرى:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە ئۆلۈكلەرنى دەپنە قىلىش شەكىللىرى كۆپ خىل ئىدى. مەشھۇر چوڭ دىنلارغا كىرگەنلەر مېيىتنى ئۇ دىنلاردىكى ئادەتلەر بويىچە دەپنە قىلاتتى، شامانىست تۈركلەردە بولسا، ئاساسەن كۆمۈش، ئوچۇقچىلىققا قويۇش ۋە كۆيدۈرۈش شەكىللىرى ئۇچرايدۇ. بۇ شەكىللەرنىڭ ھەربىردە ھەر خىل پەرقلەرنى كۆرۈش مۇمكىن. بۇلاردىن ئەڭ قەدىمىلىرى كۆمۈش ۋە ئوچۇقچىلىققا قويۇش بولسا كېرەك. كۆيدۈرۈش شەكلى بۇلارغا قارىغاندا كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر قەبىلىدە ياكى قەبىلىلەر توپلىرىدا زامان ۋە ماكانغا باغلىق ھالدا بۇ دەپنە شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، ماتېرىياللار قىرغىزلار ھەققىدە: «ئۇلار مېيىتلىرىنى كۆمىدۇ» «ئۇلار جەسەتلەرنى ئوچۇقچىلىققا قويىدۇ» «ئۇلار مېيىتلارنى كۆيدۈرىدۇ» دېگەندەك ھەر خىل خەۋەرلەرنى بېرىدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرىدە جەسەتلەرنى يىرتقۇچ ھايۋانلارغا يېگۈزۈش شەكلىمۇ بار. بۇ ئادەتنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان ـ قوللىنىلمىغانلىقى گۇمانلىق. ھەر خىل يازما ماتېرىياللاردىن ۋە ئارخېئولوگ قېزىلمىلاردىن ئېرىشىلگەن بىلىملەرگە ئاساسەن تۈركلەردىكى دەپنە قىلىش شەكىللىرىنى مۇنداق ئۈچ قىسىمغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

ئا. جەسەتنىڭ توپىغا كۆمۈلۈشى: بۇ ئادەت قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان دەپنە شەكلى ئىدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3000 - يىللاردىن قالغان قەبرىلەردە كۆمۈش ئادەتلىرىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئادەت كىيىنچە كۆك تۈرك-لەر، ئوغۇزلار، ھونلار، ئۇيغۇرلار، بۇلغارلار، ھازارلار، قىر-غىزلار، قارلۇقلار ۋە باشقا بىرمۇنچە تۈرك قەبىلىلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان دەپنە شەكلى بولۇپ قالدى. كۆمۈش شەكلى مەيىت قەبرىگە ياتقۇزۇلغان ھالدا، ئوغۇزلارنىڭكىدەك يەرگە ياكى ئو-رۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇلغان ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭكىدەك ئۆرە تۈر-غۇزۇلغان ھالەتتە بولاتتى. ئوغۇزلار ۋە ئۇيغۇرلاردا جەسەت قەبرە-گە كىيىملىرى كىيدۈرۈلۈپ، قوراللىرى تۇتقۇزۇلغان ھالدا قويۇلاتتى. ئىسقىتلاردا ۋە بەزى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرىدە جەسەتنىڭ شەكلىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ مۇمىيالان-غانلىقى كۆرۈلدى. پازىرىقتىكى قەبرىلەردە مۇمىيالانغان جەسەت-لەر ئۇچرىغان.

قەبرىلەر ھەققىدە توختالغاندا، بەزى تۈرك ھۆكۈمدارلىرى-نىڭ دەريا تېگىگە دەپنە قىلىنغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. ئەل بىرۇ-نىنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا، قەدىمىي ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى ئۆلۈكلىرىنى جەيھۇن دەرياسى تېگىگە دەپنە قىلغان. بۇنىڭ بە-لەن ئۇلار گۇناھلاردىن پاكلىنىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. بەزىلەر جەسەتنى يىراقتا ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلسە، پىچاق بىلەن سۆڭەكلىرىنى گۆشلىرىدىن ئاجرىتىپ ئېلىپ بېرىپ كۆمگەنلىكى مەلۇم. بۇ ھەقتە «قان ۋە سۆڭەكلەر» دېگەن قىسىمدا تەكرار توختىلىدۇ.

ب. جەسەتنى ئوچۇقچىلىققا قويۇش: قەدىمىي تۈرك قەبىلە-لىرى ئارىسىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان دەپنە شەكىللىرىنىڭ بىرى جەسەتلەرنىڭ ئوچۇقچىلىققا قويۇلۇشىدۇر. بۇ ئادەت ئاۋستىرالىيە يەرلىكلىرىدە ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا جە-سەت تاۋۇتنىڭ ئىچىگە سېلىنىپ دەرەخكە ئېسىلىدۇ. جەسەت ھاۋادا چىرىپ، تاۋۇت يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلۇكنىڭ

ئۇستىخانلىرى يا كۆمۈلىدۇ، يا كۆيدۈرۈلىدۇ ياكى بىر يەردە ساقلىنىدۇ. بۇ ئادەت سىپەنجىر ۋە گىللېنلار ئاۋسترالىيە يەرلىكلىرىدە كۆرگەن ئىككى دەۋرلىك دەپنە قىلىش قائىدىسىدىن باشقا ئەرسە ئەمەس. بۇ ئادەت تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە تونگۇزلار، قىتانلار، ياقۇتلار، تاتارلار، قىرغىزلار، بۇلغارلار ۋە باشقا بەزى قەبىلىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مىنۇسىنسكى تاتارلىرى «مەن ئۆلگەندە مېنى تۆپراققا كۆممە، توققۇز قارا قارىغايىنى بېشىدىن باغلاپ، تاۋۇتنى ئۇلارنىڭ بېشىغا قوي» دەيدۇ.

س. جەسەتنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى: كۆيدۈرۈش ئادىتى، مىلادىيىدىن ئىلگىرى 1200 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن ھەر خىل ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرىدە داۋاملىشىپ كەلدى. جەسەتنىڭ كۆيدۈرۈلۈشىنىڭ ئەڭ چوڭ سەۋەبى، ئوتنىڭ ھەممە نەرسىنى پاكلاشتۇرىدىغانلىقىغا ۋە يامان روھلارنى قوغلايدىغانلىقىغا دائىر قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئېتىقادتىن بولسا كېرەك. بۇ ئادەت كۆك تۈركلەر، ھازارلار، قىرغىزلار، قوماندانلار، تۇنا بۇلغارلىرى، تونگۇزلار، قىتانلار، موڭغۇللار ۋە بۇرياتلاردا ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلارمۇ ياشانغانلارنىڭ ۋە شامانلارنىڭ جەسەتلىرىنى كۆيدۈرەتتى.

جەسەتلەر كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇستىخانلار يا كۆمۈلەتتى ياكى دەريياغا تاشلىناتتى ياكى بوراندا ئۇچۇرۇلاتتى. قىرغىزلار ئۆلۈكلەرنىڭ جەسەتلىرىنى كۆيدۈرگەندىن كېيىن ئۇستىخان كۇللىرىنى كۆمەتتى. ئەدىرىسى مۇمكىن بولغان تەقدىردە جەسەت كۇللىرىنىڭ مەنكىز دەريياسىغا تاشلىنىدىغانلىقى ۋە يىراق رايونلاردىكىلەرنىڭ كۇللىرى بولسا شامالدا ئۇچۇرۇۋېتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ.

جەسەتلەرنى يىرتقۇچ ھايۋانلارغا يېگۈزۈش ئادىتى لاما دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن كىرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. ئاز كۆرۈلىدىغان

دىغان بۇ ئادەت موڭغۇللار ۋە ۋۇقىيەلەردە ئۇچرايدۇ. پەلچە ۋۇقىيەلەر ھەققىدە: «ئۇلار كۆز ياكى قىشتا ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتىنى قارا بۇلغۇنلار يېسۇن دەپ تاشلىۋېتىدۇ» دەيدۇ. گەبېرت بۇ ئادەتنىڭ 6 — 7 ـ ئەسىرلەردە موخولاردا بارلىقىنى، بۇنداق قىلىش ئۇستىخانلارنى پاكلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئىسكىلىت بولسا باھارغا چىققاندا كۆمۈلىدۇ.

دەپنە ھەققىدە ئېيتىلغان بۇ شەكىللەرنى مۇنداق خۇلاسىلەش مۇمكىن:

ئا) جەسەتنىڭ تۇپراققا كۆمۈلۈشى: مۇمىياسىز ياكى مۇمىيالىنىپ ۋە ياكى ئىسكىلىت گۆشلەردىن ئاجرىتىپ كۆمۈلىدۇ.

ب) جەسەتنىڭ دەرەخ ئۇستىدە ئوچۇقچىلىققا قويۇلۇشى: ئىسكىلىت يا ساقلىنىدۇ، يا كۆمۈلىدۇ ياكى كۆيدۈرۈپ كۈلى كۆمۈلىدۇ.

س) جەسەتنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى: كۈللەر ۋە قالدۇقلار يا ساقلىنىدۇ، يا ئۇچۇرۇلىدۇ ياكى كۆمۈلىدۇ.

د) جەسەتلەرنىڭ يىرتقۇچ ھايۋانلارغا يېگۈزۈلۈشى: ئۇستىخانلار يا ئۆز پېتىچە تاشلىنىدۇ ياكى يىغىپ كۆمۈلىدۇ...

بۇلاردىن باشقا، سوت ئېمىۋاتقان بوۋاقلار ئانىلىرىنىڭ جەسىتى يېنىغا تىرىك تاشلاپ قويۇلغانلىقىمۇ كۆرۈلگەن. بۇنداق قىلىش بېقىش قىيىنچىلىقىدىن بولغانلىقى مەلۇم. پروبىنىنىڭ ئېيتىشىچە، قەدىمىي ئورمان قەبىلىلىرى بالا ئېمىتىۋېتىپ ئۆلگەن ئايالنى تاۋۇتقا سېلىپ، توت ياغاچنى تىرەپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئورۇنلاشتۇراتتى، بالىسىنىمۇ يېنىغا تاشلاپ قويىاتتى. بۇ ئادەت بەلتىرلەردە ۋە شىمالىي ئامېرىكا يەرلىكلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. كېيىنكى چاغلاردا ئانگورا دەرياسى بويلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان قېزىلمىلاردا تاش دەۋرى بۇرەتلىرىنىڭ قەبرىلىرىدە بۇ ئادەتنىڭ ئىزلىرى ئۇچرىغان.

خاقان ۋە هۆكۈمدار:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە خاقان كۆك* مەنبەلىك بولۇپ، جاھانشۇمۇل هۆرمەتكە ئىگە ئىدى. خاقان كۆك تەرىپىدىن قويۇلىدۇ دەپ قارىلاتتى. چىنگىزخاننىڭ نەسلىمۇ كۆكتىن كەلگەن كۆك بۆرتەچىنەگە ئۇلۇشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرىدە خاقانلار بىر نەسىلدىن بولۇشى كېرەك ئىدى. نەسەبلىرى بۇ نەسىلگە ئۇلاشمىغان كىشىلەر خاقان بولالمايتتى. خاقانلىنىڭ پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرىدە مۇتلەق ئابرۇيى بار ئىدى. ئۇنىڭ بەخت - سائادىتى پۈتۈن مىللەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئېلىپ كېلەتتى، بەختسىزلىكى پۈتۈن مىللەتنىڭ بەختسىزلىك ئېلىپ كېلەتتى، زور پالاكەتلەر كۆك بىلەن خاقان ئارىسىدىكى كېلىشمەسلىكتىن كېلىپ چىقاتتى. ئىسلام جۇغراپىيەچىلىرىنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، هازار خاقانمۇ شۇ شەكىلدە ئېتىراپ قىلىناتتى. ئۇ پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە مۇتلەق ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. ئۇ بولغان هەربىي قوشۇنغا قارشى باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئۇرۇش قىلالمايتتى. هازارلار بېشىغا بىرەر پالاكەت كەلسە، بۇنىڭ خاقان بىلەن كۆك ئارىسىدىكى توقۇنۇشتىن بولغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ۋە خاقانىنى ئۆلتۈرەتتى. هازارلار مۇساۋىي** بولغاچقا، كېيىنچە شۇ ئادەتنى قوللانغان. بۇ ئادەتنى تۈكىيۈلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن، خاقان ۋە ئۇنىڭ جەمەتى مۇقەددەس نەسىلدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلسە قانلىرىنى ئېقىتماسلىققا دىققەت قىلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك قەبىلىلىرىدە ئىرانلىقلارغا ئوخشاش، هۆكۈمدارلارغا كۆپىنچە ئاللا مەنسىنى بېرىدىغان ئىبارە بىلەن خىتاب قىلىناتتى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ چوڭلىرىنى «رەب» دەيدىغانلىقىنى

---

* كۆك — ئاسمان، تەڭرى مەنىسىدە — ت.

** موساۋىي — موسا پەيغەمبەرنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار — ت.

ئېيتىدۇ. تابارنىڭ قارىشىچە، مۇتاسىمنىڭ ئافشىننى ئەيىبلەش-لىرى ئىچىدە، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۇسۇشىنە تىلىدا «ئاللالارنىڭ ئاللاھى» دەپ خىتاب قىلدۇرۇشىمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي قەبىلىلىرىدە ھۆكۈمدارنىڭ ئەلچىلىرىمۇ ھۆكۈمدارلىقنىڭ مۇ-قەددەس ھوقۇقدارىغا كىرەتتى. ئۇلار ئۆلتۈرۈلسە جەزمەن ئىنتى-قام ئېلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەھمۇد قەشقىرى «ياش چۆپ كېسىلمەس، ئەلچى ئۆلتۈرۈلمەس» (ئەلچىگە ئۆلۈم يوق) دەي-دۇ.

خاقان بەگ:

بۇ يەردە ھازار خاقانىنىڭ ۋەكىلى تىلغا ئېلىنىدۇ. خاقان بەگ ھەققىدە قەدىمىي ئىسلام ۋە گرېك مەنبەلىرى تەپسىلىي توختىلىدۇ. ئۇ خاقان نامىدا ھۆكۈمدارلىق سالاھىيىتىنى ئىش-لەتكۈچى ۋە ھەربىي قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغۇچىدۇر. خاقان تولۇق ئابرۇيغا ئىگە بولسىمۇ، پاسسىپ ئورۇندا تۇرىدۇ. خاقان بەگ دۆلەت ئىشلىرىدا خاقان ئالدىدىلا جاۋابكار بولۇپ، قىلغان ئىشلىرىدىن ئۇنىڭغا ھېساب بېرىشكە مەجبۇر ھەمدە ئۇنى خاقان تالليدۇ. خاقان بەگنى تاللاش ۋە ئۇنىڭ سالاھىيىتى ھەققىدە ئىستەھرى، ئىبنى ھاۋقال ۋە مەسئۇدىلار تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. مەسئۇدى «مۇرۇج ئەل زەھەب» دە بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

ھازار ئېلىدە خاقان بولىدۇ. بۇ خاقان پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ئوردىنىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ. ئاتقا مىنمەيدۇ، تاشقىرىغا چىقمايدۇ، ئەمر ۋە بۇيرۇق بەرمەيدۇ. خاقان قەسىرىدە ۋە ئوردىسىدا بولمىغۇچە ھازار دۆلىتىنىڭ ھۆ-كۈمدار تەرىپىدىن ئىداره قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. ھازار ئې-لىدە قۇرغاقچىلىق ۋە باشقا ئاپەتلەر بولۇپ تۇرىدۇ. دۇشمەنلەر ئۇلارنى مەغلۇپ قىلسا ياكى بېشىغا بىرەر پاجىئە كەلسە، ئاقسا-

قاللار ۋە خەلق هازار هۆكۈمدارىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭغا: بۇ خاقانىنى ۋە ئۇنىڭ بىزگە كۆرسىتىۋاتقان كۈنلىرىنى بەختسىز دەپ قارايمىز شۇڭا يا ئۇنى ئۆلتۈرسىلە، يا بىزگە تاپشۇرۇپ بەرسىلە، بىز ئۆلتۈرەيلى دەيدۇ. هۆكۈمدار بەزىدە خاقانىنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، بەزىدە ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ ۋە بەزىدە خاقانغا ئىچ ئاغرىتىپ، گۇناھسىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى قوغداپ قالىدۇ. بۇنىڭ بۇرۇنقى زامانداا ياكى هازىر شۇنداق ئىكەنلىكىدىن خەۋىرىم يوق. بۇ خاقان ئۇلارنىڭ نوپۇزلۇق ئائىلىلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ ئائىلىنىڭ بۇرۇندىن بېرى هۆكۈمدار جەمەتى ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەيمەن.»

ئىبنى هاۋقال بولسا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «هازارلار كۆپىنچە گۈرۈچ ۋە بېلىق يەيدۇ. هازارلار ئېلىگە كەلتۈرۈلىدىغان بال، شام ۋە جۇۋىلىق تېرىلەر بۇلغار ۋە رۇس ئەللىرىدىن كەلتۈرۈلىدۇ. هەر تەرەپكە ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات تېرىلىرى بۇلغار، رۇس ۋە كۈيابا (كېيۋ) تەرەپلىرىدىكى شىمالدىكى دەريالاردىن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن كېلىدۇ. ئاندىلۇستىكى تېرىلەر بولسا بالتىق دېڭىزى تەرەپتىن كەلتۈرۈلىدۇ. رۇس ئەللىرىگە بۇ تېرىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇ يەرگە يەجۇج ـ مەجۇج يۇرتىدىن كەلتۈرۈلىدۇ. بەزىدە بۇ تېرىلەر بۇلغار ئەللىرىدىمۇ سېتىلىدۇ. رۇسلار 358 ـ يىلى بۇلغار ۋە هازارلارنى تارمار قىلغۇچە بولغان ئارىلىقتا ئەھۋال شۇنداق ئىدى. خارەزىملىكلەر بۇلغار ۋە ساقالىبە ئەللىرىگە كۆپ كىرىپ ـ چىقىدىغان، ئۇ يەرلەردە ئۇرۇش قىلىدىغان ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. غانلىقى ئۈچۈن بەزىدە قىممەت باھالىق تېرىلەر خارەزىمدىنمۇ ئىمپورت قىلىنىدۇ. هازارلارنىڭ تىلى تۈرك قەبىلىلىرى، پارسلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تىللىرىغا ئوخشىمايدۇ.

هازارلار تۈرك قەبىلىلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار قارا چاچ كېلىدۇ ۋە ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قارا هازارلار هىندىلاردەك

بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ، باشقىلىرى ئاق كېلىدۇ. ھازارلارنىڭ بۇتپەرەسلىرى بالىلىرىنى قۇل قىلىپ ساتىدۇ. كىيگەن كىيىم-لىرىنىڭ رەختلىرىنى جۇرجان، تابارىستان، ئەزەربەيجان، بىزا-نىس ۋە تەرەققىي تاپقان قوشنىلىرىدىن ئالىدۇ.

ھازارلارنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمدارى خاقاندۇر. خاقان ھازار پادىشاھىدىنمۇ ئۈستۈندۇر... پادىشاھىنمۇ ئۇ تاللايدۇ. پادىشا-ھى ئالەمدىن ئۈتسە، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى بىر ھۆكۈمدار (خاقان بەگ) سايلىماقچى بولسا، خاقان كېلىپ، نامزات بولغان كىشىگە ئاللانىڭ دەرگاھىدىكى مەسئۇلىيىتىنى ئەسلىتىدۇ، نەسىھەت قى-لىدۇ، زىممىسىدىكى دۆلەت ھوقۇقىنى ۋە ئىشلىرىنى ئۇقتۇرى-دۇ. ۋەزىپىسىدە قۇسۇر چىقسا ياكى زىممىسىگە چۈشمىگەن بىر ئىشنى قىلسا ۋە قىلغان ھۆكۈملىرىدە توغرىلىقتىن چەتنىسە، ئۇنىڭغا يېزىلىدىغان گۇناھنى ئۇقتۇرىدۇ. بەزىدە ھۆكۈمدار قى-لىنماقچى بولغان كىشى خاقاندىن بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندا، دىن-دارلىق، تەقۋادارلىق ۋەجىدىن ۋە بېشىغا كېلىشى مۇمكىنلىكىنى ئاڭلىغان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىپ ھۆكۈمدارلىقتىن ۋاز كېچە-دۇ ۋە بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىرى تاللىنىدۇ. ئۇ ھۆكۈمدارلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالسا، ئۇنى خىزمەت ئورنىغا ئول-تۇرغۇزۇش ۋە ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى تاپشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن چاغدا، خاقان بىر يېپەك بوغقۇچ بىلەن ئۇنىڭ گېلىنى بوغىدۇ، بوغۇلۇپ ئۆلەي دەپ قالغاندا، «ھۆكۈمدارلىق-نىڭ قانچىلىك ۋاقىت داۋاملىشىشىنى خالايسەن؟» دەيدۇ. ئۇمۇ «مانچە يىل» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ مۇددەت توشمايلا تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتسە، ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلىدۇ. ئۆز ئاغزى بىلەن دېگەن مۇددەتتىن ئۇزۇن ياشىسا، ئۆلتۈرۈلىدۇ. لېكىن، بەلگە-لىك جەمەتتىن چىققان كىشى خاقان بولالايدۇ. خاقانلىقنىڭ ئەمر قىلىش ۋە مەنئى قىلىش سالاھىيىتى يوق. لېكىن، ھۆكۈمدارنى

ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەممەيلەن ئۇنى ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇنىڭ ئالدىغا كىرگەندە يەرگە باش قويىدۇ. ئىشى بولمىغان كىشى ئۇنىڭ ئالدىغا كىرەلمەيدۇ. كىرسە ئۇنىڭغا سەجدە قىلىپ يۈزىنى يەرگە سۈرگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەرگۈچە ئۆرە تۇرىدۇ. بېشىغا چوڭ بالا ـ قازا كەلسە ياكى ئۇرۇش بولسا، خاقان ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرى ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن ھازارلارغا قوشنا بولغانلار خاقانىنى كۆرسە ھۆرمەت ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشماي، دەرھال كەينىگە چېكىنىدۇ. خاقان ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىدىن ئۆتكەن كىشىلەر ئۇلاغدىن چۈشۈپ يەرگە باش قويىدۇ ۋە قەبرە كۆرۈنمىگۈدەك يەرگە بارغۇچە ئۇلاغقا مىنمەي پىيادە ماڭىدۇ. ھازارلار-نىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا بولغان ھۆرمىتى شۇ دەرىجىدىكى، بەزىدە بىرىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ كىشى ھۆكۈمدار ئالدىدا ئېتىۋارلىق كىشى بولۇپ، ھۆكۈمدار ئۇنىڭغا كۆز ئالدىدا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشىنى خالىمىسا، ئۇ كىشىگە ئۆز ـ ئۆزىنى ئولتۇرۇشنى ئەمر قىلىدۇ، ئۇمۇ ئۆيىگە بېرىپ ئۆزىنى ئولتۇرۇۋالىدۇ.

يۇقىرىدا خاقانلىقنىڭ بەلگىلىك جەمەتتىن بولىدىغانلىقى، ئۇلاردىن باشقىلارغا ئۆتمەيدىغانلىقىنى ئېيتتىم. بۇ جەمەت ئىچىدە بايلارمۇ، يوقسۇللارمۇ بار. خاقانلىق نۆۋىتى كىمگە كەلسە، باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن ئۇ خاقان بولىدۇ. مەن ئىشەنچ قىلغان بىرى ماڭا مۇنداق دېدى: ئېدىل بازىرىدا نان سېتىۋاتقان بىر ياشنى كۆردۈم، ئۇلار خاقان ئۆلسە ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىش ئۈچۈن بۇ ياشتىن مۇڭاپىقى يوقلۇقىنى ئېيتىشتى. بۇ ياش يەھۇدي ئەمەس، مۇسۇلمان ئىكەن.. خاقان ئۈچۈن قۇرۇلغان چېدىرىدا بىر ئالتۇن تەخت بولىدۇ. ئۇرۇش ياكى بىرەر ۋەقە چىقىپ، ھەربىي قوشۇن جەڭگە ئاتلانسا خاقانىنىڭ چېدىرى ھۆكۈمدارنىڭ چېدىرىدىن ئېگىز جايدا تۇرىدۇ. ئېدىل شەھىرىدىكى

خاقاننىڭ ئوردىسىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئوردىسىدىن ئېگىز جايغا سېلىنغان. خاقانغا ھەممە كىشى تاپشۇرىدىغان مەخسۇس باجلار بار.

كېسەللىك ۋە ئۇنى داۋالاش

شامانىست تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كېسەللىككە تۈتقان پوزىتسىيىسى بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزدىن پۈتۈنلەي باشقىچە ئىدى. ئۇلار بىر كىشى كېسەل بولسا، روھ ئۇنىڭ تېنىنى تەرك ئەتكەنلىكىگە، تەننىڭ ئىچىگە يامان روھ ياكى نەرسىنىڭ كىرگەنلىكىگە ئىشىنەتتى. بۇ كۆزقاراش ئارقىلىق بىر شامانىست جەمئىيەتتە كېسەللىك بىلەن ئۆلۈمگە نىسبەتەن ئوخشاش ئىنكاس كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شامانىست قەبىلىلىرىدە قېرىلىقمۇ كېسەللىك ھېتتا داۋاسى يوق بىر كېسەللىك ھېسابلىناتتى. بۇ سەۋەبتىن بەزى سىبىرىيە قەبىلىلىرىدە قېرىلارنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقى مەلۇم. ھازارلارنىڭ خاقانلىرى قېرىسا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. بەزى قەبىلىلەردە بولسا، قېرىلار ئۇلۇغ زاتلار قاتارىغا كىرەتتى. كۆك تۈركلەردە قېرى ۋەزىر تونيۇقۇق ئۇلۇغ زات دەپ قارىلاتتى. ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئېيتىشىچە، قىماقلار سەكسەن ياشقا كىرگەنلەرگە چوقۇنىدۇ.

ئۇلار كېسەللىك جەريانىدا بەدەنگە كىرگەن يامان روھ ياكى نەرسىنى ئۇنىڭغا زىت روھ ياكى پېرىخوننىڭ ھەيدەپ چىقىرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. لېكىن، پېرىخون ۋە زىت روھ بىلەن شامانىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. شامان ئەكسىچە كېسەللىكنى داۋالىيالايدىغان بىردىنبىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئىجتىمائىي ۋەزىپىسى كېسەللەرنى داۋالاشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمىي ئەرەب جۇغراپىيەچىلىرى ئوغۇزلار ۋە رۇسلارنىڭ دىندارلىرىنى «ئۇلارنىڭ تېۋىپلىرى» دەپىشەتتى. شۇ سەۋەبتىن تۈرك تىلىدا دورا مەنىسىنى بېرىدىغان «كىم»* ئىبارىسى

---

* تۈرك تىلىدا دوختۇرنى «ھەكىم» دەيدۇ — ت.

بىلەن شامان مەنسىنى بېرىدىغان «كەم» ئىبارىسى ئارىسىدا تۇغقانلىق بار. قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە تېبابەتنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمىنى ئىلاھىي دەپ قارالغان ھەر خىل كۈچلەردىن پاناھ تىلەش تەشكىل قىلاتتى. شامان دۇمباققا تاياق بىلەن ئۇرۇپ ھەر خىل ھەرىكەتلەرنى قىلىپ، مۇناجاتلارنى ئوقۇپ، تەندىن قاچقان روھنى چاقىرىپ تەكرار تەنگە كىرگۈزۈشكە ۋە تەندىكى يامان روھنى قوغلاپ چىقىرىشقا تىرىشاتتى.

ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ كېسەلنى قانداق داۋالايدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ كېسەللەرنى قىر - دالىلارغا تەركىدۇنيا قىلىپ چىقىرىۋېتىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھالىدىن قۇللارنىڭلا خەۋىر ئالىدىغانلىقىنى ئوقتۇرىدۇ. ئۇ: «ئەگەر بىمار ئىگە - چاقىسىز ياكى قۇل بولسا ئۇنى ئۆيلەردىن يىراق ئايرىۋېتىدىكەن. ئۇ يەردە يا ئۆلىدىكەن، يا ئۆزلۇكىدىن ياخشى بولۇپ قايتىپ كېلىدىكەن.» دەيدۇ. رۇسلار ھەققىدىمۇ شۇنداق بايان قىلىدۇ. ئەل بىرۇنىنىڭ ئېيتىشىچە، قەدىمىي ھىندىلارمۇ كېسەللەرنى تاغلار ياكى دالىلارغا ئاپىرىپ تاشلىۋېتىدىكەن.

كېسەل ياتقان چېدىرغىمۇ باشقىلار يېقىن كەلمەيدىكەن. چېدىر ئىچىدە كېسەل بارلىقىنى ئوقتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا نەيزە ياكى بايراق قاداپ قويىدىكەن. پلان كارپىن: «بىرى كېسەل بولسا، ئۆيىنىڭ (چېدىرنىڭ) ئالدىغا نەيزە قاداپ قويۇلىدۇ» دەيدۇ. رۇبروئۇك: «بىر كىشى كېسەل بولسا ئورۇن تۈتۈپ ياتىدۇ. چېدىرنىڭ ئىچىدە كېسەل بارلىقىنى ۋە كىرىشىنىڭ چەكلەنگەنلىكىنى ئوقتۇرۇش ئۈچۈن بىر بەلگە قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېسەلگە قارايدىغان كىشىدىن باشقىلار چېدىرغا كىرمەيدۇ. ھەربىي گازارمىدا (تۇرالغۇ) بىرى كېسەل بولۇپ قالسا، گازارمىغا باشقىلارنىڭ كىرمەسلىكى ئۈچۈن ئەتراپقا نۆۋەتچىلەرنى قويىدۇ» دەيدۇ.

كىشىلەرنى كېسەل قىلىدىغان روھلارنى تىنجىتىش ئۈچۈن ئادەم قۇربان قىلىش ئادىتى ھونلار دەۋرىدىن بېرى مەۋجۇت بىر ئىشتۇر. كېسەللەرنى داۋالاش ئۈچۈن ئۆلۈم ئىلاھىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش دىن سوتسىئولوگىيىسى ئۇقتۇرغىنىدەك، قەدىمىي بۇتپەرەس قەبىلىلەردە ئۇچرايدۇ. قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە مەۋجۇت بولغان ئۆلۈم ئىلاھى ئەركىلىك ۋە باشقىرتلاردا مەۋجۇت بولغان ئۆلۈم ئىلاھلىرىغا بولسا، كېسەللەرنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشى ئۈچۈن ئۇلارغا ئاتاپ ئادەم قۇربان قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم.

ھازارلار:

تۈرك تىلىدا سابىر (سىبر)، پارس تىلىدا ھازاران، ئەرەب تىلىدا ئەل ھازار دېيىلىدىغان ھازارلار تۈرك قەبىلىلىرىدىن بولۇپ، ئىلگىرى كۆك تۈرك ئىمپېراتورلۇقىغا قارايتتى. ئۇلار مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كافكازىيەگە كېلىپ ئۇ يەردە ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان. ھازارلارنىڭ دۆلىتى تارىختا بىرىنچى بولۇپ، 627 ـ يىلى ئىرانلىقلارغا قارشى بىرلەشكەن ئىتتىپاقدىشى دەپ تىلغا ئېلىنغان. ھازارلارنىڭ دۆلىتى كېيىنكى چاغلاردا قوشنىلىرىغا قارشى چىقتى. ھېراكلىئۇس دەۋرىدە بىزانتىسلار بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاق نەتىجىسىدە ئەزەربەيجاندىن ئىراندىغا قاراپ كېڭەيدى. لېكىن ئۇلارنىڭ جەنۇبتىكى بۇ ھاكىمىيىتى مۇسۇلمانلارنىڭ كېلىشى بىلەن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ھەتتا ئەمەۋىيلەر دەۋرىدە پايتەخت بولغان سەمەندەر مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندە ئۇلار شىمالغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ۋولگىنىڭ ھازار دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان جايىدا ئېدىل شەھرىنى قۇرۇپ، بۇ يەرنى مەركەز قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھازارلار شىمال، غەرب ۋە شەرقتە ھاكىمىيىتىنى كېڭەيتىش ئىمكانىيىتىنى تاپتى. 8 — 9 ـ ئەسىرلەردە ۋە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئۇلار شەرقتە قازاقىستان رايونىدىكى ئوغۇزلارنى،

شمالدا بۇلغارلارنى، غەربته قىرىمغىچە بولغان دائىرىنى ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى. بىر مەزگىل كىيېۋ شاھزادىلىقى ئۇلارغا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى. ھازارلارنىڭ بۇ ھاكىمىيىتى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ۋە نورمان نەسلىدىكى رۇسلارنىڭ ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن ھازار دۆلتى ئاستا ـ ئاستا يىمىرىلىشكە باشلىدى.

ھازارلار يېرىم كۆچمەن، يېرىم ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قىشتا ئاساسلىق ئولتۇراق يەرلىرىدە، يازدا قىر ـ دالىلاردا چېدىرلاردا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار قارا ھازارلار ۋە ئاق ھازارلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. بەزى ئىسلام جۇغرافىيەچىلىرى ھازارلارنىڭ تىلى ۋە چىرايىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئېيتسىمۇ، مەسئۇدى ۋە ئىستەخرى ئۇلارنىڭ تۈرك قەبىلىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ۋە تىللىرىنىڭ بۇلغارلارنىڭ تىلىغا ئوخشايدىغانلىقىنى يازىدۇ. ھازارلارنىڭ تۈرك قەبىلىسى ئىكەنلىكىنىڭ ئەڭ چوڭ دەلىلى ئۇلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش شەكلىدۇر. ھازار ھۆكۈمدارىنى خاقان، خاقان نامىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىنى خاقان بەگ دەيتتى. خاقان مەلۇم بىر جەمەتتىن تاللانسىمۇ، خاقان بەگ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئالاھىدە بولغان كىشىلەر ئارىسىدىن تاللىناتتى.

ھازارلار ئىلگىرى شامانىست ئىدى. مەرۋان II دەۋرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇزى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ھارۇن ئەل رەشىد دەۋرىدە بىزانىسلاردىن قاچقان مۇسا ۋىيلار* نىڭ تەسىرى بىلەن ئىدارە قىلغۇچى تەبىقە مۇساۋىيلاشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىبرانىي ئېلىپبەسى قوللىنىلىشقا باشلىدى. ئەسلىي ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى قەدىمىي شامان دىنىدا

* مۇساۋىيلار —— موسا پەيغەمبەرنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار—ت.

قبلىۋەردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئېدىل، سەمەندەر، خانبالىغ ئوخشاش هازار شەهەرلىرىدە نۇرغۇن ساندا مۇسۇلمانلار ۋە خرىستىئانلارمۇ ياشايتتى. مانا بۇ دىنلارغا مەنسۇپ بولغانلار دىنىي ئىشلاردا ئەركىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى توقۇنۇشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان قازىخانىلىرى بار ئىدى. هازارلارنىڭ بۇ دىنىي ئەھۋالى 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە داۋاملىشىپ، بۇ جەريانداا رۇسلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن هەممىسى بىراقلا ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىدى.

هازار خاقانىنىڭ تەمىناتلىق دائىمىي هەربىي قوشۇنى بولۇپ، بۇ قوشۇننىڭ زور كۆپچىلىكىنى مۇسۇلمانلار تەشكىل قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، هازارلارنىڭ پايتەختى ئېدىلدە پۇتۇن تجارەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدا ئىدى. خارەزىملىكلەر بۇ يەردە بىر سودا جەمئىيىتى قۇرغانىدى. هازارلار تۇرمۇشىنى تجارەت ۋە چارۋىچىلىق بىلەن قامدايتتى. ئۇلارنىڭ شىمال قەبىلىلىرى بىلەن جەنۇب قەبىلىلىرى مەدەنىيەت دۇنياسىدا ۋاستىچى ئىدى.

هەيكەللەر:

بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە ئۆلگەن كىشىلەرنىڭ هەيكىلى ئورنىتىلاتتى. بۇ هەيكەللەر ئىنتايىن مۆكەممەل بولۇپ، ئۇلارنى بالىللار بىلەن ئارىلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ هەيكەللەر ئۆلۈككە ۋەكىللىك قىلسا، بالىللار ئۆلگۈچى هايات ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن كىشىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئومۇمەن بۇ هەيكەللەرنىڭ بىرى ئەرگە، بىرى خوتۇنىغا سىمۋول قىلىنغان هالدا ئىككىدىن ئورنىتىلىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ خىل هەيكەللەر 8 - ئەسىر قەبرىلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. قىتانلاردا دۆلىتىنى قۇرغان خانىنىڭ ئالتۇن هەيكىلى بىلەن سەككىز ئوغلىنىڭ هەيكىلى ياسىلىپ، مۇيا تېغىدىكى ئۆلۈكلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ئىبادەتخانىغا قويۇلغان. تارىخنامىلەردە ياقۇت، قارلۇقلارنىڭ تاشتىن

ياسالغان بىر ئىبادەتخانىسى ۋە ئۇنىڭ تاملىرىدا بۇرۇنقى پادىشاھ-
نىڭ رەسىمى بارلىقى يېزىلغان.

ئادەم قۇربانلىرى:

بۇرۇنقى قەبىلىلەردە ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇلۇغلىرىغا ئۆلۈم-
دىن كېيىنكى ھاياتىدا خىزمەت قىلىشىنى مەقسەت قىلىپ ئادەم
قۇربان قىلىش كەڭ تارقالغان بىر ئادەت ئىدى. بۇ ئادەت تۈرك
قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ. چۈنكى، شامانىست تۈرك
قەبىلىلىرىنىڭ ئېتىقادى بويىچە، بۇ دۇنيادىن ئۇ دۇنياغا خىز-
مەتچى ئېلىپ كەتمىگەن شەخس ئۇ يەردە خىزمەتچىسىز قالىدى-
كەن. ماقدىسى: «تۈركلەردىن بەزى قەبىلىلەر ئۆلۈك بىلەن
بىللە ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرى ۋە قوللىرىنى قەبرىگە تىرىك
كۆمىدۇ» دەيدۇ. بىر رۇس شاھزادىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن بىر
قىزنىڭ قۇربان قىلىنغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىبنى فەزلان
تەرىپىدىن بېرىلگەن مەلۇمات بۇ ھەقتە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ
كەلگەن ئەڭ تەپسىلىي مەلۇماتتۇر. ئۆلۈككە قۇربان قىلىنىدىغان-
لار كۆپىنچە ئۇنىڭ ئەر ۋە ئايال خىزمەتكارلىرى ئىدى. ھېرو-
دوتنىڭ نەقىلىگە قارىغاندا، ئىسقىتلاردا پادىشاھنىڭ ئەڭ ياخشى
خىزمەتكارلىرىدىن 50 نەپىرى قۇربان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ-
چېگە سامان تولدۇرۇلغان 50 ئاتقا مىندۈرۈلۈپ، پادىشاھ بىلەن
بىللە كۆمۈلگەنىكەن. قەدىمىي تۈنا بۇلغارلىرىدا بەزى شەخسلەر
ئۆلۈكلەر بىلەن بىللە كۆيدۈرۈلگىنىدەك، ئۆلگۈچىنىڭ خوتۇنلە-
رى ۋە خىزمەتچىلىرىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە قەبرىگە تىرىك كۆمۈ-
لەتتى. پروكاپىئۇسنىڭ نەقىلىگە قارىغاندا، ئەفتالىتلاردا خوجا-
يىن ئۆلسە، پۇتۇن قوللىرى ئۇنىڭ بىلەن بىللە قەبرىگە كىرەتـ
تى. ھونلاردا دەپنە مۇراسىمىدا بىرمۇنچە مەھكۇمنىڭ كاللىسى
ئېلىناتتى. تۈكىيۇلاردىن تورغاۋۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ روھى ئۈچۈن
قولىغا بىر مەكتۇپ بېرىپ تۆت ئەسىرنى قۇربان قىلغانلىقىنى

كۆرۈشكه بولىدۇ. 710 - يىلى بىر هازار تۆدۈنىنىڭ ئۆلۈشى بىلەن ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن 300 رۇم ئەسىرى قۇربان قىلىنغانىكەن. پەچەنەكلەر بولسا، ئۆلۈك بىلەن كۆيدۈرۈش ئۇ- چۈن باشقا قەبىلە ئادەملىرىنى تۇتۇشقا تىرىشاتتى.

موڭغۇللاردا بىر خانىنىڭ ئۆلۈمى بىر ئادەمنى ناھەق ئۆلتۈ- رۈشكه سەۋەب بولاتتى. ئۇلارمۇ هۆكۈمدار ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن- لەرنىڭ ئۆلگەندىن كېيىنكى هاياتتا ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىدىغانلىر- قىغا ئىشىنەتتى. رەشىد رەسىدۈددىن دىنىنىڭ يازغىنىغا قارىغاند- ا، چىنگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئورنىغا ئولتۇرغان ئوغلى چوڭ قەبىلىلەردىن 40 قىز تاللىتىپ، بۇلارنى ياساندۇر- غاندىن كېيىن ئاتىسىغا خىزمەت قىلىشى ئۈچۈن ئۇ دۇنياغا يوللىغانىكەن. جىنازىنى كۆتۈرگەنلەر يول ئۈستىدە ئۈچراتقان كىشىلەرنىمۇ ئۆلۈككە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئۆلتۈرەتتى. مار- كوپولو بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئۇلۇغ خانلارنىڭ جىنازىسى بۇ تاغلارغا ئېلىپ چىقىلغاندا جىنازىنى كۆتۈرگەنلەر يول ئۈستىدە ئۇچرىغان كىشىلەرنى قىلىچلاپ، خوجايىنىمىزغا خىزمەت قە- لىش ئۈچۈن ئۇ دۇنياغا كېتىڭلار دەيتتى...» بەشىنچى خاقان مەڭگۈ ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا جىنازا كۆتۈرگەنلەر يول ئۈستىدە ئۇچرىغان 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەنىكەن. ۋاسساف هۆلاگۇ دەپنە قىلىنغاندا، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىنتايىن گۈزەل ۋە ياساندۇرۇلغان ياش قىزلارنىڭ تىرىك كۆمۈۋېتىلگەنلىكىنى يازىدۇ. ئىبنى باتتۇتانىڭ بۇ هەقتە بەرگەن مەلۇماتى تېخىمۇ تەپسىلىيدۇر. ئۇ: «ئالەمدىن ئۆتكەن خاقان بىلەن بىللە جىيەد- لىرىدىن، يېقىن تۇغقانلىرىدىن ۋە ئۇ ياخشى كۆرىدىغان ئاياللار- دىن ئۆلتۈرۈلگەن 100 چە ئادەم بىلەن ئىنتايىن ئېسىل تۇت ياش قىز، ئالتە قۇل قەبرىگە قويۇلىدۇ. ئاندىن قەبرىنىڭ ئىشىكى تام بىلەن تاقىلىدۇ.» دەيدۇ. پېيلون فۇڭ سون: «ئۆلۈم كۈنى ئۇلار ئۆلگۈچىنىڭ قۇللىرىنى، چىرايلىق ئايال خىزمەتكارلىرىنى

ۋە ئەڭ ياخشى ئېتىنى ئۆلتۈردىدۇ.» دەيدۇ. پ. مارتىنى 17 - ئەسىردە چوشانلار ئارىسىدا ئۆلۈك بىلەن بىللە قوللىرىنىڭ ۋە خىزمەتكارلىرىنىڭ كۆيدۈرۈلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. رۇسلار سىبىرىيىگە كىرگەندە، يەرلىكلىرى ئۆلۈغلىرىنىڭ جەسىتى بىلەن بىللە سادىق خىزمەتكارلىرىدىن بەزىلىرىنى قەبرىگە تىرىك كۆمۈشنى مەنئى قىلغانىكەن. گىمبلىن بۇ مەسىلە ھەققىدە، رۇسلار كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇلۇغلىرىنىڭ جەسىتى بىلەن خىزمەتكارلىرى ئىچىدە ئۇنىڭغا ئەڭ سادىق بولغىنىنى بىللە كۆيدۈرۈش ئادىتىنى مەنئى قىلىشقا تىرىشقانلىقىنى يازىدۇ.

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئەرلىرى ئۆلگەن تۇلارنىڭ ئەرلىرى بىلەن بىللە كۆمۈلىدىغانلىقى ۋە كۆيدۈرۈلىدىغانلىقى كۆپ ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئالتاي قەبىلىلىرىدە ئادەم ئۆلسە ئەڭ چوڭ يوقىتىش خوتۇنىدىن ئايرىلىپ قېلىش قايغۇسى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى بىللە ئېلىپ كېتىشى كېرەك ئىدى. بۇ مەسىلە ئۇستىدە يۇقىرىدا خېلى توختالدۇق. ئىلاۋە سۈپىتىدە بۇلارنىمۇ ئەسلەپ ئۆتسەك يامان كەلمەيدۇ: تۇنا بۇلغارلىرى خرىستىئانلىقنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، ئايال ئۆلگەن ئېرى بىلەن بىللە قەبرىگە تىرىك كىرىشكە مەھكۇم ئىدى. پازىرىقدىكى قەبرىلەردىن ئېلىنغان مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردا تۇل ئايالنىڭ ئېرى بىلەن بىللە كۆمۈلۈشىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئادەت ھونلار دەۋرىدە ئىسقىتلاردىن ئېلىنغان بولۇشى كېرەك. ئەينىنىڭ نەقىلىگە ئاساسلانغاندا، خۇدابەندا ئالەمدىن ئۆتكەندە، رەپىقىسى ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئوغلى ئەبۇ سەئىد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغانىكەن.

يەنە ھۆكۈمدارنىڭ قەبرىسىنى ياسىغانلار ۋە ئۇنى دەپنە قىلغانلارنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم. بۇنىڭدا قەبرىنىڭ مەخپىيەتلىكى ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغان دېگەن چۈشەنچە بىلەن بىل-

له، ئۆلتۇرۇلگەنلەر ئۇ دۇنيادا ئۆلۈككە خىزمەت قىلىدۇ دېگەن چۈشەنچىمۇ بار. بۇ ئادەت ھازار ۋە موڭغۇل خاقانلىرىنىڭ، ئاتتىلانىڭ ۋە ۋىزىگوت پادىشاھى ئالارىقنىڭ دەپنە قىلىنىشىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەقىللىق ۋە دانىشمەن كىشىلەرنىڭ تەڭرىگە قۇربانلىق سۇپىتىدە تەقدىم قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن. ئىبنى فەزلان ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ ئەقىللىق ۋە دانىشمەن بىر ئادەمنى كۆرسە، «بۇ ئادەم رەببىمىزگە خىزمەت قىلىشى كېرەك» دەپ ئۇنى تۇتۇپ بىر دەرەخكە ئاسىدىغانلىقى ۋە پارچە ـ پارچە بولۇپ يەرگە چۈشكۈچە شۇ ھالدا تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تۇلۇئى: «سەن قۇلۇڭنى گۈزەللىكى ۋە لىياقىتى ۋەجىدىن ئۆزۈڭگە چاقىرماقچى بولساڭ، مەن ئۇنىڭغا تازا باب كېلىمەن» دەيدۇ. بۇ سۆز ئىلاھلارنىڭ ياخشى ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتىدىغانلىقىغا دائىر كەڭ تارقالغان ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىبنى رۇستەھ: «رۇسلارنىڭ تېۋىپلىرىنىڭ بۇ ئىشتا مۇتلەق نوپۇزى بار. ئۇلار خالىغان كىشىنى خۇدا يولىدا قۇربان قىلالايدۇ.» دەيدۇ. بۇ يەردە تېۋىپ دەپ تىلغا ئېلىنغان كىشىلەرنىڭ شامانلار ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق.

قان ۋە سۆڭەكلەر:

قەدىمىي ئالتاي قەبىلىلىرى قان ۋە سۆڭەكلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى، روھنىڭ قان ۋە سۆڭەكلەردە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. قاندا ھاياتلىق ئىقتىدارى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسىغا مەھكۇم بولغان ئۇلۇغلارنىڭ جازاسىنى قان تۆكمەي ئىجرا قىلاتتى. پەقەت گۇناھ بىلەن ئۆلتۇرۇلۇشكە تېگىشلىكلەرنىڭ ۋە دۇشمەنلەرنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە بولاتتى. ماركوپولو: «ئۇلار ئۆز ئادەملىرىنى شۇ شەكىلدە جازالايدۇ، چۈنكى ئۇلار قان تۆكۈشنى خالىمايدۇ. شامانلار ئادەم قېنىنى تۆكۈشنىڭ يامانلىقىنى ئېيتىدۇ» دەيدۇ. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ دىۋانىدىكى

بىر مىسرا نەزمىگە قارىغاندا، باج تۆلەشنى رەت قىلغان كىشىگە كېلىدىغان جازا قېتىنى تۆكۈش ئىدى. قۇربانلىقلارنىڭ ۋە ھايۋانلارنىڭ قېتىنى ئېقىتىشمۇ ھارام ئىدى. ئوغۇزلار ھايۋانلارنى ۋە قۇربانلىقلارنى بېشىغا ئۇرۇش، موڭغۇللار بولسا، ھايۋاننىڭ يۇرىكىنى يۇلۇۋېلىش ئۈسۈلى بىلەن ئۆلتۈرەتتى. ھىرودوت ئىسقىتلاردا قۇربانلىقنىڭ قېنى تۆكۈلمەي، بوغۇش ئۈسۈلى بىلەن ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ ئادەت بەزى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە مەۋجۇت.

روھنىڭ قاندىن باشقا ئىككىنچى ماكانى سۆڭەكتۇر. قەدىمىي ئالتاي قەبىلىلىرى ئىنسانىنىڭ ئۇ دۇنيادىكى ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئۈچۈن تەننىڭ مۇمكىنقەدەر ساقلاپ قېلىنىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. بۇنىڭغا مۇمكىن بولمىسا، ئۆلۈكنىڭ سۆڭەكلىرى ياكى باش سۆڭىكىنى مۇمكىنقەدەر ساقلاپ قېلىشقا تىرىشاتتى. ئىنسانىنىڭ ئىسكىلىت ۋاستىسى بىلەن ھاياتلىققا قايتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى چۈشەنچە دىنلار تارىخى ناھايىتى يېقىندىن بۇيان تونۇپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلىدۇر. مىركىئا ئېلىئادە: «روھ سۆڭەكلەردىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ سۆڭەكلەردىن تىرىلىدىغانلىقى ئويلىشىلماقتا» دەيدۇ. بۇگۈن ئاناتولىيىدە كەڭ تارقالغان بىر ئېتىقاد بويىچە، ئىنسانىنىڭ قۇيرۇق سۆڭىكى زادى چىرىمەيدىكەن. ئىنسان بۇ سۆڭەكتىن تىرىلىدىكەن. ئۆلۈكنىڭ سۆڭەكلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا قەدىمىي قەبىلىلەر ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. تەبارى ۋە نەرشاھنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، بۇخاراخۇدانىڭ سۆڭەكلىرى پىچاق بىلەن گۆشلىرىدىن تازىلىنىپ ساقلانغانىكەن. بۇ ئادەت ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئانلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئىمادېددىن ئەل كاتىب ئەل ئىسفاھانىنىڭ يېزىشچە، فرېدرىخ بارباروسسانىڭ سۆڭەكلىرى پىچاق بىلەن گۆشلىرىدىن ئايرىلىپ، قۇددۇسقا قويۇلۇشى تەلەپ قىلىنغانىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، سىبىرىيىدە بەزى قەبىلە-

لەرنىڭ ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ ئىسكىلىتلىرىنى ساقلاپ قالىدىغانلىقى ۋە قايتا تىرىلىشى ئۈچۈن ئۇلارنى كۆللەرگە، ئېقىن سۇلارغا تاشلايدىغانلىقى مەلۇم.

روھنىڭ ماكانى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان يەرلەردىن بىرى باش سۆڭىكىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە باش سۆڭىكىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئىنىي رۇستەم ئوتتۇرا ئاسىيادا باش سۆڭىكىگە چوقۇنۇش مەۋجۇتلۇقىنى ئېيتىدۇ. ئەبۇ ئۇبەيد ئەل بەكرى بىر دەريا ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ باش سۆڭىكىگە چوقۇنىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھېرودوت ئىسىدىلارنىڭ ھېيت ـ ئايەملەردە ئاتىلىرىنىڭ باش سۆڭىكىگە چوقۇنىدىغانلىقىنى يازىدۇ. لاما ئىبادەتخانىلىرىدا مىس ياكى كۈمۈش بىلەن قاپلانغان باش سۆڭەكلىرى بار.

دۇشمەنلەرنىڭ روھىي كۈچلىرىنىڭ تارقىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ باش سۆڭىكىنى ساقلاش ۋە ئۇنىڭدىن شاراب جاملىرىنى ياساش قەدىمىي قەبىلىلەردە كەڭ تارقالغان بىر ئادەت ئىدى. ھېرودوت ئىسقىتلار ھەققىدە توختالغىنىدا: «ئۇلار كۆزىنىڭ يۇقىرىسىدىن كېسىلگەن باش سۆڭىكىنى تېرە بىلەن قاپلاپ جام ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ئەگەر ئىشلەتكۈچى باي بولسا، تېرە ئۈستىگە ئالتۇن قاپلايدۇ.» دەيدۇ. بۇ ئىش قەدىمىي چىنلىقلار، مورداۋلار، بۇلغارلار، ئاناتولىيە قەبىلىلىرى ۋە ئىراندىلىقلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلغار قىرالى (پادىشاھى) كۇرۇمنىڭ بىزانىس ئىمپېراتورى نىكىفوروس I نىڭ باش سۆڭىكىنى جام قىلىپ ئۇنىڭدا شاراب ئىچىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. قەدىمىي ئىران ئەدەبىياتى بۇنىڭ مىساللىرى بىلەن تولغان. ئىنىي فەرھاد: «باشقىرتلار بىر ئادەم كۆرسە ئۇنى ئۆلتۈرۈپ بېشىنى ئېلىپ كېتىدۇ» دەيدۇ. بۇ ئادەتنىمۇ باش سۆڭىكى قاپلىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

كېپەن:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمىدا ئۆلۈكلەر يۇيۇ-لۇپ كېپەنلىنەتتى. كېپەن ئورخۇن ئابىدىلىرى ۋە مەھمۇد قەش-قىرىنىڭ دىۋانىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەھمۇد قەشقىرى كېپەننى «ئە-سۋك» دەيدۇ.

قۇربانلار ۋە ھەدىيىلەر:

قەدىمىي تۈرك دىنلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئېلېمېنتلىرىدىن بىرىنى ئۆلۈكلەرگە سۇنۇلىدىغان قۇربانلار تەشكىل قىلىدۇ. قۇربانلىق ئادەم، ھايۋان، يېمەك - ئىچمەكلەردىن قىلىنىشى لازىم ئىدى. ھايۋان قۇربانلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ تارقالغىنى ئات، قوي، ئۆكۈز، تۆگە ۋە بۇغا قۇربانلىرى بولۇپ، قۇربان قىلىنغان ھايۋانلارنىڭ سانى ئۆلگۈچىنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ بايلى-قىغا قاراپ ئوخشىمايتتى. بەزىلەر يۈزلەپ ھەتتا مىڭلاپ مالنى قۇربان قىلاتتى. قۇربانلارنى شامانلار ۋە قەبىلىنىڭ چوڭلىرى باشقۇراتتى. بىر كىشى ئۆلسە، شۇئان چېدىرىنىڭ يېنىدا مال قۇربانلىق قىلىناتتى. دەپنە مۇراسىملىرىدا ۋە ئۆلۈمنىڭ نەزىر - چىراغلىرىدا، يىل نەزىرىسىدە قۇربانلىق قىلىش ناھايە-تى كەڭ تارقالغان ئادەت ئىدى. ھازىر بۇ قۇربانلىقلار ئومۇمەن ئۆلۈمدىن ئۇچ، يەتتە، يىگىرمە ياكى قىرىق كۈن كېيىن ۋە ئۆلۈكنىڭ يىلى توشقاندا قىلىنىدىغان بولدى. قۇربانلار ئومۇمەن ئۆلۈكتىن كېلىدىغان زىيان - زەخمەتتىن قۇتۇلۇش ۋە ئۆلۈككە ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتتا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئەۋەتىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتتا پىيادە ماڭماسلىقى ئۈچۈن ئۆلۈككە ئات قۇربان قىلىدى-غانلىقىنى ئېيتىدۇ.

قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋانلار ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئۇچرايـ-دىغىنى ئۆلۈك ھاياتتا مىنگەن ئاتتۇر. بەزى قەبىلىلەردە ئات

قۇربان قىلىنىدىغان بولسىمۇ، بەزىلىرىدە ئېگەر - توقۇملىرى بىلەن قەبرىگە تىرىك كۆمۈلىدۇ. پلان كارپىن: «مېيىت بىلەن بىللە ئېگەر - توقوملۇق ئېتى ۋە قۇلۇنلۇق بىر بايتالمۇ كۆمۈلىدۇ» دەيدۇ. مېيىت كۆيدۈرۈلگەندە ئېتىمۇ كۆيدۈرۈلەتتى. ئىبنى فەزلان ۋە رۇبروئۇك قۇربان قىلىنغان ئاتنىڭ بېشى ۋە پاقالچەكلىرىدىن باشقا، گۆشى يېيىلگەندىن كېيىن تېرىسىنى ئۆلۈكنىڭ قەبرىسى بېشىدىكى قوزۇقلارغا ئېسىپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئىبن باتتۇتا بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «قەبرىنىڭ يېنىغا يوغان تۈۋرۈك تىكىلىپ، ئۇنىڭغا تۆت ئات ئېسىلدى. بۇلار ئاۋۋال قەبرىنىڭ ئەتراپىدا چاپتۇرۇلغاندى. ھەربىرى سوقۇمدىن تىقىلىپ ئاغزىدىن چىقىرىلمىدىغان بىر قوزۇقتا ئۆتكۈزۈلەتتى. خانىنىڭ ئەڭ يېقىن ئون تۇغقىنىنىڭ قەبرىسى يېنىدا ھەربىرى ئۇچۇن ئۇچتىن ئات، باشقا تۇغقانلىرىنىڭ قەبرىسى يېنىدا بولسا بىردىن ئات دارغا ئېسىلدى ياكى قوزۇقتا ئۆتكۈزۈلىدى.» ربكو دې مونتې گروكې بولسا: «ئۇلار ياخشى ئاتتىن بىرنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنىڭ ئەر چاكىرىنى مىندۇرىدۇ، ئاندىن ئۇنى چاپتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بېشىغا ئېسىل شاراب قۇيىدۇ ۋە ئاتنى ئۆلتۈرىدۇ، كېيىن ئىچ - قارىنىنى ئېلىۋېتىپ ئىچىگە سامان تولدۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر قوزۇق ئېلىپ ئاتنى بۇ قوزۇققا ئۆتكۈزىدۇ.» دەيدۇ. قۇربان قىلىنغان ئاتلارنىڭ تېرىسىنى قەبرە بېشىدا ئىنچىكە ۋە تۇز تاياقلارغا ئۆتكۈزۈش ياكى ئىچىگە سامان تولدۇرۇش بۇگۈنكى ئالتايلىقلار ۋە ياقۇتلاردا رەسىم - قائىدىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ياقۇتلار بۇ تېرىلەرنى تابىق دەيدۇ. ئالتايلىقلار بولسا بايدارا دەيدۇ. پازىرىق قەبرىلىرىدا قۇربانلىق قىلىنغان ئاتلارنىڭ قۇلاقلىرى كېسىك ئىكەنلىكى كۆرۈلگەن. جاھىلىيەت دەۋرى ئەرەبلىرىمۇ قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ قۇلىقىنى كېسەتتى.

شۇبھىسىزكى، بۇ قۇربانلارنىڭ ھەر خىل سەۋەبلىرى بار ئىدى. ئۆلۈمدىن كېيىن بىر جەڭ ئېتىنىڭ قۇربانلىق قىلىنىشى ئۆلگۈچىنىڭ ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىشى ئۈچۈن ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن يۇغ* مۇراسىمىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇربانلىق قىلىنغان ئاتلار ۋە ھايۋانلار ئۆلگۈچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىنكى ھاياتىدا ئاتلىرى ۋە مال پادىسى بولۇشنى مەقسەت قىلاتتى. ئوتتۇرا ئەسىردىكى قۇربانلىقلار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەنلەر بۇ ئىشلارنى بىلەتتى. پلان كارپىن: «بۇ قۇربانلار ئۆلۈكىنىڭ مال پادىسى ۋە ئاتلىرىنى كۆپەيتىشى ۋە مىنىدىغان ئاتلارغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن قىلىنىدۇ» دەيدۇ. گۈئىراس بولسا، ئاتلارنى كۆمۈشنىڭ ئۆلگۈچىنىڭ ئۇ دۇنيادا جەڭدە مىنىدىغان ئاتلارغا ئىگە بولۇشىنى مەقسەت قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. يۇغ مۇراسىمىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلار ئۇ دۇنيادا ئۆلۈك بىلەن بىللە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ غەم ـ قايغۇلىرىغا شېرىك بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

قۇربان قىلىنغان ۋە گۆشى يېيىلىدىغان ھايۋانلار ئوغۇزلار ۋە قوتلۇقلاردىكىدەك بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلەتتى. سۇلايمان ئەل تاجىرىنىڭ نەقىلىگە قارىغاندا، ھايۋانلارنى بۇنداق ئۆلتۈرۈش ئادىتى قەدىمىي چىن ۋە ھىندىلاردىمۇ بار ئىكەن. موڭغۇللار ۋە بەلتىرلەر ھايۋانلارنى يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىش ئۈسۈلى بىلەن ئۆلتۈرەتتى. ھايۋاننى بۇ ئۇسۇلدا ئۆلتۈرۈش قاندىكى سېھرىي كۈچلەرنىڭ يەرگە چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئىدى. چۈنكى ئۇلار سۇغا ئوخشاش قاندىمۇ ھاياتلىق كۈچى بار دەپ قارايتتى. ئەبۇ دۇلەف بولسا، قىماقلار ئارىسىدا ھايۋانلارنى بوغۇزلاشنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

---

* يۇغ — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماستا ئۆلۈكلەر ئۈچۈن ئۆتكۈزىدىغان مۇراسىمى — ت.

تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا قىلىنىدىغان قۇربانلاردىن بىرى ئىدۇقلار بولۇپ، بۇ روھلارغا ئاتاپ بوش قويۇۋېتىلگەن ھايۋانلاردۇر. ئىدۇق تەڭرى ئۈچۈن ئەركىن قويۇۋېتىلگەن ھايۋان دېگەنلىكتۇر. مەھمۇد قەشقىرى: «ئىدۇق قۇتلۇق ۋە مۇبارەك مەۋجۇدات. تەڭرى ئۈچۈن ئەركىن قويۇۋېتىلگەن ھەرقانداق ھايۋانىنى بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. بۇ ھايۋانغا يۈك ئارتىلمايدۇ، سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈڭى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى قىلماقچى بولغان ھەر دېيە ئۈچۈن ساقلىنىدۇ» دەيدۇ. پېكارسكى بۇ سۆزنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «قۇربانلىق ھايۋان ئىدۇق ھېچقاچان ئۇرۇلمايدۇ، قۇيرۇق ۋە يايلىرى كېسىلمەيدۇ.» موڭغۇللار دەۋرىدە ئىدۇق قۇربانى كەڭ تارقالغانىدى. جاھىلىيەت دەۋرى ئەرەبلىرى بۇ خىل قۇربانىنى «سائىبە» دەيتتى.

شامانىزمدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان دىنىي مۇراسىملاردىن بىرى ئۆلۈكلەرگە يېمەك - ئىچمەك تەقدىم قىلىشتۇر. لېكىن، ئالتاي دۇنياسىنى تەتقىق قىلغۇچىلار يېمەكلىك تەقدىملىرى ھەققىدە ئادەم ۋە ھايۋان قۇربانلىرىغا نىسبەتەن ناھايىتى ئاز تەتقىقات ئېلىپ بارغان. بۇنىڭ سەۋەبى، بۇ جەھەتتىكى ئادەتلەرنىڭ ئانچە داغدۇغىلىق بولمىغانلىقىدۇر. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۆلۈكنىڭ يېمەك - ئىچمەك بىلەن بىللە كۆمۈلىدىغانلىقىغا دائىر نۇرغۇن مەلۇماتقا ئىگىمىز. ھونلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا تاۋۇتتىكى مېيىتقا شاراب ۋە گۈرۈچ تەقدىم قىلاتتى. پلان كارپىن موڭغۇل قەبرىلىرىدە ئۆلۈكنىڭ ئالدىغا بىر شىرە ئوستىگە گۆش سېلىنغان تاۋاق ۋە قىمىز قويۇلغان بىر كۆپ قويۇلىدىغانلىقىنى يازىدۇ. رۇبروئۇك: «تاتارلار ئۆلۈكنىڭ قەبرىسىگە ئىچىشى ئۈچۈن قىمىز، يېيىشى ئۈچۈن يېمەكلىك قويىدۇ» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى باتتۇتا: «قوللىرىدا ئىچىملىك قويۇلغان جاملارنى تۆتقان تۆت گۈزەل قىز ۋە ئالتە قۇل ئۆلۈك بىلەن بىللە كۆمۈلدى» دېگەنىدى.

يېقىنقى زامانلاردىكى بەلتىرلەردە مېيىت ئەپنە قىلىنىپ يەتتىنچى كۈنى ئاۋۇل خەلقى ئەر - ئايال جەم بولۇپ قەبرىستان-لىققا باراتتى. قەبرىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۇلۇغ ئوت يېقىپ، ئېلىپ كەلگەن يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەردىن ئوتقا تاشلايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قەبرىنىڭ ئۈستىگە يېمەكلىك ۋە جاملاردا ئىچىملىك قۇيۇپ، ئۆلۈككە: «بۇ تاتامنى يە، بۇ شارابنى ئىچ! بۇلار ساڭا ئەرشتىن بېرىلگەن تاتام ۋە ئىچىملىكلەر» دەيىشەتتى، ئاندىن ئۆزلىرى يەپ - ئىچىشەتتى. ئۇلاردا ئەڭ كاتتا زىياپەت ئۆلۈمنىڭ يىل نەزىرىسى مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلىدۇ. بۇ چاغدا پۈتۈن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە دوست - بۇرادەرلەر جەم بولۇپ قەبرىستانلىققا بېرىپ، قەبرىگە تاتام ۋە شاراب قويىدۇ، ئاندىن ئۆزلىرى يەپ - ئىچىشىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ تۇل قالغان خوتۇنى قۇياشنىڭ يۇنۇلۇشىدە قەبرىنى ئۈچ ئايلىنىپ، «مەن سەندىن ۋاز كەچتىم» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ باشقا ئەرگە نىكاھلىنالايدۇ.

يېمەكلىك تەقدىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىمۇ ئىسپاتلانغان. پازىرىقتىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىدە تۆت پۈتلۈق تاش ئۈستەللەر تېپىلغان. ژېتتمارنىڭ مەلۇم قىلىشچە، بۇ ئۈستەللەر كۆيدۈرۈلگەن قۇربانلارنى تەقدىم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىكەن. ئوغلاقتىدا باش سۆڭەك جامىغا ئوخشايدىغان، ياغاچتىن ياسالغان تۆت جام تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسقىتلارنىڭ قەبرىلەرگە ياغ ۋە شاراب قۇيۇلغان كۈپەلەر ۋە گۆش قازانلىرى ئورنىتىدىغانلىقىنى بىلىمىز. پازىرىقتا ياغاچ چەمبىرەكلەرگە ئورنىتىلغان چوڭ كۈپەلەر تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆلۈكلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەيكەللىرى قوللىرىدا شاراب جاملىرىنى تۇتۇپ تۇرىدۇ.

شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى، چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيىلەردىن ئۆلۈكلەر ئۈچۈنمۇ نېسىۋە ئايرى-

لىدىغانلىقى كۆرۈلگەن. ئىبنى فەزلاننىڭ يېزىشچە، خەلىپە تەرىپىدىن ئوغۇز سۇ باشى (مىراب، كۆكبېشى) ئەتراقتا ئەۋەتىلگەن ھەدىيىلەردىن بىر قىسمى خوتۇنى تەرىپىدىن ئاتىسى ئەل قاتاغاننىڭ قەبرىسىگە تەقدىم قىلىنغان. بۇ ئايال مەزكۇر ھەدىيىلەرنى قەبرە ئۈستىگە قويغاندا: «بۇلار ئەرەب ھۆكۈمدارىنىڭ ئەتراقىنىڭ ئاتىسى ئەل قاتاغانغا ھەدىيىسىدۇر» دېگەنكەن. بۇ يېمەكلىك تەقدىملىرىنىڭ قۇربانلىقلارغا ئوخشاشلىقى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلاردىن پەرقىمۇ بولغانلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يېمەكلىك تەقدىمى بىر سۆز بىلەن ئېيتقاندا قۇربانلىق مەسلىسىلا ئەمەس. بۇ يېمەكلىكلەرنىڭ تەقدىم قىلىنىشى ئۆلۈكنى ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتىدا يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەشنى مەقسەت قىلىدىكەن.

قەبرىلەر (مازارلار):

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى مازارنى قەبرە ياكى گۆر دەيتتى. قەبرىلەرنىڭ كۆپىنچە مۇقەددەس دەپ قارالغان يەرلەرگە، قەبىلىنى شەكىللەندۈرگەن توتېملارغا* چوقۇنىدىغان يۇرتقا، تاغ چوقىسىغا، ئورمانلىققا، دەريا تېگىگە ياكى دەريا بويىغا ياسىلىدىغان لىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. قەبرىلەرنىڭ ئورۇنلىرىنى ئاساسەن بىلگىلى بولىدۇ. ئورنى يوقالمىسۇن ئۈچۈن، ئۈستىگە «تۇمۇلۇس» دېيىلىدىغان بىر گۇمبەز ياسىلاتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بەزى ھۆكۈمدارلارنىڭ قەبرىلىرى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ۋە كىشىلەرنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىدىن خالىي قىلىش ئۈچۈن مەخپىي بولاتتى. قەبرىلەرنى ياساشتا ئۆلگۈچىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىمۇ

---

* توتېم — ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ، بۇنىڭدا مەلۇم بىر ھايۋانغا چوقۇنىدۇ ياكى ئۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ — ت.

نەزەرگە ئېلىنىاتتى. ئاقساقاللارنىڭ قەبرىلىرى ئۆيدەك چوڭ يا-
سىلىدىغانلىقىنىڭ ئەكسىچە، پۇقرالارنىڭ قەبرىلىرى ناھايىتى
ئاددىي بولاتتى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئۆيگە
ئوخشىتىدۇ. ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ھەققىدە توختالغىنىدا،
«ئۆي» ئىبارىسىنى ئىشلىتىدۇ. ئىبنى باتتۇتا قەبرىنى يەر تېگە-
دە پەۋقۇلئاددە گىلەملەر سېلىنغان بىر ئۆيگە ئوخشىتىدۇ. قەب-
رىنىڭ ياسىلىشى ھەققىدە بىزگە ئەڭ ياخشى مەلۇماتنى پلان
كارپىن بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئالدى بىلەن يەرگە ئورا
قېزىلىدۇ، ئاندىن بۇ ئورىنىڭ تېگىدىن قەبرىگە كىرىدىغان يەر
ئاستى يولى ياسىلىدۇ. ئەسلىي قەبرە بۇ يەر ئاستى يولىنىڭ
ئاخىرىدا بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆلۈكنىڭ داۋاملىق توپا قاتلىمى
ئاستىدا تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. ئورىغا چۈشۈرۈلگەن
مېيىت مۇرەككەپ بولغان يەر ئاستى يولىدىن ئەسلىي قەبرىسىگە
ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن يەر ئاستى يولى
تاقىلىپ، ئورا كۆمۈلىدۇ. ئارخېئولوگلار ئېلىپ بارغان تەكشۈ-
رۈشلىرى ئارقىلىق بۇ ھەقتىكى ماتېرىيالنى ئىسپاتلىغانىدى.
ئۇلارمۇ قەبرىنىڭ كىرىش قىسمىدا بىر ئورەك بولىدىغانلىقى،
بۇ يەردىن ئەسلىي قەبرىگە بارىدىغان بىر كارىدور بارلىقى، ئەس-
لىي قەبرىنىڭ بىر ئۆيدەك كەڭ بولىدىغانلىقى ۋە تام - تورۇس-
نىڭ قورام تاش بىلەن قوپۇرۇلغانلىقىنى كۆرگەن. ئەفتالىتلار
ئۆلگەن ئادەم يوقسۇل بولسا، ئۇنى بىر ئورەككىلا كۆمۈشەتتى،
ئۆلگۈچى باي بولسا، قەبرە تاش بىلەن قوپۇرۇلاتتى. تۈكمىلەر-
دىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى.

بەزى قەبرىلەرنىڭ كىشىلەردىن مەخپىي بولىدىغانلىقى ۋە
ئىزلىرى يوقىتىۋېتىلىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. كىشىلەر-
دىن يوشۇرۇلمىغان قەبرىلەر ئۈستىگە تۇمۇلۇس (گۈمبەز) يا-
سالسا، مەخپىي قەبرىلەرنىڭ ئىزلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلىدۇ.
بۇلار يا خەلقتىن يىراق دالىلارغا ۋە تاغلارغا ياكى دەريانىڭ

ئاستىغا ياسىلىدۇ. بۇ قەبرىلەرنىڭ يوشۇرۇلۇشىنىڭ سەۋەبى، ئۇلارنى دۈشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ۋە باشقىلارنىڭ بۇلاپ كېتىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن بولسا كېرەك. ئىبنى فەزلاننىڭ ئېيتىشىچە، ھازارلار خاقانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى ئېدىل دەريانىڭ ئاستىغا ياساپ، ئۈستىدىن دەريا ئېقىمىنى ئۆتكۈزەتتى، شۇنىڭدەك، بۇ دەريا تېگىدىكى قەبرە كىشىلەرنى ئازدۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ھۈجرىلارغا ئايرىلىپ، خاقان بۇلاردىن بىرىگە قويۇلاتتى ۋە دەپنە قىلغۇچىلار بىلەن قەبرىنى ياسىغۇچىلار ئۆلتۈرۈلەتتى. بۇ ئۇسۇل ئاتتىلا بىلەن ۋىزىگوت قىرالى ئالارىقنىڭ قەبرىسى ۋە دەپنە قىلىنىشىدىمۇ قوللىنىلغانىدى.

موكۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قەبرىسى بولسا كىشىلەرنىڭ كۆزىدىن ناھايىتى يىراق تاغلاردا بولاتتى. ئۇلارنىڭ قەبرىسىنىڭ ئورنى ۋە ئىزى كىشىلەردىن پۈتۈنلەي مەخپىي بولاتتى. پلان كارپىن موكۇل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قەبرىسىنىڭ ياسىلىشى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار مەخپىي ھالدا دالىغا ھېرىپ، ئۆلۈكنى كۆمىدىغان يەرنىڭ ئوت - چۆپلىرىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ، ئۇ يەرگە گۆر كولايدۇ. ئۆلۈكنى كۆمگەندىن كېيىن قەبرىنى كۆمۈۋېتىپ، ئۇ يەردىن قومۇرغان چۆپلەرنى بۇرۇنقىدەك ئۆز ئورنىغا قويىدۇ ۋە قەبرىنىڭ ئورنىنى كېيىن ھېچكىم تاپالمايدىغان قىلىۋېتىدۇ.» بۇ مەتىن يۇئانلار دەۋرىگە دائىر بىرئاز پەرقلىق تەسۋىرلەش بىلەن قوللاشقا سازاۋەر بولدى. «دەرۋەقە ئۇلاردا قەبرە ئورنىنى مەلۇم قىلماسلىق ئۈچۈن دەپنە مۇراسىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ. قەبرە يېپىلىپ بولغاندا ئورنى بىلىنمىسۇن ئۈچۈن ئۈستىدىن يىلقا پادىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاندىن ئالەمدىن ئۆتكەن خانىنىڭ قەبرىسى ئۈستىدە بىر تۆگە بوتىسى ئانىسىنىڭ ئالدىدا قۇربانلىق قىلىنىدۇ. قۇربانلىق سۈتۈلىدىغان چاغدا، بوتىسى قۇربانلىق قىلىنغان تۆگە ئەركەكسىن قويۇۋېتىلىدۇ. كېيىن ئۇ بالىسى قۇربانلىق قىلىنغان يەرگە

ئۇنى ئىزدەپ كېلىدۇ. قەبرىنىڭ ئورنى مۇشۇنداق تېپىلىدۇ.» كۆپ ھۇجرىلىق مەخپىي قەبرىلەر سىيەنپىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. ھەتتا 13 - ئەسىردە سارى سالتۇقنىڭ قەبرىسىنى مەخپىي قىلىش مەقسىتىدە يەتتە قەبرە ياسالغان.

ئەڭ كۆپ دېققەتنى جەلپ قىلىدىغان قەبرە تۇرلىرىدىن بىرى قەبىلە ياكى ئۇرۇق - جەمەت قەبرىلىرىدۇر. بۇلار ناھايىتى كەڭ بولۇپ، كۆپىنچە مانجۇرىيە ۋە موڭغۇلستاندا، قۇمانلاردا ئۇچرايدۇ.

قەبرە تاشلىرى:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە شەكىل بېرىلمىگەن بىر تاش ياكى ياغاچ ئورنىتىپ قويۇلغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇلار بالبالار ياكى ھەيكەللەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق قەبرە تاشلىرى بولۇپ، بەزىدە ئۇلارغا ئۆلۈكنىڭ يادنامىسى ئويۇلىدۇ. بۇ تاشلارنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئورنىتىلىدىغانلىقى مەلۇم. بىلگە خان 734 - يىلى ئۆلگەن بولسىمۇ، يادنامىسى 735 - يىلى پۈتۈلگەن. بەزىدە بۇ تاشنىڭ تونيۇقۇقنىڭ يادنامىسىدىكىدەك، ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا شەخسەن ئۆزى تەرىپىدىن تەييارلىنىدىغانلىقى مەلۇم. يەنسەي قىرغىزلىرىدا، تۈكيۈلاردا بۇنداق قەبرە تاشلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدا ئۆلگۈچىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆرسىتىدىغان رەسىملەرمۇ سىزىلغان. نىزامى قىپچاق دالىسىدىكى ياغاچ قەبرە تاشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كۆپلۈكى ھەققىدە توختالغان. بۇنىڭدىن باشقا، چىن مەنبەلىرىدە تۈرك قەبىلىلىرىدە قەبرىلەرنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئۆزۈن تاياقلار تىكىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ. ئاسىيا دالىلىرىدا قەبرىلەر ئۈستىگە دەرەخلەر تىكىلەتتى ياكى مەيىت خاسىيەتلىك دەپ قارالغان بىر دەرەخ تۈۋىگە كۆمۈلەتتى. ھازىر ئاناتولىيىدە قەبرىلەر ئالدىغا

گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈش ۋە دەل - دەرەخلەرنى تىكىش ئومۇمەن لاشقان بىر ئادەتتۇر.

ئوغۇزلار:

ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنى ئوست يۈرت بىلەن ئۇرال دەرياسى ئارىسىدا، بۈگۈنكى قازاقستاننىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان دەپ كۆرسەتكەن. بۇ چاغدا ئۇلار بۈلغارلار بىلەن بىللە ھازارلارغا دۈشمەن ئىدى. ئىبنى فەزلان زامانىدا ئوغۇزلار ياشىغان جايلارنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: روش ناھايىتى تەس. ئەبۇ دۇلەف ئوغۇزلاردىن بىر قىسمىنى ماۋىرائۇننەھردىن چىنغا كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن. ئەمەلىيەتتە ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان توققۇز ئوغۇزلار تېخىمۇ شەرقتە ئىدى. ئۇلارنىڭ شۇ قەدەر كەڭ دائىرىگە تارقىلىشىنىڭ سەۋەبى، ھەر خىل كۆچۈشلەر تۈپەيلىدىن قەبىلىلەر توپلىرىنىڭ بىر قىسمى ئورنىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسمى يۈرتلىرىدا قالغانلىقىدۇر. ئوغۇزلار ھەققىدە ئېيتىلغان بۇ تارقاقلىق باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاقتۇر. شۇ سەۋەبتىن مەسئۇدى ئوغۇزلارنى ئەل ئەۋالى، ئەل ئەۋاسىت ۋە ئەل ئەسافىل دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلىدۇ. ئىبنى ھاۋقال ۋە ئىستەخرى ئوغۇزلارنىڭ خۇراسان، ماۋىرا ئۇننەھر، خارەزىم، ھازارلار، بۈلغارلار، قارلۇقلار ۋە قىماقلار ئارىسىدىكى رايوندا ياشايدىغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ دائىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك چېگرىسىنى مۇنداق سىزىش مۇمكىن: تاباريستان ۋە جۇرجاننىڭ شىمالى، ھازار دېڭىزىنىڭ شەرقى، يابىيق ۋە كاما دەريالىرىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى قازاقستاننىڭ غەربى ۋە جەنۇبى يېرىمى، تاراز، فاراب، شاش، سۇتكەنت، سەمەرقەند، بۇخارا ھەمدە خارەزىمنىڭ شىمالى ۋە غەربى. ئوغۇزلار شەرقتە قارلۇقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراتتى. ئىسفىجابدىن تاباريستانغىچە بولغان ئىسلام ئەللىرى «ئوغۇز ئالدىنقى سېپى» ھېسابلىناتتى. ئوغۇزلار بۇ چاغدا مۇستەقىل يابغۇلۇقلار (قارلۇقلار) غا بۆلۈنۈپ

كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. پەقەت شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ ياشاشقا ئادەتلىنىشكە باشلاپ، يېڭى كەنت، جەند، ھۇجارە، ئىستىيا كەنت، شالاش، ئۆزكەنت ئوخشاش ئوغۇز شەھەرلىرى مەيدانغا كەلدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوغۇز يابغۇسى قىشتا يېڭى كەنتتە ئولتۇرۇپ، يازدا دالىلاردا كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئەبۇ دۇلەف كۆرگەن ئوغۇزلارنىڭ تاش، ياغاچ ۋە قومۇشتىن ياسالغان ئۆيلىرى بولغان بىر شەھىرى بار ئىدى.

ئىبنى فەزلان زامانىدا ئوغۇزلار چارۋىچىلىق ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. جۇرجانىيە، ئۆزكەنت ۋە تارازغا ئوخشاش ئىسلام شەھەرلىرىگە چارۋا مال ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئەكىلىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالاتتى. ئوغۇزلار كۆپىنچە قوي، ئات ۋە تۆگە باقاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئوغۇز ئەللىرىگىمۇ ئىسلام سودىگەرلىرى كېلىپ ئېلىم ـ سېتىم قىلىشاتتى.

بۇ مەزگىلدە ئوغۇزلار كىگىزدىن ۋە ئىسلام ئەللىرىدىن ئىمپورت قىلىنغان رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيەتتى. ئىسلام ئەللىرىدىن كەلتۈرۈلگەن كىيىم ـ كېچەك، ياغلىق، تېرىق، نان قاتارلىق نەرسىلەر ئۇلار ئارىسىدا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان سوۋغاتلاردىن ئىدى. ئەبۇ دۇلەف كۆرگەن ئوغۇزلار بولسا، تېرە ۋە كەندىر رەختتىن قىلىنغان كىيىملەرنى كىيەتتى.

ئىبنى فەزلان بارغان چاغدا ئوغۇزلار شامانىي ئىدى. ئاساسلىق ئىبادەتخانىلىرى يوق ئىدى. ھەر خىل تەبىئەت كۈچلىرىگە ۋە ئاتىلىرىنىڭ روھىغا چوقۇنۇش بىلەن بىللە، ھەمىدىن ئۈستۈن تەڭرىگە ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاندا ـ ساندا مۇسۇلمانلار ئۇچرايتتى. مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىسلامىي تەبىرلەرگە ئادەتلەنگەن بولۇپ، «كەلىمە شاھادەت» ئېيتاتتى. شۇنىڭدىن سەل كېيىن، بەلكىم ئىبنى فەزلان ئەلچىلىكتىن قايتقاندا،

ئوغۇز يابغۇسى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىدى. ئوغۇزلار بىراقلا موسۇلمان بولغان. ئۇلارنىڭ ئىسلامىيەتكە كىرىشى سۇلتان سەنجەر زامانىغا قەدەر داۋاملاشقان.

ئونگونلار:

شامانىست تۈرك قەبىلىلىرىدىن بەزىلىرى ئۆيلىرىدە ئاتلىرىنىڭ قوي تېرىسىدىن، ئاق تۆمۈردىن، كىگىزدىن ۋە ياغاچتىن ياسالغان ھەيكەللىرىنى ساقلايدۇ. بۇ ھەيكەللەر ئونگون دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار بۇ ئونگونلارنى سۇ بىلەن يۇيىدۇ ۋە ئاسرايدۇ. تاماقتىن ئىلگىرى ئۇنىڭ ئالدىغا يەيدىغان تامىقىدىن بىر كاپام قويىدۇ. ئەرمان سىبىرىيە سایاھەتنامىسىدە: «بىر ئادەم ئۆلسە، بالا - چاقىلىرى ياغاچتىن ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ چوڭ بىر سۈرەت ياساپ، مۇئەييەن چاغدا ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ ۋە ھەر ۋاقىت تامىقىدا بۇ سۈرەتنىڭ ئالدىغا يېگەن تامىقىدىن قويىدۇ» دەيدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى رۇبروئۇك ۋە ماركوپولومۇ بايان قىلىدۇ. ئونگونلارغا تاماق بېرىلگەندىن كېيىن بىر قىسىم نەسىۋە يەرگە چېچىلىدۇ. پلان كارپىن ۋە ئابدۇلقادىر ئىنان بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

مېيىت بىلەن بىللە قەبرىگە قويۇلىدىغان نەرسىلەر:

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئۆلۈمدىن كېيىن ئىنسانىنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھاياتىغا ئوخشاش بىر ھايات كەچۈرىدىغانلىقىغا، ئۇ يەردە يەپ - ئىچىدىغانلىقىغا، جەڭلەرنى قىلىدىغانلىقىغا ۋە كۆڭۈل ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۆلگەندىن كېيىنكى ھاياتىدا كېرەكلىك نەرسىلەرنى بىللە ئېلىپ كېتىشى كېرەك ئىدى. بۇ يەردىن ئۇ يەرگە ئېلىپ كېتىلمىگەن نەرسىلەر ئۇ يەردە بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مېيىت بىلەن بىللە ئۇ دۇنياداۋاملىق ئۇنىڭغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى كۆمۈش ياكى كېيىن قۇربانلىق

سۇپىتىدە سۇنۇشقا توغرا كېلەتتى. پلان كارپىن: «مېيىت چې-
دىرى بىلەن بىللە كۆمۈلدى. ئۇلار ئۇنىڭ ئالدىغا بىر ئۇستۇل
قويۇپ، ئۇستىگە گۆش سېلىنغان بىر تاۋاق ۋە بايتال سۇتى
(قىمىز) قۇيۇلغان بىر كۇپ قويدى. . . بۇ ئۆلگۈچىنى ئۆلۈ-
دىن كېيىنكى ھاياتىدا ئۆزىگە، ئۆزىگە سۇت بېرىدىغان بايتالغا
ئىگە بولسۇن، يىلقا پادىسىنى كۆپەيتسۇن ۋە مىنىدىغان ئاتلىرى
بولسۇن دېگەنلىك ئىدى» دەيدۇ. مىلادىيە 552 — 556 - يىللار
ئارىسىدا يېزىلغان پېيەن يىتيەن ۋەقەلەر خاتىرىسىدە: «ئۆلگۈچە-
نىڭ ئېتى، كىيىم - كېچىكى، ئىشلەتكەن نەرسىلىرى مېيىت
بىلەن بىللە كۆيدۈرۈلدى» دېگەنىدى. تونگۇزلار مېيىت بىلەن
بىللە ئوقيا، ئوق ۋە ئۆلگۈچىنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتىدا
خىزمىتىنى قىلىدىغان بىرقانچە خادىملارنى بىللە كۆمەتتى. گېپ-
لىن شامانىنىڭ قەبرىگە پۈتۈن سېھىر قوراللىرى بىلەن ياساندۇر-
غان ھالدا دەپنە قىلىنىدىغانلىقىنى يازىدۇ. سەيفى قالمۇقلار
ئۆلگۈچىنىڭ نەرسە كېرەكلىرىنى مېيىت بىلەن بىللە كۆممەي،
قەبرە ئۇستىگە قويىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. ئىبنى باتتۇتا
مېيىت بىلەن بىللە گىلەم، قوراڭ - ياراغ، ئوردىنىڭ
ئالتۇن - كۈمۈش قاپلىملىرىنىڭ قوشۇپ كۆمۈلىدىغانلىقىنى
ئۇقتۇرىدۇ. چىن مەنبەلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مېيىتنى ئۆرە تۇرغۇ-
زۇپ، قىلىچىنى ئاسقان، بىر قولىغا نەيزە، بىر قولىغا ئوقيا
تۇتقۇزغان ھالدا دەپنە قىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ. ئىبنى فەزلان
ئوغۇزلارنىڭ مېيىتنى قورال - ياراغلىرى بىلەن، قولىدا شاراب
جامى تۇتقان ھالدا دەپنە قىلىدىغانلىقىنى، يېنىغا تەمبۇر قويىدە-
غانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. ئىسقىتلاردا مېيىت بىلەن بىللە قەبرە-
گە خىزمەتكارلارنى ۋە مىنىشكە تەييار قىلىپ توقۇلغان ئاتلارنى
قويىاتتى.

مېيىت بىلەن بىللە خىزمەتكارلار، ئايالار ۋە ياش قىزلار-
نىڭ كۆمۈلۈشى ياكى كۆيدۈرۈلۈشى ئۆلگۈچىنىڭ ئۆلۈمدىن كې-
يىنكى ھاياتىدا بۇلارغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ئىدى. ئۆلۈك ئۇ-

چۈن قۇربان قىلىنغان ئاتلارمۇ ئۇنىڭ مىنىدىغان ۋە جەڭ قىلىدە-غان ئات ـ ئۇلاغقا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ئىدى.

ئۆلۈم:

قەدىمىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە بولغىنىدەك، قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئىككى خىل ئۆلۈم بار دەپ قارايتتى. ئۇ بولسىمۇ، ئەجىلى بىلەن ئۆلۈش ۋە جەڭلەردە دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈش. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بىر كىشىنىڭ كېسەل بولۇپ ياكى قېرىلىق سەۋەبى بىلەن ئۆلۈشى نومۇسلۇق ئۆلۈم ئىدى. جەڭلەردە دۈشمەن بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈش بولسا ئەڭ شەرەپلىك ئىش ئىدى. تۈركچە قەدىمىي خاتىرىلەردە، جەڭدە ئۆلگەنلەر ۋە يارىلانغانلار ماختاشقا سازاۋەر بولغان. چىن مەنبە-لىرىنىڭ بايان قىلىشىچە، ۋۇخۋانلار جەڭدە ئۆلۈشنى ئەڭ چوڭ شەرەپ دەپ ھېسابلايتتى. تۈكىيۈلار بولسا «جەڭدە ئۆلۈش بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ، ئاغرىپ ئۆلۈشتىن نومۇس قىلىدۇ.» بۇ كۆز-قاراش جاھىلىيەت دەۋرى ئەرەبلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

قەدىمىي تۈركلەر ۋە باشقا ئالتاي قەبىلىلىرى ئومۇمەن ئۆ-لۈمدىن ۋە ئۆلۈكلەردىن قورقاتتى. كېسەل بار چېدىرغا يېقىن كەلمىگىنىدەك، مېيىت بار چېدىرغىمۇ يېقىن يولىمايتتى. لې-كىن، شامانلار مېيىتلارغا يېقىنلىشىۋېرەتتى. چېدىردا مېيىت بارلىقىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن چېدىرغا بايراق تىكلەپ قويىاتتى. ئۆلگۈچىنىڭ چېدىرى، ئۇ ئۆلگەندە يېنىدا بولغانلار ۋە ئىشلەتكەن نەرسىلىرى ناپاك دەپ قارىلاتتى. بۇلار پەقەت ئىككى ئوتنىڭ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈش ئارقىلىق پاكلىناتتى. بىر كىشى ئالەم-دىن ئۆتسە يېنىدا پەقەت شامانلار* بولۇشى كېرەك ئىدى. موڭ-غۇللاردا بىر ئادەم ئۆلسە يېنىدا بولغانلار مۇئەييەن بىر مۇددەت

* شامان —— داپ چېلىپ، نەزىر ئوقۇپ ۋە دەم سېلىپ كېسەللەرنى ساقايتىدۇ دەپ قارىلىدىغان كىشى —ت.

جامائەتتىن يىراق تۇرۇشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە پلان كار-
پىن: «ئۇ سەكراتقا چۈشكەندە يېنىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى
تاشلاپ چىقىپ كېتىشتى. چۈنكى، بىر كىشى ئۆلسە، يېنىدىكى-
لەر ئاي يېڭىلانمىغۇچە ھەربىي قوشۇنغا، قوماندانىنىڭ ياكى
ھۆكۈمدارىنىڭ چېدىرىغا كىرەلمەيتتى» دەيدۇ. رۇبروئۇكمۇ:
«مەن ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە قاتنىشىشنى ئويلايتتىم، لېكىن شامان
كىرىشىمنى چەكلىدى، چۈنكى ئۇنىڭ ئۆلۈمىدە بولسام يىل ئا-
خىرىغىچە مەڭگۈ خاقانىنىڭ يېنىغا كىرەلمەيتتىم» دېگەنىدى.
تۇرك قەبىلىلىرىدە بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە تۇتۇلىدىغان ماتەملەر
ھەققىدە ئالدىمىزدا «يۇغلار» دېگەن ماۋزۇدا توختىلىمىز.
تۇرك قەبىلىلىرىدە ياكى موڭغۇللاردا ئۆلۈمگە ئىنكاس كۆر-
سەتمەيدىغان قەبىلىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلار ئۆلۈمنىڭ ۋە ھاياتنىڭ
تەڭرىنىڭ تەقدىرى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. مەرۋەزى قىماقلار-
دىن بەزى قەبىلىلەرنىڭ ئۆلۈككە يىغلىمايدىغانلىقىنى ۋە: «بىز
ئاللانىڭ ئىرادىسىنى قوبۇل قىلىمىز» دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ.
بۇنىڭدىن باشقا، قەدىمىي تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ قارىشىچە،
شەخسلەر ئەمەس، مىللەتلەرمۇ ئۆلىدۇ. «تەڭرى ئۆل دەمىش
ئەرىنچ تۇرۇك بۇدۇن ئۆلدى» دېگەن جۈملىدە بۇ مەسىلە ئىپادە-
لەنگەن.

ئۆلۈمدىن كېيىن:

قەدىمىي شامانىست تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ئېتىقادى بويىچە،
ئۆلۈمدىن كېيىن ئىنسانلارنى بۇ دۇنيادىكىدەك بىر ھايات كۈتەت-
تى. ئۇلار ئۇ ئالەمدىمۇ بۇ دۇنيادىكىدەك يەپ - ئىچەتتى،
كۆڭۈل ئاچاتتى، ھەمراھلىرى، خىزمەتكارلىرى، پادىلىرى بو-
لاتتى، دۇشمەنلىرى بىلەن جەڭ قىلاتتى. مانا بۇلار ئۇچۇن
كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ بۇ يەردىن ئېلىپ كېتىلىشى كېرەك
ئىدى. بۇ دۇنيادىن ئۇ يەرگە ئېلىپ بېرىلمىغان نەرسىگە ئۆلۈم-

دىن كېيىنكى ھاياتتا ئىگە بولالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مېيىت ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن بىللە كۆمۈلەتتى ياكى كۆيدۈرۈلەتتى. ئۆلۈكلەر ئۈچۈن قىلىنغان قۇربانلاردىن مەقسەت- مۇ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتتا ئۇلارغا يارەدەم بېرىش، ئۇلارنىڭ غەزىپىنى قوزغىماسلىق ئۈچۈن ئىدى. ئۆلگەن كىشى ھاياتىنى قەبرىدىن باشقا بالبالدا ياكى بىر مۇقەددەس تاغدىمۇ داۋاملاشتۇرا- لايتتى. پلان كارپىن ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ھاياتقا دائىر كۆزقاراشلىرى ھەققىدە: «ئەبەدىي ھايات توغرىسىدا ئۇلار بىر پىكىرگە ئىگە ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ دۇنيا ھاياتىدىن كېيىن باشقا بىر دۇنيادا ياشايدىغانلىقىغا، ئۇ يەردە پادىلىرىنى كۆپەيتىدىغانلىقىغا، بۇ دۇنيادىكىدەك يەپ - ئىچىدە- غانلىقىغا ئىشىنىدۇ» دەيدۇ.

ئالتاي قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمىدا بولسا، ياخشى كىشى- لەرنىڭ روھلىرى كۆككە ئۇچىدىغانلىقىغا، يامان كىشىلەرنىڭ روھلىرى ئۆلۈم تەڭرىسى ئەركلىكنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغانلىقى- غا ئىشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى كىشىلەر ئالەمدىن ئۆتكەندە «ئۆلدى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئۇچتى» دېگەن سۆز ئىشلىتى- لەتتى. بۇگۈنكى بەزى ئالتاي قەبىلىلىرى «جەننەتنى كۆكتە» دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇلار سېمىتريك ھالدا يەرنىڭ تېگىدە ئوچ، يەتتە ياكى توققۇز قەۋەت جەھەننەم بارلىقىغا ئىشىنىدۇ. تۈرك تىلىدا جەننەت مەنىسىنى بېرىدىغان «ئۇچماق» (بېھىش) دېگەن سۆز ۋە جەھەننەم مەنىسىنى بېرىدىغان «تامۇ» (دوزاخ) دېگەن سۆز شامانىزمدىن كېلىپ چىققان بولماي، ئەجنەبىي دىن- لار ۋاسىتىسى بىلەن سانسكرىتچىدىن تۈركچىگە ئۆتكەن. بۇرياد- لار ئادەمنىڭ جەھەننەمگە كىرىدىغان، يەر يۈزىدە يۈرىدىغان ۋە باشقا بىر تەنە قايتا دۇنياغا كېلىدىغان ئوچ روھقا ئىگە ئىكەنلە- كىگە ئىشىنىدۇ. بۇ يەردە بىر خىل روھنىڭ بىر نەرسىدىن يەنە بىر نەرسىگە ئۆتۈش ئەقىدىسىنىمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ.

رۇسلار:

ئىبنى فەزلان بۇ يەردە رۇسلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلار رۇس تارىخىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دەللىرىدىن بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسىرىنى تەتقىق قىلغانلار كۆپىنچە رۇس ئالىملىرىدۇر. 9 ـ ۋە 10 ـ ئەسىر ئىسلام جۇغراپىيىچى-لىرى رۇسلار ھەققىدە توختالغان. ئىبنى ھۇردادبىخ: «رۇسلار تىجارەتچى قەبىلە بولۇپ، ساقالىبەنىڭ بىر نەسلىدۇر» دەيدۇ ھەمدە ئۆزلىرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان دەريا ۋە قۇرۇقلۇق يولىنى تەسۋىرلەيدۇ. لېكىن، باشقا جۇغراپىيىچىلەر ئۇلارنى ھەر دائىم ساقالىبە (سلاۋلار) دىن ئايرىپ قارايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى يازىدۇ. ئىبنى رۇستەھ: «ئۇ-لار بىر كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقىمۇ پىيادە ئۇچ كۈنلۈك مۇساپە كېلىدىغان بىر ئارالغا ماكانلاشقان. رۇس خاقانى دەيدىغان بىر قىرالى ۋە ناھايىتى كۆپ شەھەرلىرى بار» دەيدۇ. مىنورىسكىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇ بىر قىسىم نوۋگوراد سلوۋېنلىرى رايونىدىكى ئىسكاندىنوۋ ئاقساقاللىرىنىڭ ماكانلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ كېڭىيىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئىستەھرى ۋە مەسئۇدىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رۇسلار ئۇچ قەبىلىگە بۆلۈ-نىدۇ. بىرى، كىيېۋ رايونى بولۇپ، ئىختىمائى بۇ يەردە نوۋگو-رادتىن ئايرىلىپ پولىئانىسلەر يېنىدا كىيېۋ دۆلىتىنى قۇرۇشقا بارغان ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر ھەققىدە توختىلىدۇ. ئىككىنچى-سى، نوۋگوراد رايونىدىكى سلېۋىيە يەنى سلوۋېنلەر، ئۈچىن-چىسى، بولسا نامەلۇم بىر رايوندىكى يەنى قازاننىڭ غەربىدىكى ئېرسانىيىدۇر. بۇلار ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەردۇر. زەكى ۋەلىدى-نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، تامان يېرىم ئارىلىدىكى تۈتاراقان رۇسلىرىمۇ ھازارلارنىڭ يېنىدا ماكانلاشقاندىن كېيىن، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەچەنەكلەر تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلگەن ئىس-كاندىنوۋىيىلىكلەر بولسا كېرەك. ئىسلام جۇغراپىيىچىلىرى ئە-نەبلۇس تەرىپىدىن تالان ـ تاراجقا ئۇچرىغان ۋىكىڭلەر (ئىسكاندى-

نوۋىيىلىكلەر) نمۇ رۇس دەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىسكاندىنوۋ نەسىللىك رۇسلارنىڭ تاباراستان ۋە جۇرجان رايونلىرىغا قىلغان تاجاۋۇزلىرى مەلۇم. بۇ تاجاۋۇزلاردىن ئىككىسى ئىبنى فەزلان نىڭ ئېلچىلىكىدىن ئىلگىرى بولغان. ئىستەھرى بولسا، رۇسلارنى ۋولگا بۇلغارلىرى بىلەن ئىسلاۋلار ئارىسىغا قويىدۇ.

ئىبنى فەزلان ئېيتقان رۇسلارنىڭ ۋولگا يولى بىلەن كەلگەنلىكى مەلۇم. لېكىن ئۇلارنىڭ قەيەردە ياشايدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەس. بۇ يەردە ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر ياكى ئىسلاۋلىشىپ كېتىۋاتقان ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر ھەققىدە ئېيتىلغانلىقىنى ئۇققىلى بولمايدۇ. بەلكىم بۇلار ۋولگا بىلەن ئۇنىڭ تارمىقى بولغان ئوكا ئارىسىدىكى بىر رۇس خاقانلىقى بولسا كېرەك. زەكى ۋەلىدىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىبنى فەزلان ئېيتقان رۇسلار ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر ۋە ھەقمۇقي ئۆكتىلەردۇر. بۇنىڭدىن باشقا، «رۇس» دېگەن سۆزنىڭ ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن ئېتىمولوگىيىسىنىڭ ئىسكاندىنوۋچە ئىكەنلىكى مەلۇم. رۇسلار ۋە ئۇلارنىڭ مەنبەسى مەسىلىسى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، ھەر خىل يازما ماتېرىياللاردا ئوخشىمىغان ئىزاھلار بېرىلگەن. نورمانچىلار، سلاۋلار، رۇسلارنىڭ ھەقمۇقي تارىخىي يۇرتىنى تىلغا ئالغاندا، كېيۇ ئۇلكىسى دېيىشىدۇ. لېكىن بۇ تارىخ ۋە بىزانىس مەنبەلىرى ئادەملەر ھەققىدە توختالغاندا، ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەرنى تىلغا ئالىدۇ. كونستانتىن پورپىيروگېنىتوسنىڭ ئەسىرىدىكى رۇسلارنىڭ تىلى سلاۋ تىلى ئەمەس، ئىسكاندىنوۋ تىلىدۇر. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ئائىت رۇس ھۆججەتلىرىدە ۋە 9 ـ ئەسىرگە ئائىت چەت ئەل ھۆججەتلىرىدە «رۇس» دېگەن سۆز پۈتۈن رۇس زېمىنلىرى ئىچىدىكى خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ. تېكومىروۋ: «رۇس ۋە رۇسىيە زېمىنى ئىبارىسى پولېنوزىيە زېمىنى ئىبارىسىدەك ئېتنىك ۋە زېمىنغا مەخسۇس تەبىردۇر. كېيۇ دۆلەت مەركىزى بولغاندا بۇ تەبىر تارقالدى. ۋارېگلەر ۋە سلاۋېنلەرمۇ كېيۇدە ماكانلاشقانلىقى ئۈچۈن رۇس نامىنى ئالـ

دى» دەيدۇ. چۈنكى، ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر 9 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن ئېتىبارەن رۇسىيىدە كۆرۈنۈشكە باشلىغان ۋە 882 - يىلى كىيېۋدە ماكانلاشقان، بىر ئەسىر سىلاۋلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان. لېكىن، ئۇلار ئىبنى فەزلان زامانىدا تېخى سىلاۋلاشمىغانىدى.

شامانىزم:

شامانىزم ئۆز ئالدىغا بىر دىن ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ ئەسەرلەر يېزىلغان بولۇپ، 19 - ئەسىر مۇئەللىپلىرى شامانىزمنى بىر روھىي كېسەللىك دەپ ئېتىراپ قىلغان. ئەمما ئۇنىڭ بىر خىل دىن ئىكەنلىكىدە بىقارار ئىدى، كېيىنكى چاغلاردا دۇنيانىڭ ھەر خىل جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بىلەن شامانىزم دۇنيا مىقياسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان ۋە ھەر خىل رايونلاردا بەزى پەرقلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تايىنىدىغان ئورتاق ئاساسلىق نۇقتىلار مەۋجۇت بىر خىل دىن ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شامانىزمنىڭ ئەڭ خاراكتېرلىك تەرىپى سېھىر ياكى ئەپسۇن بىلەن كېسەل داۋالاش، خۇدىنى يوقىتىش ۋە ھاياجانلىنىش ھالىتىدۇر. شامانىنىڭ تېۋىپ ۋە روھنى باشقۇرغۇچى ئىكەنلىكىنى پۈتۈن ئاسىيا، ھىندى - ياۋروپا قەبىلىلىرى، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيىلەردە كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ جەھەتلەر قەدىمىي يۇنان ۋە كافكاز دىنلىرىدىمۇ مەۋجۇت.

پۈتۈن ئاسىيادا، شىمالىي ئامېرىكىدا ھەتتا ھىندونېزىيەلەردە شامانلار تېۋىپ ۋە شېپا بەرگۈچى (داخان) ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئۇ، كېسەلگە دىئاگنوز قويىدۇ، بىمارنىڭ قاچقان روھىنى ئىزدەيدۇ ۋە ئۇنى تۇتۇپ، بىمارنىڭ تېنىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئۆلۈكنىڭ روھىنىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۇ ئېلىپ بارىدۇ. چۈنكى، شامانىنىڭ روھى ھېچقانداق زىيانغا ئۇچرىماي تېنىدىن چىقىپ

ناھايىتى يىراقلارغا كېتەلەيدۇ، جەھەننەمگە كىرىدۇ، ئاسمانغا چىقىدۇ. ئۇ خۇدىنى يوقىتىش ئۈسۈلى بىلەن يىراق جايلارنىڭ يوللىرىنى تاپالايدۇ. چەكلەنگەن رايونلارغا باردىغان يوللار شاماندىن باشقىلارغا خەتەرلىكتۇر. قىلىنغان قۇربانلىقلارنىڭ روھلىرىنى ئۇ دۇنيادىكى ئەرۋاھنىڭ يېنىغا ئېلىپ بارىدىغانمۇ شامان.
دۇر.

ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا شامانىنىڭ بىرىنچى ۋەزىپىسى سېھىر ۋە داخانلىق بىلەن كېسەلنى ساقايتىشتۇر. بۇ جايلارنىڭ خەلقلىرى كېسەللىكنىڭ سەۋەبى ھەققىدە بىرمۇنچە كۆزقاراشلارغا ئىگە بولۇپ، بۇلار ئىچىدە «روھ قاچۇرۇش» كۆزقارىشى ئەڭ كەڭ تارقالغان. بۇنىڭغا ئاساسەن، كېسەللىكنىڭ سەۋەبى روھنىڭ يولىدىن ئېزىشى ياكى ئوغرىلىنىشىدۇر. داۋاسى بولسا، روھنى ئىزدەپ تېپىش ۋە بىمارنىڭ تېنىگە قايتۇرۇپ كېلىشتۇر. ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىدا كېسەللىكنىڭ سەۋەبى بەلكىم سېھرىي بىر نەرسىنىڭ تەنگە كىرىشى ياكى تەننىڭ يامان روھ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشىدۇر. بۇنداق بولغان تەقدىردە داۋاسى زىيانلىق نەرسىنى بەدەندىن سىرتقا چىقىرىۋېتىش ياكى شەيتانلارنى بەدەندىن قوغلاش شەكلىدە بولۇشى مۇمكىن. بەزى كېسەللىكنىڭ قوش سەۋەبى بولىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، روھنىڭ ئوغرىلىنىشى ۋە بەدەننىڭ يامان روھلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىشىدۇر. بۇنداق ئەھۋالدا شامانىنىڭ داۋالاش ئۈسۈلى روھنى ئىزدەپ تېپىش ۋە شەيتانلارنى قوغلاپ چىقىرىش بولىدۇ.

كۆپ قېتىم داۋالاش قۇربانلىق قىلىشنىمۇ لازىم تاپىدۇ. بۇ قۇربانلارنى ۋە يۇغ مۇراسىمىدىكى قۇربانلىقلارنى شەخسەن شامان ئادا قىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ قۇربانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى بېجىرىدىغان بىر دىنىي زات بولغانلىقىدىن ئەمەس، ھايۋاننىڭ روھىنى ئەرشتىكى تەڭرى (باي ئۆلگەن) نىڭ يېنىغچە ئېلىپ بارىدىغانلىقىدىندۇر. ئالتاي تاتارلىرىدا بولسا، شامانىنىڭ قۇربا-

لىق سۈنۈش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان بىر دىنىي زات ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرۈشكە بولىدۇ. ئېرتىش ياقىسىدىكى قەبە-لىلەرنىڭ شامانلىرى قۇربانلىقنى شەخسەن ئۆزلىرى قىلىدۇ.

تۈرك ـ موڭغۇل شامانىزمىدا قېيىن ياغىچىنىڭ ئەھمىيىتى مەلۇم. قېيىن ياغىچى دۇنيانىڭ مەركىزىدە يەتتە ياكى توققۇز يەردىن ئويۇلغان تۈۋرۈك (يۇپا) بولىدىغانلىقى ئېتىراپ قىلىنـ-غان كوزىمىك ياغىچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شامان ئۇنىڭدىن شوتا ئورنىدا پايدىلىنىپ ئاسمانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىدىكى باي ئۆلگەننىڭ ھۇزۇرىغا چىقىدۇ. بۇ سىمۋولىزىم براخمانىزمدىمۇ ئۇچرايدۇ. يۇپا (تۈۋرۈك) نى ئوتۇنچى بىلەن بىللە ئورمانغا بارىـ-دىغان شامان تاللايدۇ. ئۇ كېسىلگەندە دىنىي مۇراسىمغا رىياسەتـ-چىلىك قىلىدىغان دىنىي زات: «بېشىڭ بىلەن ئاسمانىنى تەشمە، مەركىزىڭ بىلەن ئاتموسفېرانى يارىلىما!» دەيدۇ. بۇ تۈۋرۈك ۋاستىسى بىلەن سۈنۈلغان قۇربانلىقلار تۇمانىنىڭ تۆشۈكىدىن ئاسمانغا يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭغا: «ئەي ياغاچ، قۇربانلىق ئىلاھلارغا قاراپ كېتىشى ئۈچۈن ئۇنى تاشلا» دېيىلىدۇ.

شامانىزمدا ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈمدىن كېيىن ئومۇمەن بۇ دۇنـ-يادىكى ھاياتقا ئوخشاش ھايات كەچۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىلىدۇ. شىمالىي ئاسىيادىكى شامانىستلار ئۇ دۇنيانى بۇ دۇنيانىڭ تەتۈر ئۆرنىكى دەپ قارايدۇ. ئۇ يەردىكى ھەممە نەرسە بۇ يەردىكىنىڭ تەتۈرىسىچە بولىدۇ. يەر يۈزىدە كۈندۈز بولغاندا، ئۇ يەردە كېچە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈكلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىشلىرى ۋە شامانىست دىنىي مۇراسىملىرى كۈن پاتقاندىن كېيىن بولىدۇ. كۈن پاتقاندا ئۆلۈكلەر ئويغىنىدۇ ۋە كۈندۈزنى باشلايدۇ. جاد-لىقلار دىيارىنىڭ ياز كۈنلىرى ئۆلۈكلەر دىيارىنىڭ قىشىغا توغرا كېلىدۇ. يەر يۈزىدە ئوۋ ۋە بېلىقنىڭ ئاز بولۇشى ئۇ دۇنيادا كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدۇ. بەلتىرلەر شاراب بوتۇلكىسىنى ئۆلۈك-ىنىڭ سول قولىغا تۇتقۇزىدۇ، چۈنكى ئۆلۈكنىڭ سول قولى بۇ

دۇنيادىكى ئوك قولىغا توغرا كېلىدۇ. جەھەننەمدە (ئۇ دۇنيادا) دەريالار مەنبەلىرىگە قاراپ ئاقىدۇ. دۇنيادا تەتۇر بولغان ھەممە نەرسە ئۇ يەردە نورمال ئەھۋالدا بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن قەبرىلەر-نىڭ ئىچىگە ۋە ئۇستىگە نەرسىلەر تەتۇر ۋە سۇنۇق ھالدا قويۇلىدۇ. بۇ يەردە تەتۇر بولغان نەرسە ئۇ يەردە ئوڭ، سۇنۇق نەرسە ساق بولىدۇ.

بەزى شامانىستلار ياخشىلارنىڭ روھلىرى ئاسمانغا، يامانلار-نىڭ روھلىرى يەرنىڭ تېگىدىكى جەھەننەمگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىراپ قىلىدۇ. بىر قىسىم شامانىستلار جەسەتلىرى كۆيدۈرۈلگەن ئىمتىيازلىقلارنىڭ روھلىرى تۈمان بىلەن بىللە ئاسمانغا ئۇچىدىغانلىقى ۋە ئۇ يەردە بىزنىڭ بۇ دۇنيادىكى ھاياتىمىزغا ئوخشاش ھايات كەچۈرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئوتنىڭ ئىنسانغا ساماۋى (ئاللاغا ئائىت) ھايات بېغىشلايدىغانلىقى چۈشەنچىسى بەزى جايلاردا چاقماق سوقۇپ ئۆلگەن كىشىنىڭ روھىنىڭ ئاسمانغا ئۇچىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقى بىلەنمۇ قوللاشقا ئىگە. شۇنىڭدەك، قەھرىمانلار ۋە بىرەر زورلۇق نەتىجىسىدە ئۆلگەنلەرمۇ ئاسمانغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆلۈم شەكلى ئاسمانغا چىقىشى ئۈچۈن بىر كۆرۈشۈش مۇراسىمىدەك چۈشەنچە بېرىدۇ. چۈنكى، كېسەللىك يامان روھلار ۋە ئۆلۈكلەر تەرىپىدىن پەيدا بولىدۇ. ئالتاي قەبىلىلىرى بىر كىشى كېسەل بولسا، ئۇنىڭ كەرمەس تەرىپىدىن يېڭىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۆلگەن كىشىنى بولسا، «ئۇ كەرمەس تەرىپىدىن يېڭىلدى» دەيدۇ.

شامانىستلارنىڭ قارىشىچە، ئۆلگەن كىشى ياشاشتىن ۋاز كەچكۈسى كەلمەيدۇ، ئورۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كېتىشنى خالايدۇ. يېڭى ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئۆلۈكلەر ئالىمى بىلەن تېخى جەم بولمىغان كىشى ئۆزى بىلەن بىللە ئائىلىسىنى، دوستلىرىنى ھەتتا پادىلىرىنى ئېلىپ كېتىشكە تىرىشىدۇ. ئۇ تۈيۇقسىزلا

رىنىڭ ئارىسىدا ياشاشنى خالايدۇ. ئۇلار ئارىسىدا ئۆلۈكنىڭ تەكرار يۇرتىغا قايتىپ كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن باشقىچە يول تۇتۇلىدۇ يەنى قەبرىنى ناھايىتى تېز تەرك ئېتىپ ئۆيگە قايتىپ تازىلىنىدۇ. مۇردىنى ئۇزاتقاندا ئىشلەتكەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تاشلىنىدۇ. ئاخىرى قەبرىستانلىقتىن قايتقاندىن كېيىن بىر قانچە كېچە يۇرتقا كېلىدىغان پۇتۇن يوللار قوغدىلىدۇ. يوللار ئۈستىدە ئوتلار يېقىلىدۇ. گولدەسلەر (گولدار) يېڭى دەپنە قىلىنغان ئۆلۈكتىن تۆل قالغان خوتۇنىنى ۋە بالىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتمەسلىكىنى ئۆتۈنىدۇ. سېرىق ئۇيغۇرلار ئۆلۈككە: «بالىلىرىڭنى بىللە ئېلىپ كەتمە، مال - ۋاران ۋە ئۆي بىساتلىرىڭنى قويۇپ كەت!» دەيدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچىنىڭ ساق قالغان ھەمراھى، بالىلىرى ۋە دوستلىرى كېيىنچە ئۆلۈپ كەتسە، تەلەئوتلار ئۆلگۈچىنىڭ ئۇلارنى بىللە ئېلىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن، ئۆلۈكلەر ھەققىدىكى تونۇشلار بىر - بىرىگە زىتتۇر. بىر تەرەپتىن ئۇلارغا چوقۇنىدۇ، ئۇلار زىيارەتلەرگە چاقىرىلىدۇ، ئۇلارغا ئائىلىنىڭ مۇھاپىزەتچى روھلىرى دېگەن نەزەر بىلەن قارىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇلاردىن قورقىدۇ. جانلىقلارنىڭ ئارىسىغا قايتىماسلىقى ئۈچۈن پۇتۇن تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ. بۇنىڭدىن مۇنداق نەتىجە چىقىرىش مۇمكىن: يېڭى ئۆلۈكلەرنىڭ يېڭى ھاياتلىرى قاتارغا ئېلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلاردىن قورقىدۇ. كونا ئۆلۈكلەرگە بولسا چوقۇنىدۇ. ئۇلاردىن ئۆزلىرىنى قوغدىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پۇتۇن ئېھتىياتلار ۋە تەدبىرلەر ئۆلۈكنىڭ روھى ئۇچ ياكى يەتتە كۈن ئۆينىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈشىگە توسالغۇ بولمايدۇ. پەقەت ئۇنىڭ ئۈچۈن يۇغ بەرگەندىن كېيىن قايتىپ كېلىدۇ. بۇ مۇراسىمنى ئۆلۈمدىن ئۇچ، يەتتە

ياكى قىرىق كۈن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇچاققا تاشلاش شەكلى بىلەن روھلارغا يېمەكلىك ۋە بېلىق سۇنۇلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسى زىيارەت قىلىنىپ، ياخشى كۆرىدىغان ئېتى قۇربانلىق قىلىنىدۇ. بۇ ئاتنىڭ گۆشى قەبرە-نىڭ يېنىدا يېيىلىدۇ. بېشى قەبرىنىڭ ئۈستىگە تىكىلگەن ئۇ-زۇن تاياققا ئېسىلىدۇ. مۇراسىمدا يەنە ئۆلگۈچىنىڭ روھى يوقلا-نىدۇ ۋە قەتئىي ھالدا شامان تەرىپىدىن قوغلىنىدۇ. بەزى ئالتاي شامانلىرى ئۆلگۈچىنىڭ روھىغا جەھەننەمگىچە ھەمراھ بولىدۇ.

گولدەسلەر ئۆلۈك روھىنىڭ زىيانلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىككى خىل مۇراسىم ئۆتكۈزىدۇ. نىغمان نامى بىرىلگەن بىرىن-چى مۇراسىم ئۆلۈمدىن يەتتە كۈن ياكى تېخىمۇ كۆپرەك ۋاقىت كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىككىنچىسى قازا توري بولۇپ، بىرىنچى-سىدىن بىرئاز كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋە ئۆلۈكنىڭ روھى جە-ھەننەمگە قوغلىنىشى بىلەن ئاياغلىشىدىغان چوڭ مۇراسىمدۇر. نىغمان مۇراسىمدا شامان تەمبۇرى بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، روھنى ئىزدەيدۇ ۋە ئۇنى تۇتۇپ، فانجا دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياستۇقنىڭ ئىچىگە سولاپ قويىدۇ. شامان روھنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن يۇغ بېرىلىدۇ. بۇ مۇراسىمغا ئۆلگۈچىنىڭ پۈتۈن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە دوست - بۇرادەرلىرى قاتنىشىدۇ. قازاتورىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش شەكىلدە باشلىنىدۇ. شامان كوجۇق دەپ ئاتىلىدىغان جۇۋىسىنى كىيىپ تەمبۇرىنى چېلىپ، ئەرۋاھ-نىڭ روھىنى ئىزدەپ، يۇرتنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ، بۇ چاغدا ئۇسسۇل ئويناىدۇ. ئاخىرى روھنى تۇتۇپ ئۆينىڭ ئىچىدىكى ياستۇقتا سولايدۇ. شامان ئۆلۈكنىڭ روھىنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۆلۈك ئاتىسى بىلەن ئۇچراشقاندا ئاتىسى: «قاراڭلار ئوغلۇمغا» دەيدۇ. ئۇنىڭ-دىن كېيىن بىرىلگەن زىياپەت يېرىم كېچىگىچە داۋاملىشىدۇ.

بەزى ئاسىيا شامانىستلىرىنىڭ قارىشىچە، ئەرۋاھلار ئۆلۈم-

دىن كېيىنكى ھاياتىدا بۇ دۇنيادىكى ھاياتىنى يەنى باي بايلىقىنى، كەمبەغەللىكىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بىراق، ئۇلار يېڭە- ۋاشتىن ياشىرىپ قايتا يەر يۈزىدە پەيدا بولۇش ئۈچۈن ھازىرلە- نىدۇ.

بەزى شىمالىي ئاسىيا قەبىلىلىرىمۇ باشقا ئىپتىدائىي قەبە- لىلەردەك، بىر ئادەمنىڭ ئۆچ ھەتتا يەتتىگىچە روھقا ئىگە بولە- دىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆلۈمى ۋەجىدىن بۇ روھلار- دىن بىرى قەبرىدە قالىدۇ، بىرى قاراڭغۇ ماكانغا چۈشىدۇ، ئۈچىنچىسى بولسا ئاسمانغا چىقىپ كېتىدۇ. بەزى قەبىلىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ ئۈچ روھتىن بىرى ئۆلۈم ۋەجىدىن يوقىلىدۇ ياكى شەيتانلار تەرىپىدىن پارچىلىنىدۇ. بەزىدە ئۆلۈكلەر دىيارىغا چۈشكەن روھ دۇنياغا قېچىپ چىقىش شەكلى بىلەن كېسەللىكە- لەرنى ئۆزىگە تارتىدۇ. بۇنداق كېسەللىكنى پەقەت شامانلا داۋالە- يالايدۇ. چۈنكى، روھلارنى پەقەت شۇلا كۆرەلەيدۇ ۋە روھنى پەقەت شامانلا تونۇيدۇ ۋە ئۇنى تۇتۇۋېلىپ جەسەتكە سالالايدۇ.

كورياكلار باشقا ئىلاھىي كۈچلەر بىلەن بىللە بىر ساماۋى ئالىي مەۋجۇداتقا ئىشىنىدۇ. بۇ مەۋجۇدات ئەرشتىدۇر. ئۇلار بۇ ساماۋى مەۋجۇداتقا ئىتلارنى قۇربانلىق قىلىدۇ. لېكىن، بۇ ئە- لاھ پاسسىپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى كالاننىڭ تاجاۋۇزىدىن ئاز - تولا قۇتقۇزىدۇ. كالان ئالىي مەۋجۇداتقا سۇنۇلغان قۇرباە- لارنىڭ يولىنى توسۇشتىن خالىي بولمايدۇ. كۆپىنچە بۇ تىرىش- چانلىقىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. داۋالاش جەريانىدا شامان ئا- لىي مەۋجۇداتقا بىر ئىت قۇربان قىلىدۇ. بۇ چاغدا كالان قۇرباە- لىنىڭ يولىنى توسسا كېسەل ئۆلىدۇ. ئەگەر قۇربانلىق ئاس- مانغا چىقىپ كەتسە كېسەل ساقىيىدۇ. كالان بولمىغۇر ئەپسۇن- چى بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ گۆشلىرىنى پارچىلاش ۋە جىگەرلىرە- نى يېيىش شەكلى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولىدۇ.

كورياكلارنىڭ قارىشىچە، جەھەننەمنىڭ كىرىش ئېغىزى

ئىتلار تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ. جەھەننەم بۇ دۇنياغا ئوخشاش يېزىلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر ئائىلىنىڭ ئايرىم ئۆيى بار. جەھەننەمنىڭ يولى كۇلخان (ئوت يېقىلىدىغان جاي) نىڭ ئۇستىدىن ئۆتىدۇ. بىراق ئۇ يول ئۆلۈكنىڭ ئۆتۈشى زۆرۈر تېپىلغاندا ئېچىلىدۇ.

شامانىزم ھەققىدە بىرىلگەن بۇ قىسقا ۋە ئومۇمىي مەلۇماتنى كېيىن، كىتابتىكى بەزى مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش مەقسىتى بىلەن قەدىمىي تۈرك شامانىزمىغا ئائىت بىرقانچە نۇقتىنى كۆرۈپ ئۆتۈشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمىز.

قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ دىنلىرى ئۇستىدە توختالغان مۇئەللىپلەر ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ مۇسۇلمان، بەزىلىرىنىڭ خرىستىئان، بەزىلىرىنىڭ موساۋي، بەزىلىرىنىڭ بۇددا، بەزىلىرىنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى، زور بىر قىسمىنىڭ ئۆز ئالدىغا دىنى يوقلۇقى، ئۇلارنىڭ ھەر خىل تەبىئەت كۈچلىرىگە ئىشىنىدىغانلىقى ۋە سېھرىگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ مۇئەللىپلەر «تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنۇش ۋە سېھرىگەرلىك دىنى» دېگەن دىن شامانىزمدۇر. شامانىزم ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى بولۇش بىلەن بىللە، ھەر خىل رايونلارغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ ئوخشىماسلىقلار كونا مۇئەللىپلەرنىڭ كۆپچىلىكىنى يېڭىلدۇرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلار بۇ دىنغا بەلگىلىك بىر ئىسىم قويالمىغانىدى. ئىپتىدائىي قەبىلىلەر مەنسۇپ بولغان بۇ دىن تۈرى ئورتاق ئاساسلىق نۇقتىلارغا ئىگە بولغاچقا، ھازىرقى زامان دىن تارىخچىلىرى ئۇنىڭغا شامانىزم نامىنى بەرگەن.

قەدىمىي شامانىست تۈركلەر ھەر خىل تەبىئەت كۈچلىرىگە، روھلارغا چوقۇناتتى. ئۇلار ئۆزلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن ھەرقانداق نەرسىنى تەڭرى دەيتتى. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ قارىشىچە، شامانىست تۈرك قەبىلىلىرى ئۇلۇغ دەپ قارىغان تاغ، ھايۋان،

دەرەخ ۋە ھەرقانداق نەرسىنى تەڭرى دەپ ئۇلارغا چوقۇناتتى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بىر ئېتىقادقا ئىگە ئەمەس-لىكىنى، چوڭلىرىنى رەب (تەڭرى) دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ. بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قارىشىچە، ھەر خىل تەبىئەت كۈچلە-رىنى باشقۇرىدىغان باشقا - باشقا تەڭرىلەر بار. ئىبنى فەزلاننىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە، باشقىرتلار قىش، ياز، يامغۇر، شامال، دەل - دەرەخ، مال - ۋاران، ئادەم، سۇ، كېچە، كۈندۈز، ئۆلۈم، ھاياتلىق، يەر ۋە ئاسمان تەڭرىلىرىگە چوقۇناتتى. بۇ يەردە ئېيتىلغان باشقىرتلارغا ئائىت تەڭرىلەر ئۇلارنىڭ ئون ئىكە-كى قەبىلىسىنىڭ توتېمى بولسا كېرەك.

شامانىست تۈرك قەبىلىلىرى چوڭ ئېقىن سۇلارنىمۇ تەڭرى دەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈرك شامانىزمدىكى تەڭرىلەرنىڭ بىرى يايىق (ئورال دەرياسى) تەڭرىسىدۇر. بەزى شامانىستلار چاقماق تەڭرىسىگىمۇ چوقۇنىدۇ. دەرۋەقە ئۇرۇنخالار چاقماق تەڭرىسىگە سۈت ۋە ئايران سۇنىدۇ.

شامانىست تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئاتىلارغا چوقۇنۇشمۇ كەڭ تارقالغانىدى. ئۇلار بەزى روھلارنىڭ ئۆزلىرىنى قوغدايدى-غانلىقىغا، بەزىلىرىنىڭ بولسا بېشىغا پالاكەت كەلتۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ۋە ئۇلارغا چوقۇناتتى. ئونگونلارغا چوقۇنۇش ئاتىلارغا چوقۇنۇشنىڭ ئوچۇق كۆرۈنۈشىدۇر. ئەبۇ دۇلەف قارلۇقلارنىڭ كۆيمەيدىغان ياغاچتىن ياسالغان بىر ئىبادەتخانىسى بارلىقىنى، بۇ يەردە بۇرۇنقى خاقانلىرىنىڭ رەسىملىرىنىڭ بولغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. بۇ يەردە چوڭلارغا چوقۇنۇشنىڭ ئىزلىرىنى كۆرۈش مۇمكىن. شامانىست تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ئىلاھلاردىن بىرى ئۆلۈكلەر دىيارىنىڭ تەڭرىسى ئەركلىكتۇر. بۇ تەڭرى يەنسەي يادنامىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇ نۇقتىنىمۇ دىققەت قىلىش كېرەككى، پۈتۈن كۆپ خۇدالىق دىنلاردىكىدەك، قەدىمىي شاما-نىست تۈرك قەبىلىلىرىمۇ پۈتۈن تەڭرىلەردىن ئۈستۈن ئەرشتىكى

تەڭرى (باي ئۆلگەن) گە ئىشىنەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇ تەڭرى پاسسىپ بولۇپ، ئىنسان ھاياتىدا ئەسلىي تەسىرلىك بولغىنى باشقا تەڭرىلەردۇر.

ئىبنى فەزلان باشقىرتلارنىڭ ئەرلىك جىنسىي ئورگانلىرى. غىمۇ چوقۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى رەب (تەڭرى) دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ ئەھۋال باشقا تۈرك قەبىلىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇ. رات، ئاناتولىيە ۋە دۇنيانىڭ ھەر خىل جايلىرىدا ئۇچرايدىغان بۇ ئېتىقادنىڭ تۈرك مەنبەلىك ياكى ئىران مەنبەلىك ئىكەنلىكى شۇبھىلىكتۇر. بۇنىڭدىن باشقا، زېلەنىن سىبىرىيىلىكلەر ھايۋا. لارنىڭ جىنسىي ئورگانلىرىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغانلىقى ۋە ئۇنى ھۆرمەتلەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. سوم (ئۇماي) غا چوقۇ. نۇشمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقال. غان. زېلەنىن ياقۇتلاردا بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئاتا بىلەن ئانىنىڭ روھ ماكانلاشقان دەپ قارايدىغان سوم بېلىقىنى يەيدىغا. لىقىنى ئېيتىدۇ.

تاۋۇت:

ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن بېرى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى دەپنە قىلىشتا تاۋۇت ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىنى كۆ. رۈشكە بولىدۇ. تۇپراققا كۆمۈش، ئوتتا كۆيدۈرۈش ياكى جەسەت. نى ئوچۇقچىلىققا قويۇش ئۇسۇلى بولسۇن، ھەممىسىدە تاۋۇت ئىشلىتەتتى. ئۆلۈغلارنىڭ تاۋۇتلىرى قىممەتلىك مېتاللاردىن يا. سىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈش مۇمكىن. ئاتتىلانىڭ جەستى ئىچە. دىكىسى ئالتۇندىن، ئوتتۇرىدىكىسى كۈمۈشتىن، ئەڭ سىرتىدى. كىسى تۆمۈردىن ياسالغان ئۇچ قەۋەت تاۋۇتقا سېلىپ دەپنە قە. لىنغان. ھونلار ئاز دېگەندە ئىچ تاۋۇت، سىرت تاۋۇتتىن ئىبا. رەت ئىككى تاۋۇت ئىشلىتىدىغانلىقى ئالاھىدە مەلۇم. ئەفتالىت. لەردە، تۇپولاردا پۇقرالار ياغاچ تاۋۇتقا، ھۆكۈمدارلار بولسا

قىممەتلىك مېتاللاردىن ياسالغان تاۋۇتقا سېلىپ دەپنە قىلىناتى. سەيفى قىرغىزلاردا مېيىتنى تاۋۇتقا سېلىپ، ئېگىز ياغاچلارغا ئېسىپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھازىرقى زامان سەييا-ھىلىرى تاۋۇت ھەققىدە دېگىنىدەك، ئىپتىدائىي ئاسىيا قەبىلىلىرىدە جەسەتنىڭ قېيىقتا سېلىپ دەپنە قىلىنىدىغانلىقىنىمۇ يازىدۇ.

تۇمۇلۇسلەر:

قەبرىنىڭ ئۈستىگە توپا ياكى تاشتىن قوپۇرۇلغان دۆڭلۈك تۇمۇلۇس دېيىلىدۇ. تۇمۇلۇس «دۆڭ» مەنىسىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماقدىسى: «تۈرك قەبىلىلىرى قەبرىنى دۆڭ دەيدۇ» دېگەنىدى. ئىبنى فەزلان ئوغۇزلارنىڭ قەبرە ئۈستىگە لايدىن قۇببە (گۈمبەز) شەكلىدە تۇمۇلۇس ياسايدىغانلىقىنى يازىدۇ. رۇبروئۈك ۋە كودېكىس كومانىكۇسلارنىڭ ئېيتىشىچە، كومانلار ئۆلۈكنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە چوڭ تۇمۇلۇس ياسايتتى. بەزى قەبرىلەر ئۈستىدىكى قۇرۇلۇشنىڭ تېخىمۇ ھەشەمەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. چىن مەنبەلىرى كۆك تۈركلەر ھەققىدە: «ئۇلار قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە ئۆي بىنا قىلىدى. تاملىرىغا ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا قاتناشقان جەڭلىرىنى كۆرسىتىدىغان جەڭ مەيدانلىرىنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى ۋە ئۆلگۈچىنىڭ سۈرىتىنى سىزدى» دەيدۇ. يەنە چىن مەنبەلىرىنىڭ يېزىشىچە، كۈلتېكىنىڭ ھەيكىلى ئورنىتىلغان، تاملىرىغا قىلغان جەڭلىرىگە ئائىت رەسىملەر سىزىلغان بىر ئابىدە بىنا قىلىش ئەمر قىلىنغانىكەن. رۇبروئۈك بايلار ئۈچۈن ئۈچلۈق كىچىك قۇرۇلۇشلار بىنا قىلىنغانلىقى، بەزى جايلاردا كاھىش بىلەن قاپلانغان چوڭ مۇنارلار، ئەتراپتا تاش بولمىغانلىقىغا قارىماي، تاش ئۆيلەر بىنا قىلىنغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

يۇغلار (ئۆلۈم مۇراسىملىرى):

تۈرك تىلىدا ئۆلۈم مۇراسىملىرىنىڭ ھەممىسىنى «يۇغ» مۇراسىمى دەيدۇ. قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە ئۆلۈم مۇراسىملىرىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلەتتى. ئۆلگۈچىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋە ھەر خىل رايونلارغا قاراپ يۇغ مۇراسىملىرى ئاز - تولا پەرقلىق بولاتتى. ئۆلگەن كىشىنىڭ دەپنە قىلىنماسلىقى ئۈ كىشىگە قىلىنغان ئەڭ چوڭ ھاقارەت ھېسابلىناتتى. پەقەت ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر مۇراسىمسىز كۆمۈلەتتى. ئىجتىمائىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان جەمئىيەتلەردىكىدەك، قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدىمۇ يۇغ مۇراسىملىرى كىشىنىڭ تۇغۇلغۇدەك قەبىھ شەكىلدە بولۇپ، يۈزلەر تىلىناتتى، بۇرۇن - قۇلاقلار كېسىلەتتى، چاچلار يۇلۇناتتى، قاتتىق يىغا - زارىلەر بىلەن مەرسىيىلەر ئوقۇلاتتى. بۇ ئىشلار ئۆلۈم ئۈستىدە بولغىنىدەك، دەپنە مۇراسىمىدىمۇ تەكرارلىناتتى. ئورخۇن ئابىدىلىرىدە كۈلتېكىنىڭ دەپنە مۇراسىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېيتىلغان: «بۇنجا بۇدۇن ساچىن، قۇلاغىن بىچدى» (شۇنچە قوۋۇم چېچىنى، قۇلىقىنى كەستى) ئىبارىسى بۇ ئەھۋالنى ئوچۇق چۈشەندۈرىدۇ. يوردانىسىنىڭ ئېيتىشىچە، ئەفتالىتلار دەپنە مۇراسىمىدا يۈزلىرىنى يېرىپ، قۇلاقلىرىنى كېسەتتى. بەزى ھاللاردا يات قوۋملارمۇ شۇنداق قىلىشقا مەجبۇرلىناتتى. چىن مەنبەلىرىنىڭ بىر قىسمى تۈرك قەبىلىلىرى ھەققىدە: «ئۇلار ئۆلۈمدىن كېيىن يىغا - زارە قىلىدۇ. لېكىن، دەپنە مۇراسىمىدا نەغمە - ناۋا قىلىدۇ، ناخشا ئېيتىدۇ ۋە ئوسسۇل ئويناىدۇ» دەيدۇ. ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمىدە دەپنە مۇراسىمىغا قاتناشقانلار يۈزلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ ماتەم تۇتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قەبرىسى ئالدىدا كاتتا كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى ئۇيۇشتۇرغان ۋە ئىنتايىن خۇشال - خۇرام كۆڭۈل ئېچىشقان. بۇ كۆڭۈل ئېچىشلار ماتەمنى ئاياغلاشتۇرۇپ نورمال تۇرمۇشقا قايتقانلىقىنى كۆرسىتەتتى.

دەپنە مۇراسىملىرىدا، ئۆلگەن كىشى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىپ زىياپەتلەر بېرىلەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېرىلىدىغان زىياپەتلەر دىنىي مەنە بېرىپ، قۇربانلىقنىڭ گۆشلىرىنى يېيىش ساۋاب ھېسابلىناتتى. ئۆلۈم زىياپەتلىرى قەدىمىي دالا مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىرىدىن ئىدى. ھېرودوت ئىسىدونلار ۋە ماسىگېت-لاردىكى يۇغ مۇراسىملىرىنى ۋە ئۆلۈم زىياپەتلىرىنى باربارلىق (مەدەنىيەتسىزلىك) ئادەتى دەپ قارايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بۇ ھەقتىكى ماتېرىيالنى ئىسپاتلايدۇ. گرىئاكوۋ يېرىم مۇستەقىل ژولگا ئېرمان جۇمھۇ-رىيىتى زېمىنىدا 1925 - يىلى تېپىلغان A—12 نومۇرلۇق قەبرىدە زىياپەتلەرنىڭ ئوچۇق ئىزلىرىنى بايقىغان. ئۇنىڭ تەتقى-قاتى زىياپەتنىڭ قەبرە ئالدىدا بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دەپنە مۇراسىملىرىدا قىلىنىدىغان قۇربانلىقلار ھەققىدە يوقىرىدا توختالدۇق.

دەپنە مۇراسىملىرىدا ئات بەيگىلىرىمۇ بولاتتى. چىن مەنبە-لىرى بۇ بەيگىلەرنىڭ ئۆلۈم ئۇستىدە بولغىنىدەك، دەپنە مۇرا-سىمىمۇ بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئىبنى باتتۇتا: «مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن، تۆت ئات كەلتۈرۈلدى. ئۇلار سۈلتاننىڭ قەبرىسى ئەتراپىدا بولدۇرۇپ قالغۇچە چاپتۇرۇلدى» دەيدۇ. ھازىرمۇ قىرغىز، قازاقلاردا ۋە تۈركىي تۈركلىرىدە (ئۇي-غۇرلىرىدا — ت) ئەرۋاھلارنى ئەسلەش مۇراسىملىرىدا ئات بەي-گىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

يۇغ مۇراسىملىرىنىڭ ئۆلۈمدىن قانچىلىك ۋاقىت كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل مۇددەتلەر كۆرسىتىلىدۇ. ئېھتىمال، بۇ مۇددەت مۇراسىم ئۇچۇن قىلىنىدىغان تەييارلىقلار-غا، دىنىي ئەھۋاللارغا ۋە رەسىم - قائىدىلەرگە باغلىق ئىدى. چوڭ ھۆكۈمدارلار ئالەمدىن ئۆتسە، ئەتراپتىن كېلىدىغان ئەلچى-لەرنى ۋە قەبرىنىڭ تەييار بولۇشىنى كۈتۈشكە توغرا كېلەتتى.

بىلگە خانىمنىڭ قەبرىگە قويۇلۇشى ئۆلۈمىدىن ئون ئايچە كېيىن بولغان. موڭغۇللاردا بۇ مۇددەت بۇرۇن سەككىز يىل بولسىمۇ، كېيىن سەككىز كۈنگە چۈشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مەھمۇد قەشقىرى دەپنە مۇراسىمىنىڭ ئۆلۈمدىن ئۈچ ياكى يەتتە كۈن كېيىن بولىدىغانلىقىنى يازىدۇ. بىراق، دەپنە مۇراسىمى ئۆلۈمدىن خېلى كېيىن بولىدىغان بولسا، مېيىت ۋاقىتلىق بىر يەرگە كۆمۈلەتتى ياكى مۇمىيالىناتتى، كېيىن مۇراسىم بىلەن ئەسلىي قەبرىسىگە كۆچۈرۈلەتتى.

ماتەم بەلگىلىرىدىن بولغان چاچ كېسىش ئادىتىنىڭ قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. يۇرىدانىس ئاتتىلاغا ئۆتكۈزۈلگەن دەپنە مۇراسىمى ھەققىدە توختالغاندا: «ئۇلار ئۆز ئادەتلىرى بويىچە چاچلىرىنىڭ بىر قىسمىنى كېسىشتى، يۈزلىرىنى سەتلەشتۈرىدىغان دەرىجىدە يارىلىدى. ئۇلار بۇ چوڭ يوقىتىشقا ئايالىلاردەك كۆز ياشلىرى بىلەن ئەمەس، قانلىرى بىلەن يىغلاشتى» دەيدۇ. ئىبنى ئەل جەۋزى ئالپ ئارسىلان ئۆچۈن باغدادتا ئۆتكۈزۈلگەن ماتەمنى بايان قىلغىنىدا، خەلىپىنىڭ خوتۇنى بولغان ئارسلان خېنىمنىڭ ئاكىسىغا يەتتە كۈن ئولتۇرۇپ ماتەم تۇتقانلىقى، بۇ ماتەم ئۈستىدە جارىيە (كېنىزەك) لىرىنىڭ چاچلىرىنى كەستۈرگەنلىكىنى، ئۆز چېچىنىمۇ كەسمەكچى بولغاندا خەلىپىنىڭ بۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقىنى يازىدۇ. ماتەم بەلگىسى سۈپىتىدە چاچ كېسىش 14 ـ ئەسىردە ئايدىن ئوغۇللىرىدىمۇ كۆرۈلگەن. ئۇمۇر بەگ ئاتىسىغا ماتەم تۇتقىنىدا چېچىنى كەسكەن. بۇ ئادەتلەر بۇگۈن بەلتىرلەر، گولدلار، ئوستىياقلار ۋە قارس رايونىدىكى قارا قالپاقلاردا مەۋجۇت. ئەبۇ فىراس ئەل ھەمدانىنىڭ بىر بېيىتىدىن ئۇقۇلۇشچە، ماتەم بەلگىسى سۈپىتىدە چاچ كېسىش ئادىتى قەدىمىي ئەرەبلەردىمۇ بار ئىكەن. ئىشىنىشىمىزچە، چاچ كېسىش ئادىتى قەدىمىي دەۋرلەردىكى چاچ يۇلۇش ئادىتىنىڭ يېنىكلەشكەن شەكلى بولسا

كېرەك. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردا چاچ كېسىش ئادىتى-
نىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەردىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكى مەلۇم.
نوئان ئۇلادا تېپىلغان بىر ھوننىڭ قەبرىسىدە يىپەك رەخت ئىچى-
دە كاللەكلەنگەن 17 ئۆرۈم چاچ بار ئىكەن. پازىرىقتىكى 2 -
ۋە 3 - نومۇرلۇق قەبرىلەردىمۇ بۇنداق چاچلار كۆرۈلگەن. بەزىدە
چاچ كېسىش ئورنىغا چاچ ئۆرۈملىرىنى چۈۋۈش بىلەنلا كۇپايە
قىلىنغان. بەزىدە ساقاللارمۇ ماتەم بەلگىسى سۈپىتىدە كېسىلەتى-
تى. پازىرىقتىكى 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىكى جەسەتلەردىمۇ چىرە-
گەن ساقاللار بايقالغان.

دەپنە مۇراسىملىرىدا تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا قوللىنىل-
غان ئادەتلەردىن بىرى، ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسى بېشىدا قىلىچ
سۈندۇرۇش ئىدى. ئەينى ھىجرىيە 256 - (مىلادىيە 870) يىلى
بايقتىمالنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا تۈركلەر ئىچىدە ئادەت بولغانلىقى
ئۈچۈن قەبرە بېشىدا 1000 قىلىچ سۈندۇرغانلىقىنى يازىدۇ.

تەزىيىلەرمۇ دەپنە مۇراسىمى ئۇستىدە بولاتتى. مانا بۇلار-
دىن كېيىن ماتەم بىر مەزگىل ھەتتا ۋولگا بۇلغارلىرىدا بولغىنى-
دەك، ئىككى يىل داۋاملاشقانىدى. بۇ مۇددەت ئاياغلاشقاندا قەب-
رىنىڭ بېشىدا زىياپەت بېرىلەتتى. بۇ زىياپەت ئۇستىدە ئۆلگۈچى-
نىڭ تۇل قالغان خوتۇنى ئەرگە تەگمەكچى بولسا، «مەن سەندىن
ۋاز كەچتىم» دەيتتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئەرگە تېگىشكە بولاتى-
تى.

ئىزاھاتلار

(1) ساقالبە: ئىنسان ھەزلان بۇ يەردە بۇلغارلارنى ساقالىيە (سلاۋلار) دەپ ئاتايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام مۇئەللىپلىرى بۇلغارلارنىلا ئەمەس، پۈتۈن شىمالىي ۋە شەرقىي ياۋروپا قەبىلىلىرىنى، گېرمانلارنى ۋە سلاۋلارنى ساقالىيە دەپ قوبۇل قىلغاندى. ئىسلام ئېنسكلوپېدىيىسىدىكى «ساقالىبە» دېگەن سۆزنىڭ ئىزاھاتىدا ئېيتىلغان سلاۋلار ئومۇمەن گېرمانلار ياكى ۋىكىڭلار بولۇشى مۇمكىن.

(2) ئەلمۇش ۋە شىلكى نامىلىرى ھازىر چۈۋاش تىلىدا ئۇچرايدۇ. ئىلتەبەرنىڭ يەنە بىر تەلەپپۇز شەكلى بولغان يىلتىۋار (بىلتىۋار) دېگەن نامنىڭ بەزى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھۆكۈمدار ياكى خان مەنىسىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

(3) نەزىر ئەل ھەرەمى: خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ ئوردىسىدىكى نوپۇزلۇق خادىم بولۇپ، ئەلچىلىك ھەيئىتىنى شۇ كىشى تەشكىللىگەن ۋە ئەلچى سەۋسەن ئەل راسىنى ئۇ ھۆرلۈككە ئېرىشتۈرگەن.

(4) ئىسنى ئەل فۇرئات: خەلىپە مۇقتەدىر دەۋرىدە يەنى ھىجرىيە 296 — 312 (مىلادىيە 908 — 924) - يىللار ئارىسىدا ئوچ نۆۋەت ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە قويۇلغان. 312 - يىلى مۇقتەدىرنىڭ ئەمرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(5) ئارتا خۇشمىسان: ھازىرقى ھىۋەنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كىچىك بىر شەھەر.

(6) ئابدۇللا بىن باشتۇ ئەل ھازارى: بۇ كىشى ھازار مۇسۇلمانلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر سىياسىي مۇساپىر بولسا كېرەك. ئۇنىڭ بۇلغار ھۆكۈمدارى تەرىپىدىن ئەلچىلىككە تاللىنىشى بۇلغارلارنىڭ مۇقتەدىرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىك ھەيئىتىنىڭ ھازار خاقانىغا قارشى ئەۋەتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(7) تېگىن ئەل تۇركى: بۇ مۇقتەدىرنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن تېكىن ئەل ھەسسا بولسا كېرەك. بۇرۇن بۇلغار مەملىكىتىدە ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن نەزىر ئەل ھەرەمگە بۇلغار ھۆكۈمدارى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنمۇ شۇ كىشى. ئەلچىلىك ھەيئىتىنى تەشكىللەشتە ئۇنىڭ مۇھىم رولى بولغانلىقى مەلۇم.

(8) بارس ئەل سەقلابى: بۇ بۇرۇن سامانىيلاردىن ئەخمەد بىن ئىسمائىلنىڭ ھاجىپى ئىكەن. بىر پىكىر ئىختىلاپى بىلەن باغدادقا قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردە خەلىپىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن. ئۇنىڭ «سەقلابى» تەخەللۇسىنى قوللىنىشى ۋە ئىسمىنىڭ

بارس (بورس، پارس) بولۇشى بۆلغار ئەسلىدىن بولۇش ئېھتىمالىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(9) سەۋسەن ئەل راسسى: بۇ شەخس سەۋسەن ئەل ھاجىپ بولۇشى مۇمكىن.

(10) دەسكەرە: باغدادنىڭ شەرقىي شىمالىدا شۇ نام بىلەن ئاتالغان قانال ئەتراپىدىكى بىر شەھەر.

(11) ھۆلۈان: جىبال چېگرىسىدا دىياله دەرياسىنىڭ تارماقلىرىدىن بىرىنىڭ ۋادىسىدىكى بىر شەھەر.

(12) قارمىسىن: ھازىرقى قىرمانشاھ شەھىرى.

(13) ساۋە: ھەمەدان بىلەن رەي يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر شەھەر.

(14) رەي: تېھراننىڭ يېنىدىكى بىر شەھەر.

(15) سۆلۈق: مۇھەممەد بىن ئەلى دەيلەمىنىڭ لەقىمى.

(16) ئەخمەد بىن ئەلى: سۆلۈقنىڭ ئىنىسى. 311 ـ يىلى (مىلادىيە 923 ـ 924) يۈسۈپ بىن ئەبىل ساج تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(17) ھۆژار ئەل رەي: تېھراننىڭ شەرقىدىكى قۇمىس ۋىلايىتىدىكى بىر شەھەر.

(18) سىمنان: ئېلبۇرۇس تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدە ھۆژار ئەل رەينىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر شەھەر. دەمەگان سىمناننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر شەھەر.

(19) ئەل دەئئى: ئەل سەغىر ئەل ھەسەن بىن قاسىم بولۇپ، 316 (مىلادىيە 928 ـ) يىلى ئاسفەر ئەل جىلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(20) ئىبىن قارىن: شەرۇىن بىن رۇستەم بىن قارىن.

(21) لەيلى ب. نۇمان: دەيلەمىلەردىن، ئەل ئۇترۇش ۋە ئەل ھەسەن بىن قاسىمنىڭ سەركەردىسى 309 (مىلادىيە 921 ـ) يىلى سامانىي قوماندانى ھامۇياكۇسە تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. لەيلى 308 (مىلادىيە 920 ـ) يىلى ئەل ھەسەن بىن قاسىم تەرىپىدىن نىشاپۇرغا ۋەزىپىگە تەينىلەنگەنىدى.

(22) قۇشماھان: مەرۋ بىلەن ئامۇل يولى ئۈستىگە ۋە ئامۇل چۆلىنىڭ بويىدىكى بىر يېزا.

(23) ئامۇل: خۇراساننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئامولى جەيھۇن بولۇپ، ھازىرقى نامى شارجۇئى.

(24) ئافسرابر ياكى فىرەبر: ئەينى چاغدا رىباتى تاھىر بىن ئەلى ۋە تاھىرىيە نامىلىرى بىلەن تونۇلغان. بۇ يەر خارەزىم چېگرىسىنىڭ باشلىنىش ئورنى.

(25) بەيكەند: بۇخارى بىلەن جەيھۇن ئارىسىدىكى چوڭ بىر شەھەر، ھازىر خارابىلىككە ئايلانغان.

(26) ئەل جەيھانى: مەشھۇر سامانى ۋەزىرى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىن ئەخمەد

ئەل جەيھانى بولۇپ، «كىتاب ئەل مەمالىك ۋە مەسالىك» ناملىق يوقالغان بىر ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى.

(27) ناسىر بىن ئەخمەد بىن ئىسمائىل: ھىجىرىيە 301 — 331 (مىلادىيە 914 — 943) يىللىرىدا سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان.

(28) ئەل فازىل بىن موسا ئەل نەسرانى: بۇ خارەزىملىك بىر ناستور (خرىستىئان مۇرتى) بولسا كېرەك. بار تەھولدىنىڭ قارىشىچە خارەزىم خرىستىئانلىرىنىڭ كاتتىۋى. شى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن.

(29) ئەخمەد بىن موسا ئەل خارەزمى: خەلىپىنىڭ ئوردىسىدىكى بىر مەسئۇل كىشى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

(30) باب ئەل تۇرك: «تۇرك دەرۋازىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان بۇ يەر سامانىيلارنىڭ چېگرا قاراۋۇلخانىسى بولسا كېرەك.

(31) ئەل غىترىفىييە: ھارۇن ئەل رەشىد دەۋرىدە خۇراسان ۋالىيسى بولغان غىترىف بىن ئەتتاب تەرىپىدىن ياسىتىلغان دىرھەملەر «مۇسەييەبىيە» دەپىلىنىدۇ. ماۋۇبىرا- ئۇنىڭ ھەر دە ئىشلىتىلىدىغان ۋە «مۇھەممەدىييە» دەپ ئاتىلىدىغان دىرھەملەرمۇ ئىسلام دەۋرىدە ياسالغانىدى. سەمەرقەند دىرھەملىرى ھەققىدە سائۇۋائىرە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

(32) خارەزىم: بۇ يەردىكى خارەزىم ئەينى چاغدىكى خارەزىمنىڭ مەركىزى قات شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. قات شەھىرىنىڭ ھازىرقى نامى شابباز (شەيخ ئابباس ۋەلى) بولۇپ، شەھرىتان دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(33) خارەزمشاھ مۇھەممەد بىن ئىراق ئافرىغىلەر خانلىرىدىن ئىدى.

(34) تۆمۇرچى: تېكىننىڭ بۇرۇن خارەزمدە تۆمۇرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا تۆمۇرچىلىك سايمانلىرىمۇ شامانىنىڭ سا- مانلىرىدەك مۇقەددەس ئىدى. مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قىرغىزلار، يابغۇلار ۋە قىپچاقلار تۆمۈرنى مۇقەددەس بىلەتتى ۋە تۆمۈر بىلەن قەسەم قىلاتتى. ئۇنتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە، ماۋۇبىرا ئۇنىڭدىن ۋە خارەزىم بىلەن تۈرك ئەللىرى ئارىسىدا كەڭ تۆمۈر تىجارىتىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى مەلۇم.

(35) ئۇلۇغ ئەمىر: بۇ سامانىيلار ھۆكۈمدارىنى كۆرسىتىدۇ. ئىبنى فەزلاننىڭ زامانىدا سامانىيلار ھۆكۈمدارى خەلىپىنىڭ خۇراساندىكى ھۆكۈمدارى ئىدى. خارەزىم- شاھنىڭ بۇ يەردىكى سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ خەلىپىنىڭ شىمالدىكى ئۇلكىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنى ئارزۇ قىلمايتتى.

(36) جۇرجانىيە: ھازىرقى كۈنىيە ـ ئۈرگەنج شەھىرىنىڭ كونا نامى. ئىبنى

فەزلان دەۋردە جۇرجانىيە خارەزمنىڭ تىجارەت مەركىزى بولۇپ، قاتتىنمۇ مۇھىم ئىدى. ئازغىنا ۋاقىتتىن كېيىن مەملىكەتنىڭ پايتەختى بولغان. بۇ يەر تۈرك قەبىلىلەرنىڭ يۇرتلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسى ئارىسىدا ئاھايىتى چوڭ بىر تىجارەت مەركىزى ئىدى.

(37) ئەردەقۇ: جۇرجانىيىگە بىر كۈنلۈك يىراقلىقتا، جەنۇبقا قاراپ كەتكەن يول ئۈستىدىكى بىر يېزا بولۇپ، كەردەلىلەر ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. كەردەلىلەرنىڭ نامازدىن كېيىن ئەلى بىن ئەبۇ تالىپنى قارغاشلىرى ئۈلارنىڭ جاھىل مۇئتەزىلىي (ئەھلى سۈننەتتىن ئايرىلغان بىر كونا ئىسلام مەزھىبى) ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(38) تاغ: تۈركچە سۆز بولۇپ، لۇغەت مەنىسى سەكسەك دەرىخى.

(39) مۇسەييەبى: يۇقىرىدا ئېيتىلغان غىترىف بىن ئەتتابنىڭ ئىنىسى مۇسەييەبى تەرىپىدىن ياسىتىلغان پۇللارغا بېرىلگەن نام.

(40) رىباتئى زەمجان: بۇ كارۋان ساراي ھازار دېگىزى بىلەن ئارال كۆلى ئارىسىدا ئۈست يۈرت دېگەن دۆڭلۈكتە بولۇپ، بۇ يەر ئەينى زاماندا «تۈرك دەرۋازىسى» دەپمۇ تونۇلغان. بۇ يەرنىڭ سامانىيلارغا قارايدىغان بىر چېگرا قاراۋۇلخانىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدا يۇقىرىدا ئېيتىلدى.

(41) گىت: ئىبنى ھاۋقال ۋە ئىستەخرى تەرىپىدىن گىت دەپ خاتىرىلەنگەن بۇ ئورۇن ئوغۇز ئەللىرىنىڭ كىرىش ئېغىزى ئىدى.

(42) ئوغۇزلار ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرگە قارالسۇن.

(43) رەب: قەدىمىي ئىرانلىقلار چوڭلىرىنى «خۇدا» دېگىنىدەك، تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىمۇ چوڭلىرىغا ئاللا مەنىسىدىكى ئىبارە بىلەن خىتاب قىلاتتى. ئىبنى فەزلان تەرىپىدىن دىنسىز ئىكەنلىكى ئېيتىلغان بۇ ئوغۇزلار شامانىس ئىدى. كىتابنىڭ ئاخىرىدا شامانىس رۇسلار ھەققىدىمۇ شۇ تەرىپ قوللىنىلىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ ئىشلىرى بىلەن تونۇش بولغان چوڭلار ئارىسىدا شامانلارمۇ بار ئىدى.

(44) ئوغۇزلار ۋە شامانىس تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇيۇنمايدىغانلىقى ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردىكى «جازالار» قىسمىدا توختىلىدۇ.

(45) ئوغۇز ئايالىلىرىنىڭ ناتونۇش ئەرلەردىن قاچمايدىغان ئادىتى ئاناتولىيە دېھقانلىرى بىلەن تۈركمەنلەر ئارىسىدا زامانىمىزغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈرك قەبىلىلىرى ئايالىلىرىنىڭ ناھايىتى ئىپپەتلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە ھەر خىل مۇئەللىپلەر كۆپ قېتىم توختالغان.

(46) تەسبىھ ۋە تەھلىل: «سۇبھان ئاللا» ۋە «لائىلاھە ئىللەللا» ئىبارىلىرىگە بېرىلگەن قىسقىچە نام.

(47) ھەققى - مېھرى: سۈت ھەققى مەنسىدە بولۇپ، بۇ يەردە قىز ئېلىپ قېچىشنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆرسەتكە بولىدۇ. بۇ ھەقتىكى كەلگە مەلۇماتنى كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرنىڭ «نىكاھلىشىش ئادەتلىرى» قىسمىدا كۆرۈڭ.

(48) تۆل: چوڭ ئوغۇلنىڭ ئۆز ئانىسى بولماسلىق شەرتى بىلەن ئاتىسىنىڭ تۆل قالغان خوتۇنىنى ئەمرىگە ئېلىشى ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرنىڭ «نىكاھ-لىنىش ئادەتلىرى» قىسمىدا كەلگە توختىلىدۇ.

(49) قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىدە مالالارنىڭ بوغۇزلانماي، قان ئېقىتماي ئۆلتۈرۈ-لىدىغانلىقى ۋە قۇربانلىق قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا يەنە شۇ قىسمىدا تەپسىلىي توختە-لىدۇ.

(50) بەچچىۋازلىق: بۇنداق گۇناھ سادىر قىلغانلار موڭغۇللاردىمۇ ئۆلۈمگە مەھ-كۇم قىلىناتتى.

(51) قۇزئەركىن: سەل تۆۋەندە شەخسەن ئىبنى فەزلان تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھاتقا قارىغاندا، «يابغۇ» نىڭ ۋەكىلىگە بۇ نام بېرىلەتتى. بۇ سۆز قادىرخان ياكى قۇزئەركىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

(52) كىچىك يىنال: بۇ يابغۇنىڭ ۋەلىئەھدى (تەخت ۋارىسى) گە بېرىلگەن نام بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتتا ئوغۇزلارنىڭ ھەرقانداق ئاقساقىلىغا بۇ نام بېرىلىشكە باشلە-غان.

(53) پاي - باق: ئاياغ بىلەن ئىشلەيدىغان بىر سايمان بىلەن توقۇلغان رەخت.

(54) ياڭاق: ئوتتۇرا ئەسىر مۇئەللىپلىرى خارەزىم ۋە شىمال تەرەپتىكى ئەللەردە ياڭاق دەرىخىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ.

(55) سەجدە: بۇلغارلار ۋە ھازارلاردىمۇ ئۇچرايدىغان تەشەككۈر سەجدىسى بۇتپە-رەسلىك ئادىتىدۇر.

(56) كېسەللەرنى داۋالاش، مېيىتنى دەپنە قىلىش ۋە قەبرىلەر ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردە تەپسىلىي توختىلىدۇ.

(57) كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى «دەپنە قىلىش شەكىللىرى» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن.

(58) كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى «بالبالار» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن.

(59) بۇ يەردە، ئۆلگۈچى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلىشقا كۈشكۈرتكۈچى شۇبھىسىز شامانۇر. تۈرك قەبىلىلىرىدە ئۆلگۈچىگە ئاتاپ قىلىنىدىغان قۇربانلىق توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا توختىلىدۇ.

(60) يابغۇ: ئوغۇز ھۆكۈمدارىغا ۋە قارلۇق ھۆكۈمدارىغا بېرىلگەن بۇ نام بەزىدە «جەبغۇيە خاقان» شەكلىدىمۇ قوللىنىدۇ. بەزى يەرلەردە خاقانىنىڭ ئوغۇللىرى، ئەر

قېرىنداشلىرى ۋە يېقىن تۇغقانلىرىنىمۇ «يابغۇ» دەيدۇ.

(61) سۇ باشى: ئوغۇزلارنىڭ ھەربىي قوماندانىغا بېرىلگەن ئۇنۋان بولۇپ، ئەسلىي تېكىستتە ئېيتىلغىنىغا قارىغاندا بۇ سۇ باشىنىڭ ئوغۇزلار ئىچىدىكى ئىناۋىتى يابغۇدىنمۇ ئۈستۈن. زەكى ۋەلىدى توغان بۇ يەردە ئېيتىلغان سۇ باشىنىڭ سەلجۇقلار-نىڭ ئاتىسى بولۇش ئېھتىمالىنى ئېيتىدۇ.

(62) گۈمبەزلىك چېدىر: تۈرك چېدىرلىرى گۈمبەز شەكلىدە بولاتتى. ئونتۇرا ئەسىردە تۈرك چېدىرلىرى پەقەت تۈرك قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئەمەس، باشقا قوشۇنلە-رى تەرىپىدىنمۇ قوللىنىلغان ھەتتا پەيغەمبەر دەۋرىدە ئەرەبستاندا تۈرك چېدىرلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەرمۇ بار. بۇ چېدىرلار ئۆيگە ئوخشاش بولۇپ، تىلمە ياغاچلاردىن ياسالغان بىر جازا ئۈستىگە كىگىز قاپلاش ئۇسۇلى بىلەن ياسىلاتتى.

(63) شامانىس تۈركلەردىكى سۇنۇقنىڭ مۇقەددەسلىكىدىن كېيىم - كېچەك ۋە بەدەننى يۇيۇشنىڭ مەنئى قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى «جازالار» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال غەربىي ھۇنلاردا ۋە ئىسقىتلاردىمۇ مەۋجۇت ئىدى.

(64) بۇ يەردە ئېيتىلغان «تۇغقان» دېگەن تۈركچە سۆز كۆيئوغۇل، قېيناتا، قېينىنى مەنىلىرىنى بېرىدۇ. مۇسۇلمان بولغان بۇلغار ھۆكۈمدارى بىلەن ئوغۇز سۇبا-شىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتە ئورنىتىشى بىرتاڭ گۇمانلىق. بەلكىم بۇ سۆز بۇ يەردە ئىتتىپاقداش مەنىسىدە قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن. ھەرھالدا ئۇ دەۋردە ئورتاق دۈشمىنى ھازارلارغا قارشى ئوغۇزلار بىلەن بۇلغارلار ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار ئىدى.

(65) تارخان: سۇباشىدىن كېيىن تۈرىدىغان ۋە ئېسىلزادىلەردىن ئۈستۈن بولغان كىشىگە بۇ نام بېرىلەتتى. ئەمەۋىيلەر دەۋرىدە ماۋېرائۇننەھردىكى مۇستەقىل بەگلىكلەر-نى ئىدارە قىلىدىغان كىشىلەرمۇ تارخان دېيىلەتتى.

(66) كەلەك: ئەسلىي تېكىستە «سۇفرا» دېيىلگەن بۇ قورالنىڭ ئىچىگە نەرسە-لەرنى سېلىپ، ئاغزىنى بوغۇۋەتكەندىن كېيىن، دەريادىن ئۆتىدىغان ئادەم بۇنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرىدۇ. ئولاغقا چېتىلغان بۇ كەلەك ئولاغ بىلەن بىرلىكتە دەريادىن ئۆتىدۇ. بەزىدە بۇ كەلەكلەر بەش - ئالتە كىشىلىك چوڭلۇقتا بولاتتى.

(67) قېيىن دەرىخى: تۈرك قەبىلىلىرى بۇ دەرەخنى مۇقەددەس دەرەخ دەپ قارايتتى. بۇ دەرەخ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدا خېلى كۆپ ئىدى. شامانلارنىڭ دۇمباقلىرىمۇ بۇ ياغاچتىن ياسىلاتتى. شامانىس تۈركلەر ئارىسىدا ئۇلۇكلەر قېيىن دەرىخىنىڭ تۈۋىگە دەپنە قىلىش ياكى جەسەتنى بۇ ياغاچتىن قىلىنغان تاختاي ئۈستىگە

قويۇشنىڭ ياخشى ئىشى ئىكەنلىكى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىسىدا توختىلىدۇ. بىر مۇنچە تۈرلىرى بولغان قېيىن دەرىخى نىجاتكار ۋە مەرھەمەتلىك ئانا تەڭرى ئۈمماي بىلەن ئۇلگەن تەرىپىدىن يەر يۈزىگە چۈشۈرۈلگەنمىش. . . ئالتايلىقلارنىڭ دۆئالىرىدا ھەمىشە «باي قېيىن» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىدە بەزى فەتىشلەر (ئىلاھلار) مۇ قېيىن ياغىچىدىن ئويۇپ ياسىلاتتى. قېيىن دەرىخىگە قۇربانلىق ۋە يېمەكلىكلەر تەقدىم قىلىناتتى.

(68) پەچەنەكلەر: پەچەنەكلەرنىڭ ئەسلىي يۇرتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئىبنى فەزلان ئۇلارنى يېيىق دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئۇچرىتقان. ئەبۇ دۇلەف بولسا، تېخىمۇ شەرقتە پەچەنەكلەردىن بىر توپ كىشىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. پەچەنەكلەرنىڭ كۆپ قىسمى 9 ـ ئەسىردە ھازارلار ۋە ئوغۇزلارنىڭ بېسىمى ئاستىدا ۋولگىنىڭ غەربىگە ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇلار 889 ـ يىلى ماجارلارنى تېخىمۇ غەربكە چېكىنىشكە زورلاپ، تۇناغا قەدەر سوزۇلغان جەنۇبىي رۇسىيە دالىلىرىغا تارقالدى. ئىسلام جۇغراپىيەچىلىرى غەربكە كەتكەن پەچەنەكلەر توغرىسىدا تېخىمۇ كۆپ توختىلىدۇ. بۇلار 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇنادىن ئۆتۈپ بالقانغا تارتىلىپ بىزانسلارنىڭ بېشىغا چوڭ بالا بولغان. ئاخىرى 12 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئالىكسىئوس تەرىپىدىن تار مار قىلىنغان. قالدۇقلىرى بىزانس ئىمپراتورلۇقى خىزمىتىگە ئېلىنغان. ئىبنى فەزلان ۋە ئىدرىسى ئۇلارنىڭ ساقال ـ بۇرۇتسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەبۇ دۇلەف بولسا، شەرقتىكى پەچەنەكلەرنىڭ ئۇزۇن ساقاللىق ۋە بۇرۇتلۇق ئىكەنلىكىنى، ئايالىلار بىلەن ئاشكارا جىنسىي مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(69) يېيىق: ئۇرال دەرياسىنىڭ تۈركچە نامى. شامانىس تۈركلەردىكى قوغدىغۇچى ئىلاھلاردىن بىرىنىڭ نامى يېيىق بولۇپ، ئۇ ئۇرال دەرياسىنىڭ مۇقەددەسلىكى بىلەن ئالاقىدار بولۇشى مۇمكىن.

(70) باشقىرتلار: باشقىرت دېگەن نام قەدىمىي ئەرەب مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان باشقىرتلار ماجارلارنىمۇ بىلدۇرىدۇ. ئىبنى ھاۋقال: «باشقىرتلار ئىككى خىل بولىدۇ. بىر قىسمى ئوغۇزلار بىلەن بۇلغارلار ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇلار ئورمانلىقلاردا ياشايدىغان ۋە بۇلغار ھۆكۈمدارىغا قارايدىغان 2 مىڭ كىشىگە يېقىن بىر توپ كىشىلەر. باشقىرتلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەسلىدە پەچەنەكلەرگە قوشنا بولۇپ، جەنۇبىي رۇسىيىدە ئولتۇراقلاشقان» دەيدۇ. ئىستەخرىمۇ شۇنداق تەنقىد قىلىدۇ. باشقىرت ۋە ماجار دېگەن سۆزلەر بىر ـ بىرىدىن ھەرقانچە پەرقلەنسىمۇ، تەنقىدچىلار كونا باشقىرتلار بىلەن ماجارلارنىڭ تىلىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ئېسپاتلىدى. رۇبروئۇكنىڭ ئېيتىشىچە، 13 ـ ئەسىردە باشقىرتلارنىڭ تىلى ماجارلارنىڭ تىلىغا

ئوخشايدىكەن. بۇگۈنكى باشقىرت جۇمھۇرىيىتى ئىبنى فەزلان كۆرگەن باشقىرتلارنىڭ يۇرتىدا بولۇپ، ئۇلار غەربكە كۆچكەن ماجارلارنىڭ قېلىپ قالغان قىسمى بولۇشى مۇمكىن. ئىبنى فەزلاننىڭ بۇ يەردە باشقىرتلارنى تۈرك قەبىلىسى دەپ قوبۇل قىلىشى تامامەن توغرا. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە بىر باش سۆڭىكى قېزىلمىسى توغرىسىدىمۇ توختالغان بولۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە فاللۇس (ئەرلىك جىنسىي ئەزاسى) غا چوقۇنۇش ۋە ئون ئىككى ئىلاھ توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردىن «شامانىزم» دېگەن قىسمىدا توختىلىدۇ.

(71) بۇلغارلار ھەققىدىكى تەپسىلىي مەلۇماتنى كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەر-دىن كۆرۈڭ.

(72) تۆت بەگ: تۈرك قەبىلىلىرى ۋە موڭغۇللاردىكى تۆت ھۆكۈمدار تۈزۈلمىسى-دىكى ئىمپېراتورلۇقنىڭ تۆت قەبىلىسى ياكى تۆت قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. چىن-گىزخاننىڭ تۆت چوڭ ئەسكىرىي قوشۇنىدىكىگە ئوخشاش، بۇ خۇسۇس تۆت ئاساسىي نۇقتا ۋە دۇنيا ھاكىمىيىتى چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىبنى فەزلان بۇ تۆت قەبىلىدىن پەقەت ئۇچىنىڭ نامىنى بېرىدۇ. تۆتىنچىسى ئىبنى ھاۋقال تەرىپىدىن ئېيتىل-غان بۇرسۇلا بولۇشى مۇمكىن.

(73) نان، گۆش ۋە تېرىق: ئەلچىلىك ھەيئىتىنى كۈتۈۋېلىشتا ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققۇچىلار ئىلىپ بارغان بۇ يېمەكلىكلەر سوۋغات ياكى بۇلغارلارنىڭ ئۆز مەھسۇلاتلا-رى بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە رۇس سودىگەرلىرىنىڭ ئىلاھلىرىغا گۆش، سوت، پىياز ۋە نان تەقدىم قىلىدىغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بەركە خانىنىڭ ۋەزىرى مىسىر ئەلچىلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە ئۇلارغا گۆش، بېلىق، سوت قاتارلىقلارنى ئەۋەتكەن.

(74) چاچقۇ چېچىش ئادىتى: بولۇپمۇ توي - تۆكۈن ۋە خۇشاللىقلاردا چاچقۇ چېچىش ناھايىتى كەڭ تارقالغان ئادەت. چاچقۇ ھەر قەبىلىنىڭ ئۆز ئەمگىكى بىلەن ئالغان مەھسۇلاتلىرىدىن بولاتتى. ئۇلۇكلەرگە ۋە ئىلاھلارغا تەقدىم قىلىدىغان چاچقۇلار ھەققىدە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرنىڭ «قۇربانلار ۋە ھەدىيەلەر» قىسمىدا توختى-لىدۇ.

(75) بايراق، خىلئەت، ئېگەر، سەللە: خەلىپە تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بۇ نەرسىلەر ھۆكۈمدارلىق بەلگىلىرىدۇر. خەلىپىلەر ئىسلام ئەللىرىدىكى بىر ھۆكۈمدارنىڭ قانۇن-لۇقلۇقىنى ئېتىراپ قىلغاندا ئۇنىڭغا بايراق، ئېگەر، خىلئەت ۋە سەللە ئەۋەتەتتى.

(76) ھەمىد بىن ئەل ئابباس: ھىجىرىيە 306 — 311 (مىلادىيە 918 — 923) - يىللىرى خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ ۋەزىرلىكىنى قىلغان.

(77) ئاياللارنىڭ ئومۇمىي مۇراسىملارغا قاتنىشىشى كونا تۈرك قەبىلىلىرىدە ئادەت

ئىدى. بۇ خۇسۇسىيەت ئەرەبلەرگە يات ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىبنى فەزلان «بۇ ئۇلارنىڭ ئادىتىدۇر» دېگەن. تۈرك قەبىلىلىرىدىكى بۇ ئادەت مۇڭغۇللاردىمۇ كۆرۈلىدۇ.

(78) ئىبنى باتتۇتا ۋە ماركوپولو بەرگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، مۇڭغۇللاردىمۇ خانىنىڭ مەجلىسىدە بولغان كىشىلەرنىڭ ئايرىم ئۇستىلى ۋە داستىخىنى بار ئىكەن.

(79) (سۆجۈڭ) سۆجۈ: بۇ يەردە مەست قىلغۇچى بىر شارابنى دېمەكچى بولسا كېرەك. بال ۋە تېرىق ئىچىملىكلىرى بىلەن قىمىزلارنى قەدىمىي مۇسۇلمان تۈرك قەبىلىلىرى شاراب دەپ قارايتتى. ھەزرىتى ئۆمەرمۇ سۈرىيەلىكلەرگە بالدىن ياسالغان مۇسەللەس ئىچىشكە رۇخسەت قىلغان.

(80) يەھۇدىيلاردىن قوغدايدىغان قورغان: بۇ يەردە ئېيتىلغان يەھۇدىيلار خاقانلىرى ۋە ئىدارە قىلغۇچىسى يەھۇدىي بولغان ھازارلار.

(81) بۇ يەردە تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنىڭ تەكرارلىنىش - تەكرارلانماسلىقىغا دائىر ھۆكۈمدار بىلەن ئىبنى فەزلان ئارىسىدا بولغان مۇنازىرە ئاساسىدە بۇ رايوندا ھەنەفى ۋە شافى مەزھەپلىرىنىڭ نوپۇز مۇسابىقىسىنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر. ئىسلامىيەتنى ماۋېرا ئۇننەھر ۋە خارەزىم يولى بىلەن قوبۇل قىلغان بۇلغارلارنىڭ ھەنەفى مەزھىپىگە ئۇيغۇن ھالدا تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنى تەكرارلىشى ئاساسسىز ئىدى. شافى مەزھىپىدە بولغان ئىبنى فەزلان بولسا، ئۆزى قوبۇل قىلغان مەزھەپكە ئۇيغۇن ھالدا تەكبىرنىڭ ئىبارىلىرىنىڭ تەكرارلانمايدىغانلىقىدا چىڭ تۇرىدۇ. ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلدىن چۈشەنمىگەن ھۆكۈمدار مەزمۇنىغا تەكبىرنى ئىبنى فەزلاننىڭ دېگىنىدەك ئوقۇشنى ئەمر قىلغان. كېيىن ھەنەفى ئۇلىمالىرىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ئۆتكۈزگەن خاتالىقىنى تونۇپ، مەزھەبگە تەكبىرنىڭ ئىبارىسىنى يەنە تەكرارلاشقا ئەمر قىلغان.

(82) شىمال شەپىقى: بۇ يەردە قۇياش پېتىشتىن مەل ئىلگىرى ئاسماننىڭ قىزىرىشى ۋە قىزىل بۇلۇتلار ئىچىدە جىنلارنىڭ بىر - بىرىگە سوقۇلۇشىنى ئېيتىدۇ. بۇ بىر رىۋايەت. بۇ قۇياشنىڭ ئېگىزلىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەندە پەيدا بولغان بىر شىمال شەپىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئېستونىيە داستانىدا ۋە شىمال رىۋايەتلىرىدە، شىمال شەپىقى ئەرشتىكى لەشكەرلەرنىڭ جەڭلىرىگە ئوخشىتىلىدۇ. بۇ خۇسۇس گېرمان رىۋايەتلىرىدە ناھايىتى كەڭ بىر تېمىدۇر. بۇ يەردە جەڭنىڭ مۇمىن ۋە كاپىر جىنلار ئارىسىدا بولىدىغانلىقى ئېيتىلىش بىلەن ۋەقە ئىسلامىيەلەشتۇرۇلگەن. بۇ تېمىنى بىرئاز باشقىچە ھالدا مىڭ بىر كېچە چۆچەكلىرىدىكى بۇلۇقىيە ۋە شاھ مەران چۆچەكلىرىمۇ ئۇچرىتىمىز. بۇ چۆچەكلەردە چوڭ بىر چاڭ - توزان ئىچىدە بىر ۋادىدا مۇمىن ۋە كاپىر جىنلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككى قوشۇننىڭ توقۇنۇشقانلىقى كۆرۈلىدۇ.

(83) ژسۇ: بۇلار لادوگا كۆلىنىڭ شەرقىدە ئاقكۆل ئەتراپىدا ئولتۇرىدىغان رۇسلارنىڭ ژىيس قەبىلىسى. بۇلغارلار ژسۇ ۋە يۇرا ئۆلكىسىگە چانىلار بىلەن كىيىم - كېچەك، ئوزغا ئوخشاش نەرسىلەرنى، تۇز ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەشيالارنى ئېلىپ بېرىپ ئولارنى جۇۋىغا تېگىشەتتى. بۇ تىجارەت داۋاڭسىز تېگىشىش شەكلىدە بولاتتى. داۋاڭسىز تېگىشىش زامانىمىزدىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەردە بولغىنىدەك، مەرۇزىنىڭ ئېيتىشچە، بۇرۇن قارا تەنلىكلەردە، چىن، ھىندى ئارالىرىدا، سىبىرىيە قەبىلىلىرىدە مەۋجۇت ئىدى. بۇ مۇئامىلىپ قىماقلارنىڭ بىر گۇرۇھى ئېچىدىمۇ داۋاڭسىز تېگىشىش ئاساسى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى يازىدۇ.

(84) فىندىك: مەرۇزى: «بۇلغار دىيارىدىكى خانەنىڭ (قېيىن) دەرەخلىرى ئارىسىدا فىندىك كۆپ» دەيدۇ. ژولگا بويلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن فىندىكلار «بۇلغار» دېيىلەتتى. غولىدىن تاتلىق سۇيۇقلۇق ئېلىنىدىغان دەرەخ، شۇبھىسىز، شېكەرلىك قېيىن دەرىخىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

(85) سەخرەج: بۇ سۆز تۇركچىدىكى «ساغراق» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. ئىبنى رۇستەھ: «ھۆكۈمدار ھەربىر تويدىن باج ئورنىدا بىردىن ئات ئالىدۇ» دەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئەينى چاغدا ئات شەكلىدە ئېلىنىدىغان باجنى دېسە كېرەك. بۇ سۆز «ساخراخ» دەپمۇ ئوقۇلىدۇ.

(86) بۇغداي ئېچىتقۇسى: بۇ يەردىكىسى بۇغداينىڭ ئۆزى ئەمەس، بۇغدايدىن ئىشلەنگەن بىر ئېچىملىكنى دېمەكچى.

(87) ھۆلچىلىك ۋە ئېغىر ھاۋا: تەرجىمان سەللامنىڭ ساياھىتى دېگەن ھېكايىدە ۋە ئەبۇل فىدانىنىڭ ئەسىرىدە بۇ ئىبارە «سىبىرىق پۇراقلىق تۆپراق» دەپ ئېلىنغان.

(88) بىلىق يېغى: بۇلغار دەۋرىگە ئائىت بىلىق تۇتىدىغان قارماق يىپلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى بىلىق ئوۋچىلىقىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(89) قالپاق: تېكىستتە «كالانسوۋا» دېيىلگەن بۇ سۆز «كىگىزدىن ياسالغان ئېگىز كۆلاھ تۈرك قەبىلىلىرى كىيىدىغان باش كىيىم» دەپ ئىزاھلانغان. ئىبنى رۇستەھ: «ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىگە ئوخشايدۇ» دەيدۇ. مەرۇزى كالانسوۋا ۋە قابا (ئوزۇن تون) لارنى تۈرك كىيىم - كېچەكلىرى دەپ يازىدۇ.

(90) باش كىيىمنى ئېلىۋېتىش: تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا تارقالغان بۇ ئادەت ئىسلام ئەللىرىگە ئەسكەر بولۇپ كەلگەن تۈرك قەبىلىلىرىدە ۋە موڭغۇللاردىمۇ ئۇچرايىتى.

(91) تۈرك چېدىرى (گۈمبەزلىك چېدىر): ئىبنى فەزلاننىڭ ئەلچىلىكى ئەسنا-

سدا بۇلغارلاردا شەھەر يوق ئىدى، ئۇلار چېدىرلاردا ئولتۇراتتى. بۇ چېدىرلار «قۇببە» ياكى «بەيت» ئىبارىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. قۇببە (گۇمبەز). ئىبارىسى ئاساسەن يۇمىلاق، كىگىز بىلەن قاپلانغان گۇمبەزلىك ئۆينى كۆرسىتىدۇ.

(92) ھازىرمۇ قىرغىزلاردا بىر كىشى ئوغۇل تاپسا ئۇنى بوۋىسى باقىدۇ.

(93) قېرىنداشلار مىراسخورلۇقى: بىر كىشى ئۆلسە ئۇنىڭغا بالىلىرى ئەمەس، قېرىنداشلىرى ۋارىس بولىدىغان ئادەت ئانىلارنىڭ ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىن كەلگەن. بۇ ئادەت تۈرك قەبىلىلىرىدە، موڭغۇللاردا، بەربەرلەردە ۋە ھەر خىل ئىرقلاردا ئۇچرايدۇ. بۇنداق مىراسخورلۇق پرىنسىپى سىياسىي ژارىسلىق جەھەتتىمۇ ئىشلىنىدۇ.

(94) چاقماق: تۈرك قەبىلىلىرىدىكىدەك، موڭغۇللاردىمۇ چاقماق چۈشكەن نەرسە-لەر، ھايۋانلار، ئادەملەر بىر مەزگىل ئۇلۇغ خانىنىڭ ھەربىي تۈزالغۇسىدىن پىراقتا تۇراتتى. بەزى شامانىستلارنىڭ چاقماق تەڭرىسىگە چوقۇنىدىغانلىقىمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇلا-رنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تەڭرى يەردىكى يامانلىقلارنى كۆزىتىپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار بولسا چاقماقنى بەخت ھېسابلايتتى.

(95) سەۋەنلىك بىلەن بىرىنى ئۆلتۈرگەن كىشىنى رۇسلارمۇ شۇنداق جازالايتتى. بۇنداق جازا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان كىشىنىڭ تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن قۇتۇلۇشى ياكى ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق، سوغۇق، ئىسسىقنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆلۈشى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

(96) كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرنىڭ «ئادەم قۇربانلىرى» قىسمىغا قارالا.

(97) ھاللەجە: ژولگىنىڭ كاما بىلەن قوشۇلغان يېرىگە يېقىن جايدىكى بۇ ئۇچ كۆلنىڭ چۈڭاشچە نامى بولۇپ، قىشلاق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

(98) ئېدىل دەرياسى بويىدا قۇرۇلغان بۇ يەرمەنكىنىڭ ئورنىدا كېيىنچە بۇلغار شەھىرى مەيدانغا كەلگەن.

(99) يەجۈج ۋە مەجۈج: قۇرئان ۋە تەۋراتتا ئېيتىلغان بۇ قوۋمنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. ھەدىسلەر ۋە دەسلەپكى ئىسلام مەنبەلىرىگە قارىغاندا، بۇ قوۋم تۈركلەر بىلەن موڭغۇللار. ھەدىسلەردە بۇ قوۋمغا دائىر بېرىلگەن فىزىئونومى (چىراي شەكلى) تۈرك - موڭغۇل فىزىئونومىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. تۈرك قەبىلىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، يەجۈج ۋە مەجۈج تۈركلەرنىڭ شەرقى ۋە شىمالىدىكى قوۋملار ئىكەنلىكى ئويلىشىلغان. ھازار ۋە بۇلغارلارنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، يەجۈج ۋە مەجۈج سلاۋلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەر. قەدىمىي ئەرەبلەر تەرىپىدىن يەجۈج ۋە مەجۈج بويى پاكار، بۇرنى پاناق، يۈزى دۈگىلەك قەبىلىلەرگە ئوخشىتىلغان، شىمالنىڭ رىۋايەتلىرى-

ده بولسا ئېگىز بويلۇق، كۆك كۆز، سېرىق تەنلىك ئىسكاندىنوۋىيىلىكلەرگە ئوخشىتىلىدۇ. ئەرەب ۋە ئىران رىۋايەتلىرىدە بۇ قوۋمنىڭ بىر سېپىلنىڭ كەينىدە ياشايدىغانلىقى، شىمالنىڭ رىۋايەتلىرىدە بولسا، بىر ئارالدا ياشايدىغانلىقى ۋە بېلىق بىلەن ئوزۇقلىنىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇلغارلار يۇرتىدىكى شالغۇت ئادەملەرنىڭ يەجۇج ۋە مەجۇج ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش بۇ كۆزقاراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئەبۇ ھەمىد ئەل ئەندىلۇسىمۇ بۇلغارلار يۇرتىدا ئاد قەبىلىسىدىن بولغان بىر گىگانت ئادەم كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

يەجۇج ۋە مەجۇج سېپىلى ھەققىدىكى ئىشەنچىلەرمۇ مانا شۇ شەكىلدە ئۆزگەرگەن بولۇپ، بەزىلەر بۇ سېپىلنى دەربەند دېسە، بەزىلەر تۆمۇر دەرۋازا، بەزىلەر بولسا سەددىچىن دەپ چۈشەندۈرىدۇ. تەۋراتتىن ئېلىنغان بۇ چۈشەنچىنىڭ ساقالار ھۆكۈمدارى گوگ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر سېپىلنىڭ دەربەند ئىكەنلىكىنى ئېيتىش مۇمكىن.

(100) جەۋشىز: قاما دەريانىڭ بىر تارمىقى. بۇلغار شەھىرىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلەتتى.

(101) سۇۋار: زەكى ۋەلىدى توغان بۇ ئىسمىنىڭ چۈۋاش قەبىلىسىنىڭ بۇرۇنقى نامى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ ئىسىم كېيىن بۇلغار شەھىرىنىڭ يېنىدا قۇرۇلغان بىر شەھەرنىڭ نامى بولغان. شەھەرنىڭ جۇمە نامىزى ئوقۇيدىغان بىر مەسچىتى بار ئىدى. ئىبنى ھاۋقال: «سۇۋار شەھىرىدە خاتىپ بولغان بىرى ماڭا بۇ ئىككى شەھەر (بۇلغار ۋە سۇۋار) نوپۇسىنىڭ ئون سەككىزىگە يېتىدىغانلىقىنى، بىنالىرىنىڭ ياغاچتىن ياسالغانلىقىنى، خەلقىنىڭ قىشتا شەھەردە ئۆيلەردە، يازدا بولسا قىرلاردا چېدىرلاردا ئولتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتتى» دەيدۇ.

(102) ئەسكىل: تۆت بۇلغار قەبىلىسىنىڭ بىرىنىڭ نامى بولۇپ، ئىبنى رۇستەھ ۋە «ھۇدۇد ئەل ئالەم» لەر بۇ ھەقتە سۆزلىنىدۇ توختىلىدۇ.

(103) بۇ يەردە ئېيتىلغان ھايۋاننىڭ خالەچ (ئاقچا ياغاچ) ئورمانلىقىدا ياشايدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ دەرەخ لۇغەتلەردە «قارامتۇل ئاق، قىزغۇچ سېرىق رەڭلىك بىر خىل دەرەخ دەپ تەرىپلىنىدۇ. گۈزەلنى بۇ دەرەخنىڭ چىن، رۇس ۋە بۇلغار زېمىنلىرىدا ئېگىز ئۆسىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن گۈل قاچىسى، تاۋاق ۋە ئوقيا ياسىلىدىغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ.

بۇ يەردە ئېيتىلغان ھايۋاننىڭ كەركىدان ئىكەنلىكى ياكى ئەسلىكى، شۇ چاغدا بار - يوقلۇقى توغرىسىدا ئىبنى فەزلان بىر نېمە دېيەلمىگەن. زەكى ۋەلىدىن توغان بولسا بۇ ھايۋاننىڭ ھەقىقەتەن كەركىدان ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ ھەقتە ئىبنى ئەل

فاكىتنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسلىنىدۇ. كوۋالېۋسكى بۇ ھايۋاننىڭ تارىخىي دەۋرلەردە ياشىمىغانلىقىنى، ئەبۇ ھەمىد ئەل ئەندېلوسنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسلىنىپ، بۇ ھايۋاننىڭ كەركىدان ئىكەنلىكى ئېيتىلغان مۇڭگۈزنىڭ ئېيتىدائىي دەۋرلەردە ياشىغان «مەھمۇد» دېيىلگەن بىر خىل پىلنىڭ تاشقا ئايلانغان ئىسكىلىتى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭدىن كەمەر، تاغاق، تاۋاق ۋە ھەر خىل نەرسىلەر ياسالىدىغان بۇ نەرسە «خۇتۇۋ» دېيىلىدۇ. مەرۋەزى خۇتۇۋدىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ چىن، ھىندىستان ۋە تۈرك ئەللىرىدە ياسالىدىغانلىقىنى يازىدۇ.

(104) ئۆلۈكنى كۆمۈش: بۇلغارلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ئۆلۈكلىرىنى شۇ شەكىلدە كۆمۈشكە باشلىغان. بۇتېھرەس بۇلغارلار بولسا ئۆلۈكلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ كۆمەتتى.

(105) بۇلغارلار يۇرتىغا كەلگەن بۇ كېمىلەر ۋولگا ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىدىن بۇلغار شەھىرى قۇرۇلغان يەردىكى يەرمەنكىگە كېلىشەتتى. مۇكۇمدار بۇ يەرگە كەلگەن يات كېمىلەردىكى مالىلاردىن شەرتسىز ئۆشرە ئالاتتى. شىمالدىن كەلگەن كېمىلەر كۆپىنچە قۇل، قاماۋ، قارا تۇلكە، تېسىن ۋە پىلپىز تېرىلىرى، جەنۇبتىن كەلگەن كېمىلەر بولسا قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلەتتى. شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەككى، بۇ چاغلاردا ھازارلار ۋە ئۇلارنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر پۇل ئورنىغا تېسىن تېرىسى ئىشلىتەتتى. ئىبنى رۇستەھ: «ئۇلار ئارىسىدا بىر تېسىن تېرىسى ئىككى يېرىم دىرھەمگە باراۋەر دۇگلەك ئاق دىرھەملەر ئىسلام ئەللىرىدىن كېلىدۇ» دەيدۇ.

(106) رۇسلار ھەققىدىكى كەڭ مەلۇماتنى كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردىن كۆرۈڭ.

(107) رۇسلار كېمىلەر بىلەن تىجارەتكە كەلگەن بۇ بازار بۇلغار شەھىرىگە تەۋە يەردىكى يەرمەنكىدىن باشقا يەر ئەمەس. رۇسىيىدىن كەلگەن بۇ سودىگەرلەر ئومۇمەن ژارەكلەر ئىدى. ئۇلار تىجارەت ئۇچۇن بەزىدە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن باغدادقىچە كېلەتتى. ئىبنى رۇستەھمۇ رۇسلارنىڭ ساغلام ۋە چىرايلىق كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ماركوپولو: «ئۇلار ناھايىتى چىرايلىق كېلىدۇ. ھەممىسى ئاق تەنلىك ۋە سېرىق بولغاچقا، ئەرلىرىمۇ، ئاياللىرىمۇ ئوخشاش چىرايلىق كېلىدۇ» دەيدۇ. مەسئۇدى، لېئون دىئاكرې بىلەن پروكوپلۇسلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن قارىغاندا "رۇس» ئىبارىسى بىلەن گرېك تىلىدىكى «rousios» (قىزىل) ئىبارىسى ئارىسىدىكى ئوخشاشلىق سەۋەبىدىن بىزانىسلار رۇسلارنى «قىزىللار» دەيتتى. رۇسلار ئۆزلىرىمۇ ئۆز ئىسىملىرى بىلەن ئوچۇق كاشتانرەك مەنسىنى بېرىدىغان «rusiy» دېگەن ئىبارە ئارىسىدا بىر سۆز

ئويۇنى ئويناپدۇ. مەسئۇدى ۋە كازۋىننىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رۇسلارنىڭ بىر قىسمى ساقاللىرىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ، بىر قىسمى بۇدرە قىلىدۇ، بىر قىسمى ئۆرۈيدۇ.

(108) ئىبنى فەزلان تەرىپىدىن رۇسلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇمات ئىبنى رۇستەھ ۋە ئىبنى ھاۋقال بەرگەن مەلۇمات بىلەن زىت كېلىدۇ. بۇرۇن ئىبنى فەزلاننىڭ دېگىنىدەك كىيىنىدىغان رۇسلار كېيىن جۇڭا، تونغا ئوخشاش كىيىملەرنى كىيىشكە باشلىغان. ئىبنى رۇستەھ «ئۇلار ياخشى كىيىنگەن جەسۇر ئادەملەردۇر» دەيدۇ.

(109) پالتا، قىلىچ: ئىبنى مىسكەۋېيخ رۇس لەشكەرلىرىنىڭ ھەم قىلىچ، ھەم پالتا، ھەرە، بولقا ۋە بازغان ئېلىپ يۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. زەكى ۋەلىدىن توغان «رۇس ۋە ياۋروپالىقلارنىڭ قىلىچلىرىدىكى ZDMG,XC,29 بەلگىسى» دېگەن ماقالىسىدە بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالغان.

(110) رۇسلارغا ئوخشاش ئىسقىتلارمۇ بەدىننى باشتىن - ئايىغىچە ھايۋان ۋە باشقا نەرسىلەر رەسىملىرىنىڭ چەكمىلىرى بىلەن تولدۇراتتى. ئىسقىتلاردىن قالغان مۇمىيالانغان جەسەتلەردە بۇ خۇسۇسىيەت تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بۇ چەكمىلەر بەلكىم ئۇلارنى يامانلىقتىن قوغدايدىغان فەتىشلەر (ئىلاھلار) نىڭ سۈرەتلىرى بولسا كېرەك.

(111) ھۇققا: ئەمچەك ئۇستىگە باغلىنىدىغان بۇ ھۇققىلار ئاياللارنىڭ كۆكسىنىڭ ئۆز شەكلىدە تۇرۇشى ۋە بەك يوغىناپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قوللىنىلاتتى. زەكى ۋەلىدىن ئۆكتەملەر ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن ھۇققىلار ۋە يۇمىلاق شەكىلدىكى تارماق ۋە پىچاقلار ھەققىدە توختىلىدۇ.

(112) دىرھەم: رۇسلار ئىشلىتىدىغان دىرھەملەر ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن پۇل ئىدى. بۇلغارلارغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ پۇل ئورنىدا تېيىن، يىلپىز تېرىسى ئىشلىتەتتى. بۇ پۇللار يانداپ ئېلىپ يۈرۈلمەيتتى، لېكىن چەت ئەللىك سودىگەرلەر بىلەن مالغا ئالماشتۇرۇلاتتى. ئىبنى رۇستەھ ۋولگا بۇلغارلىرىدا تېرىلەرنىڭ پۇل ئورنىدا قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدا، ئەبۇ ھەمىد ئەل ئەندلوس سىلاۋلاردىمۇ شۇنداق ئىكەنلىكى توغرىسىدا توختىلىدۇ. ماركوپولو رۇسلارنىڭ يىلپىز تېرىسىنىڭ باش قىسمىنى پارچە پۇل ئورنىدا ئىشلىتىدىغانلىقىنى يازىدۇ. نىزامىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئىسكەندەر رۇسلارنى يەڭگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تېيىن تېرىسىنى پۇل ئورنىدا قوللانغانلىقىغا ھەيران قالغان. ئەمىن ئەل رازىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رۇسلارنىڭ ئېغىرلىق ۋەزنى ئۇلچەم بىرلىكلىرى يوق ئىكەن. مەسئۇدى رۇسلارنىڭ ئوغۇزلارغا ئوخشاش ھېچقانداق دىنىي قائىدىگە رىئايە قىلمايدىغانلىقىنى يەنى شامانىس ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئىبنى

رۇستەھىنك ئېيتىشىچە، قەدىمىي رۇسلار دېھقانچىلىق ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللانمايدە-كەن. ئۇروش، تىجارەت بىلەن ھەمدە سلاۋلاردىن ئېلىپ قېچىپ كەلگەن قۇللارنى سېتىش ۋە قىممەتلىك ھايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەن جان باقىدىكەن. ئىبنى ھۇر دادىبخ: «رۇس سودىگەرلىرى كېمىلەر بىلەن ئىسلام ئەللىرىگە قىممەت باھالىق تېرە جۇۋا ۋە قىلىچلارنى ئېلىپ كېلىدۇ، بۇلاردىن بىر قىسمى ئاق دېڭىزغا ئۆتىدۇ، بىر قىسمى ۋولگا ۋە ھازار دېڭىزى يولى بىلەن جۇرجانغىچە كېلىدۇ. بەزىدە جۇرجاندىن ماللىرىنى تۆگىلەرگە يۈكلەپ باغدادقا كەلگەن ۋاقىتلىرىمۇ بار» دەيدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن رۇسلارمۇ دېڭىزچى قەبىلە بولغان ۋىكىڭلەر بولسا كېرەك.

(113) نان، گۆش، سۈت، پىياز ۋە شاراب: بۇ يەردە بۇلغار شەھىرى يېنىغا جايلاشقان بازاردىكى رۇسلارغا ئائىت بىر شامانىس ئىبادەتخانىسى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ. جاھىلىيەت دەۋرى ئەرەبلىرىنىڭ بۈتلىرى بار يەرلەرگە ئوخشايدىغان ئورۇندىكى بۈتلارغا ئۇلارنىڭ تاۋىدا پىشۇرۇلغان نانىنى بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. باشقا ئېيتقىنىمىزدەك، قەبرىلەرگە ۋە بۈتلارغا قويۇلغان بۇ يېمەكلىكلەر ناھايىتى قىممەتلىك ھېسابلانغان نەرسىدىن ياكى بىر قەبىلىنىڭ ئۆز قولىدىن چىققان مەھسۇلاتلاردىن بولاتتى. ئىبنى فەزلان زامانىدا شامانىس بولغان رۇسلار شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا (ھىجرىيە 375 ـ يىلىدىن كېيىن) بىزانسلارنىڭ تەسىرى بىلەن خرىستىئانلىقنى قوبۇل قىلغان. شاراب بۇغدايدىن ياسالغان ۋە «مەرز» دېيىلىدىغان ئىچىملىككە قارىتىلغان.

(114) قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلارنىڭ تېرىسى بىلەن بېشىنىڭ كۆتەك ۋە قوزۇقلارغا ئېسىلىشى تۆۋەندە ئېيتىلغاندەك، شامانىسلار ئادەتتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى بۈتلار يەيدۇ دەيدىغان قاراش ھىندىستاندا ھازىرغىچە مەۋجۇت.

(115) رۇسلارنىڭ كېسەل داۋالاشتا قوللانغان بۇ ئۇسۇلى ئوغۇزلاردىكى شامانىسلارچە داۋالاش شەكلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شامانىسلارنىڭ كېسەل داۋالىشى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا كەڭ توختىلىدۇ. ھېرۇللار ئارىسىدا بولسا كېسەللەر ئۆلتۈرۈلەتتى.

(116) رۇسلاردا ئۆلۈكلەرنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى مىلادىيە 11 ـ ئەسىرگىچە داۋاملاشقان. مىلادىيىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مىڭ يىل ئىچىدە رۇسلاردا ئۆلۈكلەرنى كۆيدۈرۈش ۋە كۆمۈش ئادەتلىرى تەڭ داۋاملاشقان. 13 ـ ئەسىرگە ئائىت بىر ماتېرىيالدا رۇسلاردىن بىر قىسمىنىڭ ئۆلۈكلىرى ئۆرە تۇرغۇزۇپ كۆمۈلىدىغانلىقى مەلۇم. رۇسلاردىكى بۇ ئادەت تۈرك قەبىلىلىرىدىكىدەك شامانىس ئادىتىدىن كەلگەن.

(117) مېيىتنى قېيىق ياكى كېمىگە سېلىش ئادىتى فىن، ئىسكاندىنوۋىيە ۋە

ئۇرال ـ ئالتاي قەبىلىلىرىدە ئۇچرايدۇ. بۇ ھەقتە مىسىر ئەپسانىلىرىدىمۇ سۆزلىنىدۇ.

(118) رۇسلارنىڭ ئىچىملىككە بېرىلىشى ھازىرمۇ مەشھۇر. قەدىمىي رۇسلاردا ياسالغان ئورتاق ئىچىملىك توغرىسىدا ماركوپولومۇ توختىلىدۇ. ئىبنى رۇستەھ، مېيىت كۆيدۈرۈلگەندە رەببى تەرىپىدىن ئۇنىڭ گۇناھىنىڭ مەغپىرەت قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن قەدىمىي سلوۋۇلارنىڭ نەغمە ـ ناۋا قىلىدىغانلىقلىرىنى ئېيتىدۇ. ئاتىللانىڭ دەپنە مۇراسىمى ئاخىرىدا ھونلارمۇ شۇنداق قىلغان.

(119) ئاقساقاللىرىنىڭ ياكى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۆلۈمىگە مەجبۇرىي ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ياش قىزلارنى قۇربان قىلىشنىڭ بىرمۇنچە مىساللىرى بار. بۇ توغرىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان ياش قىز بىر چۆرە (قۇل) ياكى ھۆر قىز بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا جارىيە (چۆرە) دېگەن سۆز ياش ھۆر قىزلارغىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئىبنى رۇستەھ بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنى ۋە خوتۇنىنى ئوتتا كۆيدۈرىدۇ. ئارىلىرىدىن بىرى ئۆلسە قول ۋە يۈزىنى پىچاق بىلەن تىلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ جەستى كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەتىسى ئەتىگەندە بىرىپ، كۆيدۈرۈلگەن يەردىن كۈلىنى ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنى بىر ساپال قاچىغا سېلىپ، قەبرىنىڭ ئۈستىدە ساقلايدۇ. ئۆلۈمدىن بىر يىل كېيىن 20 كۆپ ئەتراپىدا بال ئېلىپ ھېلىقى قەبرىنىڭ يېنىغا بارىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قەبرىنىڭ بېشىغا توپلىشىپ بال ۋە باشقا نەرسىلەرنى يەپ ـ ئىچىپ قايتىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچىنىڭ ئۇچ خوتۇنى بولسا ۋە ئۇلاردىن بىرى ئۇنى ھەممىدىن ياخشى كۆرسە، قەبرىنىڭ يېنىغا ئىككى خادا ياغاچ ئېلىپ كېلىپ تۇپراقتا تىكىدۇ، ئۇچىنچى ياغاچنى ئىككى خادا ياغاچنىڭ ئۈچىغا توغرىسىغا باغلاپ، بۇ ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر يىپ باغلاپ، يىپنىڭ يەنە بىر ئۇچىنى خوتۇنىنىڭ بوينىغا باغلايدۇ. ئاندىن ئورۇندۇق ئۈستىدە ئۆرە تۇرغان ئايالىنىڭ ئايىغىدىكى ئورۇندۇق ئېلىۋېتىلىدۇ. ئۇ ئايال بوغۇلۇپ ئۆلگۈچە شۇ پېتى ئېسىلىپ تۇرىدۇ. ئۆلگەندە ئېلىپ ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈرۈلىدۇ. ئىبنى رۇستەھ رۇسلاردىمۇ تۇل قالغان ئايالنىڭ ئېرى بىلەن بىللە قەبرىگە تىرىك كۆمۈلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ ئادەت ئىسقىتلاردا، موڭغۇللاردىمۇ كەڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىنىدۇ.

(120) كۆيدۈرۈلىدىغان قىزغا خىزمەت قىلىدىغان ئىككى ياش قىز چۆرە قىزلار ئەمەس. باشتا ئېيتىلغاندەك، «ئۆلۈم پەرىشتىسى» دېيىلىدىغان ياشانغان ئايالنىڭ قىزلىرى.

(121) «ئۆلۈم پەرىشتىسى» دېيىلگەن ياشانغان ئايال شۇبھىسىز گېرمان ئۆلۈم ئىلاھى ھېلىنىڭ ئادەمگە ئايلاندۇرۇلغان شەكلى.

(122) بۇ يەردە ئۆلۈككە نان، گۆش ۋە پىياز سېلىنغان تاۋا نېنى پىشۇرۇلىدىغان-لىقى ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن ھايۋانلارنى قۇربان قىلىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. رۇسلاردا ئۆلۈككە ھەر خىل ھايۋانلار ۋە ئادەملەر قۇربان قىلىناتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ-چەكتىن ئايرىلمىغان بالىلارنىڭ، خورازنىڭ ۋە ئىتنىڭ قۇربانلىق قىلىنىشىنى دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ. لېكىن دىنىكرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رۇسلار دوربستولون ئۇرۇشىدىن كېيىن تۇنادا بۇۋاق بالىلارنى ۋە خورازلارنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلغان. كونستانتىن پورپىرو گېنېتۇسىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رۇسلار قارا دېڭىزغا ساياھەتكە چىققاندا خوراز قۇربانلىق قىلاتتى. بۇلغار قىرالى (پادىشاھى) كۇرۇم ئىمپېراتور ۋ. لېكىن بىلەن مۇزاكىرىلەشكەندە ئالتۇن دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ئىت، ئادەم، ئۆي ھايۋانلە-رى ۋە چوشقىلارنى قۇربانلىق قىلغان.

(123) بۇ چېدىرلاردىكى ئادەملەر ئۆلگۈچىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى. قۇربان بولىدە-غان چۆرە قىز بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ جىنسىي مۇناسىۋىتىتە بولۇشى بۇ يەردە بىر «ئۆلۈك تويى» ھەققىدە بايان قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسئۇدى رۇسلاردىكى بۇ «ئۆلۈك تويى» ئادىتىنى بىلىدىكەن. مۇڭغۇللاردىمۇ بۇنىڭ بىرمۇنچە مىساللىرى ئۇچرايدۇ. كوۋالېۋسكىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇ يەردە گۈرۈپپا ھالىتىدە نىكاھلە-شىش ئادىتىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە جىيەنلەر ۋە يېقىن تۇغقانلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان قېرىنداشلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن نىكاھلىنىش ئادىتىنىڭمۇ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(124) ئىشىك كېشىكىگە ئوخشايدىغان نەرسە قۇربان قىلىنىدىغان چۆرە قىز باردىغان ئۇ دۇنيانىڭ دەرۋازىسىنىڭ سىمۋولى بولسا كېرەك. قىزنىڭ ئېيتقان سۆزلە-رى ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن باردىغان ئالەمنى ھەقىقەتەن كۆرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ياشىغان مۇھىتى، مەستلىك ۋە ئىلگىرى ئاڭلىغان ھېكايىلەر ئۇنىڭ كۆزىگە شۇ نەرسە-لەرنى كۆرسەتكەن. بۇ كېشەك تەساۋۇرى ئۇ دۇنياغا قارالغان سېھىرلىك رۇجەك تەساۋۇرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

(125) «ئالەمدىن ئۆتكەن پۇتۇن ئۇرۇق - جەمەتىم» ئىبارىسى بۇ يەردە مەخسۇس بىر مەنىنى بېرىدۇ. كوۋالېۋسكىنىڭ ئېيتىشچە، ياش قىز خوجايىنىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلسا خوجايىنىنىڭ قانۇنلۇق خوتۇنى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا بىر ھۆر ئايال ھەمراھ بولغان بولىدۇ.

(126) «جەننەت يېشىللىق بىلەن قاپلانغان گۈزەل بىر يەر»: جەننەتنىڭ باغ - بوستانلىق يەر دەپ تەسۋىرلىنىشى ئومۇمىي كۆزقاراشتۇر.

(127) قىزنىڭ دوستلىرى بىلەن خوشلىشىشى نىكاھلىنىشقىمۇ، ئۆلۈمگىمۇ باب

كېلىدۇ. يېڭى ئېرى بىلەن نىكاھلانغانلىقى ئۈچۈن دوستلىرىدىن ئايرىلىپ باشقا بىر مۇھىتقا كېتىدۇ. ئەمىن ئەل رازى بۇ يەردە «ئېرى قونغان چېدىرىنىڭ. . . » دېگەن ئىبارىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئىبارە «ئۆلۈك تويى» توغرىسىدا ئېيتىلغانلىقىنى ئۇچۇق كۆرسىتىدۇ.

(128) قالقانلارغا ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى جانلىقلار ئۆلۈكىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۆلۈكـ نىڭ روھىنى قوغلاش، راستىنى ئېيتقاندا، ئۆلۈكنىڭ ھۇزۇرىدا بولىدىغان جۇپلىشىش مۇراسىمىنى بۇزۇشقا كېلىدىغان پۈتۈن روھلارنى قورقىتىش ئۈچۈندۇر.

(129) بۇ يەردە ئۆلگۈچىنىڭ ئەڭ يېقىن ئەر تۇغقىنى دېيىلگەن كىشى شۇبھىسىز چۆرە قىز بىلەن مۇناسىۋەتتە بولغان تۇغقانلاردىن بىرى.

(130) قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرى، شىمالدىكى گېرمانلار ۋە ھىندۇلار قاتتىق بوراننىڭ ئوتۇنىنى تۇتاشتۇرۇشى ۋە يېقىلغان گۈلخانىنىڭ ئېگىز ئۆرلەپ كۆيۈشى كۆيىدۇ. رۇلگەن ئۆلۈكنىڭ جەننەتكە كىرىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى دەپ قارايتتى.

(131) رۇس ھۆكۈمدارى ھەققىدە بۇ يەردە ئېيتىلغانلار مەرۇزىنىڭ قەدىمىي ئوغۇزلارنىڭ خاقانى توققۇز ئوغۇز خاقان ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلارغا ناھايىتى ئوخشايـ دۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان ھۆكۈمدار رۇس خانى. رۇسلاردا دۆلەت ئىشلىرىنى بۇ خانىنىڭ ۋەكىلى ئىدارە قىلاتتى. بۇ يەردە ئېيتىلغان 400 كىشىلىك مۇھاپىزەت قوشۇنى توققۇز ئوغۇز خاقانىنىڭ مۇھاپىزەت قوشۇنى ۋە ۋارەكلەرنىڭ دۆڭىناسىنى چۈشەندۈرىدۇ. رۇس قىرالى (پادىشاھ) نىڭ بوشاڭلىقى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلارمۇ رۇس خانىغا ئائىت بولسا كېرەك. رۇس خانىنىڭ خەلىپىسى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتمۇ ھازارلاردىكى خاقان بەگ ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ناھايىتى ئوخشايدۇ.

(132) ھازارلار ھەققىدىكى تەپسىلىي مەلۇماتنى كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرـ دىن كۆرۈڭ.

(134) بۇ يەردە ھازار خاقانى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلار بەزى جۇغرافىيە كىتابـ لىرىدا ئۇيغۇر خاقانى ۋە قەدىمىي ئوغۇزلارنىڭ خاقانىغا دائىر بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ناھايىتى ئوخشايدۇ. ئۇلارمۇ پەقەت تۆت ئايدا بىر قېتىم خەلق ئىچىگە چىقاتتى. ھازار خاقانىنى كۆرگەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ۋە قوشنا مىللەتلەرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىقى تۈرك قەبىلىلىرىدىكى خاقانىنى ئاسماندىن چۈشكەن (كۆك مەنبەلىك) دېگەن قاراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

(134) خاقان ھەققىدىكى مەلۇمات كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردە بېرىلدى.

(135) كۈندۇر خاقان: بۇ نام ماجار قىرالى (پادىشاھى) نىڭ ئۇنۋانى بولغان «كۈندۇ» ياكى «كۈندە» بىلەن ئوخشاش سۆز بولۇشى مۇمكىن. ئىسھاق بىن قۇنداجىقـ

نىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى (ياكى ئونۋانى) بۇ سۆزنىڭ كىچىكلىتىلگەن شەكلىدۇر. زاڭاكوۋسكى بۇ سۆزنىڭ «قازى» مەنىسىگە يېقىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(136) جاۋشىگىر: بۇ نام ھەققىدە قانائەتلىنەرلىك مەلۇمات بېرىلگەن پارسچە سۆز «چاشنىگىر» تۈركچە «جاۋۇش» (ھەربىي ئەمەلدار) بولۇشى ياكى پارسچە «گىر» قوشۇمچىسىدىن تۈرلەنگەن بىر سۆز بولۇشى مۇمكىن.

(137) بۇ يەردە ھازار خاقانىنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان دەريا ئىدىل دەريىسى بولۇپ، ۋىزىگوت قىرالى ئالاريك ۋە ئاتىلانىڭ قەبرىلىرىمۇ دەريانىڭ تېگىگە ياسالغان. ئەل بىرونى ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ مېيىتلىرىنى جەيھۇن دەريىسى تېگىگە دەپنە قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. ھازار خاقانىنىڭ قەبرىسىنى ياسىغانلار ۋە ئۇلارنى كۆمگەنلەرمۇ ئۆلتۈرۈلگەن.

(138) ھازار خاقانىنىڭ تەۋەسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا ئەمىن ئەل رازى مۇنداق دەيدۇ: «ھازارلار يۈرتىمۇ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىدىن بىرىدۇر. بۇ يەردە ياشىغانلار ئىنتايىن گۈزەل ۋە سۆيۈملۈك كىشىلەردۇر. ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى 40 يىلدىن ئاشسا ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىدۇ.» دىنى بولسا كېچە، كۈندۈز، شامال، يەر، ئاسمان ۋە ھەربىر نەرسىنى بىر ئىلاھىي قۇدرەتكە تەئەللۇق دەپىشتىن ئىبارەت. بىراق، ئاسمان تەڭرىسى باشقا تەڭرىلەردىنمۇ ئۈلۈغدۇر.» بۇ پارچە ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى تەرىپىدىن كونا كىتابلاردىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ بۆتپەرەس ھازارلارنىڭ دىنىغا دائىر بېرىلگەن مەلۇماتقا ئوخشايدۇ ۋە شامانىزمدۇر.

(139) ھازار خاقانىنىڭ سىياسىي ئىقتىدارى توغرىسىدا زەكى ۋەلىدى توغان مۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقىي ئىقتىدارىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان بۇ خاقان ئەينى زاماندا پۈتۈنلەي ھەقىقىي ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. بۇ مۇتلەق بىر ھۆكۈمرانىنىڭ ئىقتىدارىدۇر. ئۇنىڭ پادىشاھلىقى شامانى كۆچمەن قەبىلىلەر دىكتاتورىنىڭ مۇقەددەس بىر خاراكتېرگە ئىگە. بۇ قەبىلىلەردە پادىشاھ تامامەن خەلقتىن ئايرىلغان. ئۇ ئىلاھ ئورنىدىكى ھۆكۈمدار بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ قارارلىرى ئېتىرازسىز ۋە مۇتلەق ئىتائەت بىلەن قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت تۈرك - موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەبىئىتىدە مەۋجۇت تۇر.»

(140) ئىدىل شەھىرى ھەققىدىكى كەڭ مەلۇمات كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەردە بېرىلدى.

(141) ھاز: بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىك ئىزاھى بېرىلمىگەن. لېكىن ئىدىل شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھوقۇقىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بىر مۇسۇلمان قازى ھەققىدە

توختالغانلىقى ئېنىق. مانا بۇ ئىبنى فەزلان زامانىدا ئېدىل شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھوقۇق جەھەتتە باشقىچە بىر ۋەزىيەتكە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىستەھرى ۋە ئىبنى ھاۋقال زامانىدا بولسا ئېدىل شەھىرىدە ئىككىسى مۇسۇلمانلارغا، ئىككىسى يەھۇدىيلارغا، ئىككىسى خرىستىئانلارغا ۋە بىرى شامانىستلارغا ئائىت يەتتە قازى بار ئىدى. مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى تېخىمۇ كۆچەيگەنىدى. بۇنىڭ دىن باشقا، بۇ ھاكىملار بىلەن خاقان بەگ ئارىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىدىغان بىرى بار ئىدى. بەزى مەسىلىلەردە ھاكىملار بۇ ۋاستىچى ئارقىلىق خاقان بەگ بىلەن خەۋەرلىشەتتى. ئىختىلاپلىق مەۋھىم مەسىلىلەردە ھۆكۈمدار ئايرىم سۆھبەت تەشكىللەيتتى.

(142) مەسچىت: ئىبنى فەزلان زامانىدا بىرلا مەسچىت بولغان بولسا، مەسئۇدى زامانىدا ئوتتۇزغا يەتكەن.

(143) دار ئەل بابۇنەج: بۇ يەرنىڭمۇ قەيەردە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. ھازارلار-نىڭ ھارۇن ئەل رەشىد دەۋرىدە يەھۇدىيلىكنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغانىدۇق. ئىبنى فەزلان زامانىدا ھازارلار يۇرتىدا ئاز سانلىق بولغان مۇسۇلمانلار ئىبنى رۇستەھ ۋە ئىبنى ھاۋقال زامانلىرىدا كۆپ سانلىققا ئايلانغان. ئېدىل، سەمەن-دەر، خانبالىغ ۋە سارىغشەن شەھەرلىرىدە كۆپچىلىك مۇسۇلمان جامائەتلىرى مەيدانغا كەلگەن، مۇسۇلمانلار يەھۇدىيلاردىن كۆپ بولغان. شۇنداق بولسىمۇ، خەلق شامانى ئادەتلىرىنى تاشلىمىغان.

(144) «قۇرئان كەرىم» 9 - سۈرە 30 - ئايەت؛ 12 - سۈرە 109 - ئايەت؛ 21 - سۈرە 40 - ئايەتلەرگە قارالسۇن.

(145) بۇ ھۆكۈمدارنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق ئىسپاتلانمىغان. بۇنىڭ بىر چىن خاندانى ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنسا، 907 — 960 - يىللىرى ئارىسىدا تاڭ سۇلالىسى-نىڭ كەينىدىن ئارقا - ئارقىدىن يېقىلغان بەش سۇلالىدىن بىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ياكى ئاپاق تەرىپىدىن قۇرۇلغان خىتاي سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئويلىشىشقا بولىدۇ. بۇ شەخسنىڭ چىن خاندانى ئەمەس، چىننىڭ باشقا يەرلىرىدە ھۆكۈم سۈرگەن ھۆكۈمدارلاردىن بىرى ياكى بىر ۋىلايەت ۋالىيسى ئىكەنلىكىنىمۇ ئويلىشىشقا بولىدۇ.

(146) بۇ سۆز بىلەن قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى ئوردوكەنت (قەشقەر) كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن. 153 - ئىزاھاتتا قاراخانىيلاردىن بۇغراج قەبلىسى نامى بىلەن تەكرار بايان قىلىنىدۇ.

(147) بۇ شەھەرنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى.

(148) بۇ قەبىلە ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. بۇ ئىسىمنىڭ گەردىزىنىڭ ئىسىرىدە

چىن يولى ئۈستىدە ئىكەنلىكى ئېيتىلغان «كۈچا» شەھىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان - بولمىغانلىقىنى ئويلىشىشقا بولىدۇ. ئەبۇ دۇلەف بۇ قەبىلىنىڭ ئۆكۈزنى مۇقەددەس بىلىدىغانلىقىنى، ئۇ يەردە ئەنجۈر بولىدىغانلىقىنىلا ئېيتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، قەبىلە خەلقىنىڭ ھىندۇ ئىكەنلىكىنى، ئەبۇ دۇلەف بۇ يەردە ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىنى ئويلىشىشقا بولىدۇ.

(149) ئۆكۈزنىڭ مۇقەددەس ھايۋان دەپ قوبۇل قىلىنىشى بۇگۈنكى كۈندە ھىندىلار ئارىسىدا مەۋجۇت.

(150) ئەبۇ دۇلەف پەچەنەكلەرنى ئىبنى فەزلاننىڭ ئەكسىچە، باي ۋە ساقال - بۇرۇتلۇق دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇلارنىڭ يۈرتى ھەققىدە بەرگەن ئىزاھات توغرا. پەچەنەكلەرنىڭ چىن يولىغا ناھايىتى يېراق جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقىغا قارىغاندا، مۇئەللىپنىڭ ئۇلارنىڭ يۈرتىدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. چىن يولى ئۈستىدە بىر پەچەنەكلەر توپىنىڭ ياشىغانلىقى ئەقىلغا مۇۋاپىق.

(151) «ھۇدۇد ئەل ئالەم» دىكى خەرىتىدە چىغىللار قارلۇقلارنىڭ شەرقىدە كۆرسىتىلىدۇ. مەھمۇد قەشقىرى تالاسنىڭ يېنىدىكى چىغىل شەھىرىدە قەشقەر يېنىدىكى چىغىل يېزىسىدا ئولتۇراقلاشقانلار بىلەن قۇياش شەھىرى يېنىدا ياشايدىغان كۆچمەن چىغىللار توغرىسىدا توختىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوغۇزلار جەيھۇن بىلەن يۇقىرى چىن ئارىسىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىگە چىغىل نامى بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. قاراخانىيلار ھەر-بىي قوشۇننىڭ ئاساسىنى چىغىللار تەشكىل قىلاتتى. مەرۋەزنىڭ دېھقىنىدەك، چىغىل-لار قارلۇقلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. قەدىمىي ئىران ئەدەبىياتىدا چىغىل گۈزەللىرى مەشھۇر ئىدى.

(152) بۇغراچ قەبىلىسى بىلەن قاراخانىيلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەبۇ دۇلەفنىڭ ساياھىتى ئابدۇلكېرىم ساتۇق بۇغراخان دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋردە قاراخانىيلار مۇسۇلمان ئىدى. لېكىن ئەمەلىي ئەمەس، سۇننىي ۋە ھەنەفى ئىدى. ئەبۇ دۇلەف ئۇلارنىڭ ئەلى بىن ئەبۇ تالىپ نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ ھەقتە ساتۇق بۇغراخان داستانىدىمۇ توختىلىدۇ. بىراق بۇ پىكىر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

(153) يەھيا بىن زەيد دادىسى بىلەن بىرلىكتە ئەمەۋىيلەرگە قارشى چىققان. 112 (مىلادىيە 740) -يىلى دادىسىنىڭ كۈفەدە قۇربان بولۇشى بىلەن خۇراسانغا قاچقان. ئۇ يەردە ئەمەۋىيلەرگە قارشى كۈرەش جەريانىدا 125 (مىلادىيە 742) -يىلى جۈزەجاندا ئۆلتۈرۈلگەن.

(154) زەيد بىن ئەلى بىن ئەل ھۈسەيىن بىن ئەلى بىن ئەبۇ تالىپ شىئەنىڭ زەيدىيىيە تارمىقىنىڭ قۇرغۇچىسىدۇر. ئۇ ئەمەۋىيلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن.

هىجرىيە 122 (مىلادىيە 740) -يىلى ئەمەۋىيلەرنىڭ ئىراق ۋالىيسى تەرىپىدىن كۆفەدە ئۆلتۈرۈلگەن. ئالدىنقى ئىزاھاتتا ئېيتىلغان يەھيانىڭ دادىسى بولۇپ، مەزھىپى ھازىر يەمەندە رەسمىي مەزھەپتۇر.

(155) ئەبۇ دۇلەف تېبەت دېگەن بۇ يەر ماۋېرائۇننەھر - چىن يولى ئۈستىدىكى بىر ۋادا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇ يول ئەتراپىدا ھەر خىل دىنلار تارقالغان. لېكىن بۇنىڭ كەينىدىن قىماقلار بايان قىلىنغاندا تېبەتلىكلەرگە ئائىت ئادەتلەرنى تىلغا ئېلىش مۇئەللىپىنىڭ تېبەتنى بىلىش ئېھتىمالىنى ئاشۇرىدۇ.

(156) باشقا مۇئەللىپلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قىماقلار شىمالدا ياشايتتى. قىماقلار ئىكى، ئىماق، تاتار، بايۇندۇر، قىپچاق، نىلگاز ۋە ئەجلاد قاتارلىق يەتتە قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قەبىلىلەر بىرلەشمىسى ئىدى. مارچۇئارتنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قىماق دېگەن سۆز ئىكى بىلەن ئىماقنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، بىرلەشمىنىڭ دەسلەپكى ئىككى قەبىلىسى نامىنىڭ قوشۇلمىسىدۇر. قىماقلارنىڭ ئورنى زادى ئېنىق ئەمەس. ماتېرىياللار ئۇلارنىڭ كۆچمەن بولۇپ، قىشتا قىشلاقلارغا، يازدا يايلاقلارغا كېتىدىغانلىقىنى ۋە ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇلار ئوبدىن ئېرتىشكە قەدەر سوزۇلغان جايلاردا ياشايتتى. ئەمەلىيەتتە گەردىزىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، قىماقلار ئېرتىش دەرياسىغا چوقۇناتتى، بۇلارنىڭ ئاقساقلى «تۆتۇق» دېيىلەتتى. ياقۇت بولسا ئۇلارنىڭ چىن چېگرىسىدا ياشايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. مارچۇ-ئارت ئەبۇدۇلەفنىڭ قىماقلار ھەققىدە يازغانلىرىنىڭ تېبەتلىكلەرگە بەكرەك ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(157) يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىدىغان بۇ تاش خاتىرە بولۇشى كېرەك. بۇ تاش توغرىسىدا ياقۇت ۋە مەھمۇد قەشقىرىمۇ توختىلىدۇ. بۇ تاش بۇ قەبىلىگە خاس ئەمەس. شامانىس تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

(158) بۇ يەردە ئېيتىلغان ئوغۇزلار شەرق ئوغۇزلىرى بولۇپ، ئۇلار غەرب ئوغۇزلىرىغا نىسبەتەن كۆپ مەدەنىي ئىدى. ئۇنداق بولمىغاندا ئەبۇ دۇلەف بۇ يەردە توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدا توختالمىغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە گەردىزىمۇ: «ئوغۇزلار چىنلىقلارنىڭ قوشنىلىرىدۇر» دېگەن.

(159) توققۇز ئوغۇزلار: ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بۇ تەبىر ئۇچرايدۇ. لېكىن، ئىسلام مۇئەللىپلىرى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن ئومۇمەن بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا توققۇز ئوغۇزلار بار ئىدى. لېكىن، ھاكىم ئورۇندا ئۇيغۇرلار تۇراتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ۋە ئۇ يەردىكى ھەر خىل دىنلار ھەققىدە ئىسلام جۇغراپىيەچىلىرى خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. جاھىز، بۇرۇن

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قارلۇقلارنى يەڭگەندە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن قەھرى-مانلىقلىرىنىڭ زاۋالغا يۈز تۇتۇپ، قارلۇقلارغا مەغلۇپ بولۇشقا باشلىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەبۇدۇلەف بۇ يەردە توققۇز ئوغۇزلار دېگەن قەبىلە ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى ئوچۇق. ئۇيغۇرلار تۈرك مەدەنىيىتى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان. پەقەت موڭغۇللار دەۋرىدە يوقىتىلغان. ئۇلارنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىدىكى تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك، دەيدۇ. تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھايۋانلارنى بوغۇزلىماستىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن قۇربانلىق قىلىشى ۋە ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى بۇ شەكىلدە ئۆلتۈرۈپ يېيىشنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا توختىلىدۇ.

(160) بىرىنچى قېتىم مىلادىيەدىن ئىلگىرى 201 - يىلى چىن ماتېرىياللىرىدا بايان قىلىنغان قىرغىزلار يۇقىرىقى يەنسەيدىكى سايان تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئىسلام ماتېرىياللىرىنىڭ ۋە چىنلىقلارنىڭ تەرىپلىرىگە قارىغاندا، قىرغىزلار كۆك كۆز، سېرىق چاچلىق، ئاق تەنلىك كىشىلەر. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تۈركلەشكەن يەنسەي ئوستە-ياقلىرى بولسا كېرەك. ئۇلار 750 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىر-گەن، لېكىن 840 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى موڭغۇ-لستاندىن قوغلىۋەتكەن. ئۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ يېڭى دۆلەت 917 - يىلى خىتايلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئىسلام ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، قىرغىز زېمىنى ئولتۇراقلىششقا قۇلايلىق بولمىغان شىمالدىكى جايلارغا ۋە ئۇلۇغ ئوكيانغا قەدەر سوزۇلاتتى. غەربتە بىر تاغ ئۇلارنى قىماقلاردىن ئايرىپ تۇراتتى يەنى توققۇز ئوغۇزلار-نىڭ شىمالىدا ئىدى. قىرغىزلار خېلى كېيىن موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسىغا ئۇچرىغان.

(161) قارلۇقلار 745 - يىلى كۆك تۈركلەرنى يىقىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلغاندى. ھىجرىيە 133 (مىلادىيە 751) - يىلى مۇسۇلمانلار بىلەن چىنلىقلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن تالاس ئۇرۇشىدا ئۇلارنى مۇسۇلمانلار تەرىپىدە كۆرىمىز. ئۇلار بۇ ئۇرۇشتا مۇسۇلمانلارغا ياردەم قىلىش بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەنتا چىندا تارقىلىشىغا ياردەم قىلغان. بۇنىڭ كەينىدىنلا ئۇلارنىڭ 766 - يىلى سۇياب ۋە تالاسنى ئىشغال قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، جاھىز ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان - قوشۇلمىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ. گەردىزى قارلۇقلار بىلەن يابغۇلۇقلار (يەنىلا بىر توپ قارلۇقلار بولۇشى كېرەك) ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت-لەرگە باغلايدۇ. ئاۋۇپى ئۇلارنىڭ تولىس تېخىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، بۇرۇن توققۇز ئوغۇزلارغا قارايدىغانلىقىنى، ئۇلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۈركىستانىنىڭ بىر قىسمىنى بىسىۋالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ يەنە شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىسلام دىيارىغىمۇ كەلدى. ماۋېرائۇننەھىردىكى بەزى شەھەرلەردە ئۇلار ئولتۇراقلاشقان-

دى. » قارلۇقلار توققۇز قەبىلە بولۇپ، ئۇچى چىغىل، ئۇچى خەسكى، قالغانلىرى بولسا بەدۋا، كىۋالىن ۋە تۆخسىلەر قەبىلىلىرى. قاراخانىيلار قارلۇقلار بىلەن چىغىل-لارنىڭ قولىدا بولغان چۇ دەرياسى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلغان. قارلۇقلارنىڭ يەنە بىر توپى يابغۇلۇقلارنىڭ قول ئاستىدا يۇقىرى تۇخارىستاندىكى جەيھۇننىڭ جەنۇبىدا ياشايتى. 10 - ئەسىردە ئىسخىجابتىن ئىسىسق كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان يەرلەردە قارلۇقلارنى ئۇچراتىش مۇمكىن ئىدى. ئەبۇ دۇلەف بۇ يەردە قارلۇقلارنى خېلى شەرق تەرەپتە كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە قارلۇق ئايالىرى ھەققىدە ئىلگىرى سۆزلىگەن پىكىرلەر ئۇلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرىگە خاس بولۇشى مۇمكىن. ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى ھەققىدە بۇنىڭغا ئوخشاش پىكىرلەرنى ئۇچراتمىمىز. ئىبىن ئەل فاكىھ سۆقوپ شەھرى خەلقى توغرىسىدا، ماركوپولو شەرقىي تۈركىستاندىكى قۇمۇل ۋە چىنىنىڭ قايسىدى ۋىلايىتى ئاھالىلىرى توغرىسىدىمۇ مانا مۇشۇنداق دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىبنى فەزلان رۇسلار ھەققىدىمۇ شۇنداق سۆزلەرنى قىلغان. قارلۇق ھۆكۈمدارلىرىنى يابغۇ دەپ ئاتىشاتتى. تاباری ۋە باشقا ئىسلام ماتېرىياللىرى ئەمەۋىيلەر دەۋرىدە مۇسۇلمانلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراساندىكى ھۆكۈمدارلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلاردا قارلۇق يابغۇسى توغرىسىدا بايان قىلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تۇخارىستان ياكى جەيھۇن دەرياسى بويىغا قارلۇقلار خېلى بالدۇر بارغان بولۇشى مۇمكىن. ياقۇبى تارىخىدا قارلۇق يابغۇسىنىڭ خەلىپە مەھدى دەۋرىدە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(162) قۇتلۇق تۈركلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللاردا باشقا مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. ئەبۇدۇلەف ئۇلارنىڭ بىر قەھرىمان قەبىلە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىش، ۋە جازا قانۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇ يەردە بېرىلگەن مەلۇماتلار توغرا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، قەدىمىي قەبىلىلەر ئارىسىدا بۇنداق ئادەتلەر كۆپ ئىدى (كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرگە قارالسۇن).

(163) ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھۆكۈمدارنىڭ نىكاھلىنىشى مەنئى قىلىنىدىغانلىقى باشقا قەبىلىلەردە ئۇچرىمايدۇ. ئەكسىچە، قەدىمىي قەبىلىلەردە ھۆكۈمدارلارنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشى ئادەت ئىدى. قۇتلۇقلار بۇنىڭدىن خالى.

(164) بۇ يەردە خىتايان دەپ ئاتالغان قەبىلە چىن ماتېرىياللىرىدا قىتان، قەدىمىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قەبرە تاشلىرىدىكى يېزىقلاردا كىتاي، كېيىنكى ئىسلام ماتېرىيال-لىرىدا قارا خىتايلار دېيىلگەن قەبىلىدۇر. بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاش-قان. كىتايانلار ھەققىدە باشقا ماتېرىياللار بەرگەن مەلۇماتلار بىلەن ئەبۇ دۇلەف بەرگەن مەلۇماتلار بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدۇ. ئەبۇدۇلەفنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، كىتايانلار-نىڭ ھۆكۈمدارى يوق. ئۇلار تىنچلىقپەرۋەر ئىدى. چىن ماتېرىياللىرى بولسا 10 -

ئەسىرده ئاپاق بىلەن قىتانىنىڭ كېلىشكەنلىكىنى ۋە 924 - يىلى قىرغىزلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنىنى بېسىۋېلىپ، پۈتۈن موڭغۇلىستانىنى قول ئاستىغا كىرگۈزۈشكە ئاز قالغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

ئەبۇ دۇلەف ئەسىرده قىتايانلارنىڭ يۇرتىدىن چىنگە ئۆتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، كىتايانلار چىنىنىڭ غەربىتىكى بىرىنچى قوشۇنىسىدۇر.

(165) مەرۋەزى بۇ يەرده تۈركلەرنىڭ ھەر خىل قەبىلىلەرگە ئايرىلغان بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇگۈنكىدەك، ئۇ مەزگىلده تۈرك قەبىلىلىرى مانجۇرىيىدىن ماجارىستانغىچە بولغان زېمىنلاردا ھەر خىل سىياسىي شەكىللەردە ياشىغان دۇنيادا ھۆكۈمران ئورۇندىكى مىللەت ئىدى. تۈرك قەبىلىلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس. مەھمۇد قەشقىرى تۈرك قەبىلىلىرىنى غەرب تۈركلىرى ۋە شەرق تۈركلىرى دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىيدۇ. غەرب تۈركلىرى پەچەنەكلەر، قىپچاقلار، ئوغۇزلار، يىماقلار، باسمىللار، قايلار، يابغۇلار (قارلۇقلار)، تاتارلار، قىرغىزلار، باشقىرتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرق تۈركلىرى چىغىللەر، تۇخسىلار، ياغمىلار، ئىغراقلار، چارۇقلار، جۇمۇللار، ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار، خىتايلار (چىنلار)، تاۋغاچلار (ماچىنلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەرده كۆرگىنىمىزدەك، مەھمۇد قەشقىرى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىغا بۇلغارلار ۋە ھازارلارنى كىرگۈزمىگەن ھەتتا ئەسىرىنىڭ بەزى يەرلىرىده بۇ يەرده مۇستەقىل كۆرسەتكەن بەزى قەبىلىلەرنى باشقا بىر قەبىلىنىڭ بىر قىسمى دەپ كۆرسىتىدۇ. باشقا مۇئەللىپلەر بولسا، ئۇ مۇستەقىل دەپ قوبۇل قىلغان بەزى قەبىلىلەرنى يەنە بىر قەبىلىنىڭ تارمىقى دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئېنىق سانى ۋە نامىنى كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس. مەرۋەزىنىڭ ئەسىرىده تۈرك قەبىلىلىرىنى باشقىچە تۈرگە ئايرىغان ھەتتا رۇسلار، سلاۋلارده‌ك زادى تۈرك قەبىلىلىرىگە كىرمەيدىغان ئىرقلارنىمۇ تۈرك دەپ قوبۇل قىلغان. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇئەللىپ تۈرك قەبىلىلىرىنى مەدەنىي ۋە كۆچمەن دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلىدۇ، شۇنداق قىلىپ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ زور بىر قىسمىنى مەدەنىي مىللەت دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ بۇ قارىشى تۈرك قەبىلىلىرىنى كۆچمەن مىللەت دەپ قوبۇل قىلغانلارغا قارىتا ئەڭ كەسكىن جاۋابتۇر.

(166) مەرۋەزى توقۇز ئوغۇزلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىيدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئوغۇزلارنىڭ تارماقلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. «ئۇي - غۇر» دېگەن سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى «غۇز» بىلەن يېقىن ئوخشاشلىقتا ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مەھمۇد قەشقىرى ئۇيغۇرلارنى ئايرىم بىر قەبىلە دەپ قارىغان. رەشىدۇددىن بولسا مەرۋەزىدەك، ئۇيغۇرلارنى ئوغۇزلاردىن دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، توقۇز

ئوغۇزلار ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقانلىرىدۇر. بۇ يېقىنلىق ئىسلام جۇغراپىيىچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنى توققۇز ئوغۇز دەپ قوبۇل قىلىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

«ئۇچ - غۇز» مەتىندە «ئۇچ - غۇر» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆزمۇ «غۇر» بىلەن «غۇز» نىڭ ئەسلىدە ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(167) توققۇز خاقان ياكى توققۇز ئوغۇز خاقان نامى ھەقىقەتەن تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا خاس بىر نام بولۇپ، بۇ ئىسىم ئەنئەنىۋى يوسۇندا ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدە ۋە باشقا يەرلەردە ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان خاقان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) خاقانى بولۇشى مۇمكىن. بۇ خاقانلىق 400 مۇھاپىزەتچىسى تىلغا ئېلىنغاندا «شاكىرى» ئىبارىسى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئىبارە پارس تىلىدىكى «چاكەر» ئىبارىسىنىڭ ئەرەبچىلەشكەن شەكلى بولۇپ، ئابباسىلاردا بىر ئەسكىرىي تەبىقىگە ۋە ئونتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىگە بۇ ئىسىم بېرىلەتتى.

(168) بۇ يەردە سەلجۇقلۇقلار ۋە ئۇلار بىلەن تەڭ ئىسلام دۇنياسىغا كەلگەن تۈركلەر بىلەن قىپچاقلاردىن قېپچەپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا ۋە بۇ يەردىن بالقان دىيارلىرىغا كەتكەن ئوغۇزلارنى كۆرسىتىدۇ.

«تۈركمەن» دېگەن ئاتالغۇ دەسلەپ 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ماۋەرائىننەھىر تەرىپىدىن قوللىنىلغان. بۇ ئىبارىنىڭ ئونتۇرىغا چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە «تۈركمەن» ئىبارىسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا «ئوغۇز» ئورنىدا قوللىنىلغان. مەھمۇد قەشقىرى تۈركمەنلەرنىڭ ئوغۇزلار ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ ھەقتە ئەپسانىۋى بىر ئىزاھاتمۇ بار. باشقا بىر يەردە قارلۇقلار توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇلارنىڭ ئوغۇزلاردىن ئايرىم بىر قەبىلە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىمۇ تۈركمەنلەر دەپدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(169) قۇنلار: بۇ قەبىلىنىڭ نامىنى ئالغان ھۇن ئىمپېراتورلۇقى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئونتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغانىدى. بۇ دۆلەت يېقىلغاندىن كېيىن ھونلار (قۇنلار) نىڭ بىر قىسمى شەرقىي ياۋروپاغا ۋە ماجارىستانغا كۆچۈپ بارغان ۋە ئۇ يەردە غەربىي ھونلار دۆلىتىنى قۇرغان. مەرۋەزى تەرىپىدىن بايان قىلىنغان ھونلار قەدىمىي ھونلارنىڭ ئونتۇرا ئاسىيادىكى قالدۇقلىرى بولسا كېرەك. ئۇلار قايلارنىڭ غەربىدە ئىدى. مۇئەللىپ غەربكە قاراپ كىنايلاردىن قورقۇپ ۋە ئوتلاقلىرى تار كېلىپ قاچقان بۇ قەبىلىنىڭ ناستۇرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. شۇنداق بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى، ئىران يولى بىلەن ئونتۇرا ئاسىيادا بۇ خرىستىئان مەزھىپى تارقالغان. ھونلار شارىيە (شارىلار -- سېرىق ئۇيغۇرلار) نى قوغلىغان يەر ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى بولۇشى كېرەك. چۈنكى، شارىيە تۈركمەنلىرى ئوغۇزلارنى ئەزگەن. بۇ

يەردە ئېيتىلغان تۈركمەنلەر قارلۇقلار بولۇشى كېرەك. مەرۋەزىدىن باشقا ئۇرغالىق ماتىئۇسمۇ ھونلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى تىلغا ئالىدۇ. تېكىستتىن ھونلارنىڭ يىراق شەرقنى كىتايلار كۈچلۈك بولغان دەۋردە تاشلىۋەتكەنلىكىنى ئۇقۇۋالىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا 11 ـ ئەسىردە بولسا كېرەك. جۇۋەينىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئېكىنچى بىن قوچقار سۇلتان سەنجەرنىڭ قۇلى (ھۆرلۈك بەرگەن) ئىدى. ئىبنى ئەل ئەسىر بولسا ئۇنىڭ بەرقىيارۇقنىڭ ھۆرلۈك بەرگەن قۇللىرىدىن ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بەرقىيارۇقنىڭ 487 (مىلادىيە 1093) ـ يىلى سۇلتان بولغىنىغا قارىغاندا، ئېكىنچىنىڭ خارەزمشاھ بولۇشى 490 (مىلادىيە 1096) ـ يىللارغا توغرا كېلىشى مۇمكىن.

(170) كىتايلارنىڭ قىرغىزلارنى موڭغۇلستاندىن قوغلاپ چىقارغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنىدى. ئۇلار بىرىنچى قېتىم 4 ـ ئەسىردە غەربىي جەنۇبىي مانجۇرىيەدە كۆرۈنىدۇ. ئادەتتىكى موڭغۇللارغا ۋە تۈرك قەبىلىلىرىگە ئوخشايدۇ. ئاتا ـ بوۋىلىرىغا قۇربانلىق قىلىدۇ. 10 ـ ئەسىردە موڭغۇلستاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن بۇ خانلىق كۈچەيگەن. 1027 ـ يىلى كەلگەن كىتاي ئەلچىسى ئەل بىرۇنى قايلار ۋە كىتايلار ھەققىدە توختالغان. بۇ ئىككى قەبىلە ھەققىدە توختالغان تارىختا ئۇلار قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىدى. بۇ چوڭ كۆچۈش 1027 ـ يىلىدىن كېيىن باشلانغان. ئېكىنچى بىن قوچقار بۇ كۆچۈشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا شاھىت بولغان. مارچۇئارت بۇ كۆچۈشنىڭ 1013 — 1050 ـ يىللىرى ئارىسىدا بولغانلىقى مۇمكىنلىكىنى تەخمىن قىلىسىمۇ، ئىشەنىشىمىزچە، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل داۋام قىلغان بولۇشى كېرەك.

(171) شارىلار (شارىيە): بۇ ئىبارىنىڭ ئاۋۋالقى ئەسىرىدىكى ساڭى (سېرىق) بىلەن ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. شانىۋلارنىڭ شەرقىدە 15 كۈنلۈك يىراقلىقتا ياشايدىغان بۇ قەبىلىنىڭ مۇسۇلمان بولماسلىق ئۈچۈن شەرققە قاراپ قاچقانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇلارنىڭ گەنسۇنىڭ سېرىق ئۇيغۇرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. بارتولد بۇ ئىسىمنى قىپچاق ئىسمى بىلەن قىياس قىلىدۇ. قىپچاقلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلەردىن مەيدانغا كەلگەن فېدېراتسىيە بولغانلىقىغا قارىغاندا، سېرىق ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن.

(172) ئەرمىنىيە دېگىزى دېگەن سۆز ئۇرمىيە ۋە ۋان كۆللىرىدىن باشقىغا قوللىنىلمىغان. بۇنى قارا دېگىز دەپ ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ، چۈنكى پەچەنەكلەرنىڭ ماجارلارنى، ئوغۇزلارنىڭ پەچەنەكلەرنى قارا دېگىزنىڭ شىمالىدىن چىقىرىۋەتكەنلىكى مەلۇم.

(173) 11 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا كىتايلارنىڭ غەربكە قاراپ كېڭىيىشى قايلارنى بېسىمغا ئۇچرىتىشقا باشلىدى. قايلارمۇ غەربتىكى ھونلارنى بېسىشقا باشلىدى.

قايلار تەرىپىدىن بېسىمغا ئۇچرىغان ۋە ئوتلاقلىرى يېتىشمىگەن ھونلار شارىلەرنىڭ يۇرتلىرىغا قاراپ كەلدى. شەرقتىن بېسىمغا ئۇچرىغان شارىلەر تۈركمەنلەرنىڭ (قارلۇقلارنىڭ) زېمىنىغا، تۈركمەنلەرمۇ ئوغۇزلارنىڭ زېمىنىغا، ئوغۇزلار قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى پەچەنەكلەرنىڭ زېمىنىغا كەلدى. بارتولد ئوغۇزلارنى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا قوغلىشىغا قاراپ، شارىلەرنىڭ قېچاقلار ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ. مەرۇەزى كۆچەكەن بۇ قەبىلىلەرنىڭ دائىم غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن «ئىتتىھەئا» پېئىلىنى ئىشلىتىدۇ.

مانجۇرىيىدىن قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان زېمىندا مەيدانغا كەلگەن بۇ قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈشى بىرنەچچە يىلغا سوزۇلغان، بىر ۋاقىتتا بولمىغان ۋە بىر ئەسىرگە يېقىن داۋام قىلغان. كىتاي، قاي، كۇن، شارىيە، تۈركمەن، غۇز ۋە پەچەنەك كۆچمەنلىرى ئىككى تەرەپتە ھەربىكەت قىلىپ، ماۋېرائۇننەھىر، خارەزىم، قارا دېڭىزنىڭ شىمالى ۋە بالقانلارغا بېرىپ توختىغان.

(174) ياغمىلار: گەردىزىنىڭ نەقىلىگە قارىغاندا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بىلەن قارلۇقلار بىرلەشكەن. قارلۇقلار بىلەن بىرلەشكەن بۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ياغما ئىدى. «ھۇدۇد ئەل ئالەم» دە ياغمىنى تەڭرى تاغلىرىدا ۋە چىن تۈركىستانىدا يۈرگەن بىر شەخس دەپ قارايدۇ. شۇ ئەسىردىكى خەرىتىدە ياغمىلار قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا دەپ كۆرسىتىلگەن. مەھمۇد قەشقىرى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا ياغما، تۇخسى ۋە چىغىل قەبىلىلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن گەردىزى ئېيتقان ياغمىلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنىدىغانلىقى ئۇقۇلىدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىم گۇرۇپپىسى قەشقەرنىڭ شىمالىغا توپلانغانلىقى مەلۇم ئىدى. ياغمىلارنىڭ ھۆكۈمدارى بۇغراخان دېيىلەتتى. بۇ ئىبارە ئەبۇ دۇلەف تەرىپىدىن ئىككى يەردە تىلغا ئېلىنغان قاراخانىيلارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەرۇەزى ياغمىلار بىلەن قارلۇقلارنى قىرغىزلارنىڭ غەربىدە دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىبارىنى شەرقىي جەنۇب دەپ تۈزىتىش مۇمكىن.

(175) قۇجا ۋە ئەركىلەر ھەققىدە بىرەر خاتىرە ئۇچرىمىدى.

(176) كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىرىلەرگە قارالا.

(177) قاغىنۇن دەپ خاتىرىلەنگەن بۇ شەخسنىڭ شامان ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق.

(178) بۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدىمۇ بارلىقى مەلۇم. بۇ شەخسنىڭ تۇتقاقلىق تۇتقانىدەك ئۆزىنى يوقاتقان ھالەتتە بولۇشى ئۇنىڭ شامان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

(179) مىنورىسكى تۇلىس تېغىنىڭ تەڭرى تاغلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مەرۇەزىنىڭ ئېيتقانلىرى بۇ قاراشنى توغرا تاپىدۇ. ئۇلار بۇ يەردىكى ۋاقىتتا توققۇز ئوغۇز

لارنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. جاھىزنىڭ دېگىنىدەك، كېيىنكى چاغلاردا توققۇز ئوغۇزلار-نى مەغلۇپ قىلىپ غەربكە كەتكەن. بۇ جەريانىدا ئاجىزلاشقان تۈرگىشلەرنى يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىغا ئورۇنلاشقان.

(180) قارلۇقلار توغرىسىدا باشتا بايان قىلىندى. بۇ يەردە ئاسكەلىكلەر دېيىلگەن ئىبارە ئاۋغىنىڭ ئەسىرىدىكى خەسكىلەر، بۇلاقلار دېيىلگەن ئىبارە بەدۋا بولۇشى كېرەك. «ھۇدۇد ئەل ئالەم» دىكى خەرىتىدە تۇخسىلەر چۈ دەرياسىنىڭ شىمالىدا كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدا چىغىللار، جەنۇبىدا قارلۇقلار، غەربىدە قىرغىزلار. دىن بىر توپ ياشىغان. تۇخسىلار بۈيۈك تۈرگىش بىرلەشمىسىنىڭ قالدۇقلىرى بولسا كېرەك. گەردىزى ئۇلارنىڭ چۈ دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، تۈرگىش-تىن بولغان ئىككى يېرا باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە: «قاس-تەك ۋە قۇرداي ئۇتىگىنىڭ شەرقىدە تۇخسىلەر ياشايدىغان تۈرگىش مەملىكىتى سوزۇ-لۇپ ياتىدۇ» دەيدۇ. مەھمۇد قەشقىرى تۇخسىلارنىڭ چىغىللارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلە-كىنى يەنى مەرۋەزنىڭ دېگىنىدەك، قارلۇقلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتە-دۇ.

(181) يۇقىرىدا قىماقلارنىڭ ئېرتىش دەرياسىغا چوقۇنىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. بۇ يەردە ئېيتىلغان ئۇچ قەبىلىنىڭ قىماقلار ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى مەلۇم ئەمەس.

(182) نەسرىيىە نامىدىكى بۇ قەبىلە ھەققىدە باشقا خاتىرە ئۇچرىمىدى.

(183) مەرۋەزى پەچەنەكلەرنى باي ۋە جامائەتلىك بىر قەبىلە دەپ تەرىپلەيدۇ. بۇ تەرىپ ئەبۇ دۇلەفنىڭ تەرىپىگە ئۆيغۇن كېلىدۇ. ئۇ بۇ يەردە ئېيتقان پەچەنەكلەرنىڭ بار يېرى ئېبنى فەزلان كۆرگەن ۋە ناھايىتى قىيىن شارائىتتا ياشايدىغانلىقىنى ئېيتقان پەچەنەكلەرنىڭ بىرىدۇر.

(184) بۇرۇن قىماق قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە قارايدىغان قىپچاقلار 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بىرلەشمىدىن ئايرىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ شىمالىي قوشنىسى بولغان. جەيھۇنى ۋە مەھمۇد قەشقىرى قىپچاقلارنىڭ بەزى ئادەتلىرىنىڭ ۋە تەلەپپۇزلىرىنىڭ ئوغۇزلارنىڭ-كىگە ئوخشايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قىپچاقلارغا يېڭى قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ۋە نوپۇسىنىڭ ئارتىشى بىلەن 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قىپچاقلار ئوغۇزلارنى جەنۇبقا ۋە غەربكە قاراپ قىستاشقا باشلاپ، ئوغۇزلارنىڭ كۆچۈشىدە مۇھىم رول ئويناندى. قىپچاقلارنىڭ كۆپ قىسمى 11 ـ ئەسىردە غەربكە كەتكەن ئوغۇزلارنى قوغلاپ، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتى. قىپچاقلاردىن بىر قىسمى ئوغۇزلار بىلەن بىللە ھازار دېڭىزى بىلەن ئارال كۆلى ئارىسىدا قالغانىدى. ئالپ ئارسلاننىڭ مانغىشلاق سەپىرىدىن قايتىغاندا، ئوغۇزلار ۋە قىپچاقلارنىڭ بۇ جايلاردا بىللە ياشىغانلىقى

مەلۇم.

(185) بۇ يەردە ئېيتىلغان تاغ كافكاز تاغلىرى بولسا كېرەك. تۆلاس ۋە لاۋارلار ھەققىدە بىرەر مەلۇمات ئۇچراتمىدۇق.

(186) شارىغشەن ۋە خانبالىغ ئىدىل شەھرىنىڭ شەرقى ۋە غەربىي قىسىملىرىغا بېرىلگەن ئىسىملاردۇر. شەھەرنىڭ غەربىي ياقىسى ئىدىل، شەرقىي ياقىسى بولسا خانبالىغ (ھازاران) دېيىلەتتى.

(187) ئىسلام جۇغراپىيەچىلىرى تەرىپىدىن بايان قىلىنغان بۇ قەبىلە ئىدىل ۋادىسىدا ھازارلارنىڭ قول ئاستىدا ياشايتتى. بۇلارنىڭ تۇرك ئىكەنلىكى ناھايىتى گۇماندۇر. ئۇلار مورتۇانسلار دەپمۇ تونۇلغان. بۇرداسلار ئارىسىدا تۇرمۇشلۇق بولىدىغان قىزلار ئەرنى ئۆزى تاللايتتى. ئۇلۇكلىرىنى كۆيدۈرۈش ئادىتى بەلكىم ئۇلارغا رۇسلاردىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

(188) ماجارلار بۇرۇن شىمالىي كافكازىيىدە كۇبان دەرياسى ئەتراپىدا ھازارلار قول ئاستىدا ياشايتتى. ئۇلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدا ھازارلارنىڭ تەسىرىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. 860 ـ يىللاردا پەچەنەكلەر كەلگەن ۋاقىتتا ماجارلارغا ئارپاد باشچىلىق قىلاتتى. پەچەنەكلەرنىڭ بەسىمى بىلەن ماجارلار 890 ـ يىللاردا كىيۇنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ بۈگۈنكى ماجارىستانغا كەلگەن. ماجارلارنىڭ بىر تارمىقى بولسا ئۇنىڭدىن بۇرۇن بولغارلارنىڭ بىر قىسمى بىلەن يۇقىرى ۋولگا رايونىغا كېتىپ، بۈگۈنكى باشقىرتلارنىڭ يۇرتىغا ئورۇنلاشقان. مەرۇزى بۇ يەردە باشقىرتلار بىلەن ماجارلارنى بىللە تىلغا ئالغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇلارنىڭ مەملىكەتلىرىنىڭ ئىدىل ۋە تونا دەريالىرى ئارىسىدىكى يەردە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان سلاۋلارنىڭ جېرمەنلىرىمۇ شۇمۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. كۇندە (كۇندۇر) نامى ھازارلاردا تېخىچە بار.

(189) شۇڭا ۋە شارىج نامىلىرى ھەققىدە بىرەر ئىزاھات ئۇچرىمىدى. مەرۇزى سلاۋلارنى تۇرك قەبىلىسى دەپ قوبۇل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ياشاش ئۇسۇللىرىنى تۇرك قەبىلىلىرىگە بىرئاز ئوخشىتىدۇ.

(190) بۇ شەھەر ھەققىدە بىرەر خاتىرە ئۇچرىمىدى.

(191) مەرۇزى رۇسلارنى تۇرك قەبىلىسى دەپ قوبۇل قىلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئورۇس دېگەن كىشىلەر ۋىكىڭلەردۇر.

(192) «ۋلادىمىر» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئۇنۇقان ئىكەنلىكى بىرئاز گۇمانلىق. بىرىنچى قېتىم بۇ ئىسىمدا تونۇلغان ھۆكۈمدار 10 ـ ئەسىردە بىزانىسلارنىڭ تەسىرى بىلەن خرىستىئانلىقنى رەسمىي قوبۇل قىلغان ۋلادىمىردۇر. بۇ ھۆكۈمدار ئىسلامىيەت ھەققىدە مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن ۋولگا بۇلغارلىرىغمۇ بىر ئەلچى ئەۋەتكەن. مىنورىسكى:

«ھەقىقەتەن رۇسلاردا تەختكە چىققان شاھزادىلەرنىڭ بۇ ئۇنۋاننى ئالىدىغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ» دەيدۇ.

(193) مەرۇزى ھىپوكرات ۋە گالىنوسنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىلىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە ياقۇبى «كىتاب ئەل بۇلدان ۋە تارىخى» دا بۇ ئىككى مۇئەللىپنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىلىرىدىن پايدىلانغان. مەرۇزى پايدىلانغان بۇ ئەسەرلەر ئىنسانلار ۋە ھايۋانلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلسا كېرەك.

(194) بۇ تۈرك قەبىلىسى ئىسقتلار بولۇشى مۇمكىن.

(195) «كىچىك كۆزلۈك» دېگەن ئىبارە قەدىمىي ئەرەب مۇئەللىپلىرىنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى ھەققىدە قوللانغان ئىبارىلىرىنى ئەسلىتىدۇ. شەرقىي دىيارلارغا بارغان ىزانىس ئەلچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىنى توپلىغان مەنانىدىر پروتېكتور تۈرك قەبىلىلىرىنى ئىلگىرى ساقا دەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. «خىتاي نامە» تۇرلار بىلەن تۈرك قەبىلىلىرىنى بىر دەپ قارايدۇ. فىردەۋسىمۇ شۇنداق دەپ ئىشىنىدۇ. ئىبنى ئەل فاكىخ «ئىسقىتىيە» ئىبارىسى بىلەن ئەرمەنىستان، خۇراسان، ھازار ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتلىرىنى نەزەردە تۇتىدۇ، مەرۇزىمۇ يونان يازغۇچىلىرىنىڭ ئىسقىتلىرىنى تۈرك دەپ قوبۇل قىلىدۇ.

(196) مەرۇزى تەرىپىدىن ئامازونلار ھەققىدە بېرىلگەن بۇ مەلۇماتلار ۋە ئېتىمولوگىك ئىزاھاتلار توغرا. ئامازونلار ھەققىدە بېرىلگەن بۇ مەلۇماتلار خىتت قەبرە تاشلىرىدا ۋە يۇنان ئەپسانىلىرىدە بېرىلگەن مەلۇماتلار بىلەن بىردەك. خىتتلار ۋە يۇنانلىقلار خاتىن دېگەن بۇ ئۇرۇشچەرەسلەرنى بەزى تارىخچىلار ئۇزۇن چاچلىق ئىسقىت لەشكەرلىرى دەپمۇ ئويلاشماقتا.

[General Information]
书名=伊本·帕孜兰旅行记　维吾尔文
SS号=40300745